

ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

БОНДАРЧУК ЯРОСЛАВ ПЕТРОВИЧ

УДК 340.12:342.7](043.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІДЕЇ СВОБОДИ
ЯК ПРИНЦИПУ ПРАВА**

081 «Право»

08 «Право»

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 /Я.П. Бондарчук/

Науковий керівник: **Гоцуляк Юрій Вікторович**, доктор юридичних наук,
доцент

Вінниця-2024

АНОТАЦІЯ

Бондарчук Я.П. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» у галузі знань 08 «Право». – Донецький національний університет імені Василя Стуса Міністерства освіти і науки України, Вінниця, 2024.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню становлення, розвитку та реалізації ідеї свободи як принципу права.

У розділі 1 «Історико-правові та методологічні засади становлення та розвитку ідеї свободи як принципу права» досліджено теоретичні засади поняття свободи як принципу права, а також особливості нормативного та доктринального становлення ідеї свободи як засадничого правового принципу.

На підставі аналізу різних підходів до змісту ідеї свободи встановлено, що свобода є динамічною категорією, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства. Сфери її реалізації можна поділити на – загальносоціальну і юридичну. Свобода у загальносоціальному значенні – це можливості суб'єкта робити вибір через прояв власної волі; у юридичному значенні свобода – це фундаментальний основоположний принцип права, заснований на ідеї автономності суб'єкта в межах, визначених нормами права (насамперед, конституційними нормами).

Досліджено методологічні підходи до вивчення принципу свободи, який має вивчатись у наступних вимірах: аксіологічний, нормативно-теоретичний та практичний. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Теоретичний вимір передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його пізнати і більш гармонійно реалізувати у правовідносинах. Прикладний вимір передбачає

вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження.

Досліджено історичні особливості становлення та розвитку принципу свободи. У «класичних» давньосхідних державах політико-правова система з узвичаєною практикою всебічного обмеження прав і свобод людини без жодних гарантій з боку держави, остання всіляко панувала над суспільством. В центрі уваги античної (західної) цивілізації завжди залишався індивідуум, інакше – людина, її життя й честь, права, свободи й обов'язки. Канонічне право, що тривалий час домінувало на теренах середньовічної континентальної Європи, не стало фундаментом для формування принципу свободи. Законодавець у нормах Руської Правди закріпив право на свободу та особисту недоторканність, презумпцію невинуватості, недоторканність права власності та інші. Підвалини давньоруської правової системи згодом трансформувалися на якісно новому рівні у принципах та нормах литовсько-руського права, основою якого був Литовський Статут. У ньому була здійснена спроба офіційно поєднати ідею свободи і права. Проаналізовано Декларацію прав людини та громадянина 1789 р., де вперше на землях континентальної Європи на законодавчому рівні були закріплені принципи свободи та формальної рівності.

Виявлено, що ідеали свободи знаходили власне вираження у текстах Універсалів Української Центральної Ради, Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. За радянської доби в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які де-факто заперечували головні здобутки світового конституціоналізму, а положення усіх радянських конституцій в галузі прав і свобод людини і громадянина мали переважно декларативний характер.

На підставі аналізу класичних правових учень висвітлено особливості та тенденції доктринального розвитку правового принципу свободи. Для Платона свобода також є багатовимірним феноменом, що проявляє себе як на загальному, так і на індивідуальному рівнях. Теоретики природно-правової доктрини вперше чітко за людиною визнали природну свободу, а не класову, громадянську чи інша умовну свободу, це абсолютна природна властивість. Із

правової позиції Дж. Локка впливає, що через принцип свободи закладається правове розуміння майна і взагалі речей, що мають пряме відношення до суб'єкта. Згідно правової доктрини Т. Гоббса, коли свобода починає узагальнюватись, формалізуватись та захищатись, тоді виникає правова система. Згідно правового вчення Ж.-Ж. Руссо реалізація принципу свободи це незворотній процес для розвитку правового буття. І. Кант задає мету та проблему сумісності індивідуальних свобод. Згідно вчення А. де Токвіля реалізація принципу свободи у праві вимагає тонкого балансу між індивідуальним та загальним началами. І. Берлін та Р. Дворкін класифікували свободу двох типів: позитивну або свободу як ліцензію на діяльність, мислення, поведінку та негативну як свободу від чогось, як незалежність.

У розділі 2 «Загальнотеоретичний та нормативно-правовий вимір розвитку ідеї свободи як принципу права» досліджено класифікаційну характеристику принципу свободи у системі інших принципів, проаналізовано особливості реалізації принципу свободи на галузевому рівні, виявлені та узагальнені критерії обмеження принципу свободи та його реалізації в умовах збройного конфлікту.

На підставі дослідження місця та цінності свободи у системі принципів права, можна дійти висновку, що свобода входить до загальних принципів права, однак аналіз її змісту та цінності дозволяє її віднести до відправного засадничого принципу, що дає начало іншим загальним базовим принципам – рівності, справедливості, гуманізму. Відтак принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкувального змісту будь якої правової системи, і в залежності від способу та ступеня розгортання його змісту у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем.

Аргументовано, що свобода є принципом-нормою (закріпленим у законі) та принципом-цінністю поза нормами, що відображений у колективній правосвідомості і в залежності від історичних політико-правових еволюційних

чи революційних процесів, оформлявся у правових нормах. Отже, можна констатувати інструментальний та аксіологічний вимір принципу свободи.

Зміст принципу диспозитивності (спеціальний принцип) ґрунтується на загальному принципі свободи. Диспозитивність – це і є втілена у праві свобода як інструмент впорядкування. Свобода, закріплена нормами матеріального права – це можливість здійснювати (реалізовувати) суб'єктивні права, а свобода, закріплена нормами процесуального права – це можливість на власний розсуд у межах закону розпоряджатися засобами їх захисту.

Досліджено поняття та критерії законних обмежень принципу свободи. Правове обмеження принципу свободи – це законне втручання з боку держави у можливості особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб. Важливий критерій, що впливає зі змісту обмежень принципу свободи заснований на понятті «суспільний інтерес», що розуміється доволі конкретно як вичерпний перелік того, заради чого можна обмежити свободу людини. Такий перелік має виглядати наступним чином: державна та суспільна безпека, громадський порядок, охорона здоров'я, свобода інших.

На підставі аналізу критеріїв правового обмеження свободи їх можна класифікувати наступним чином: Формальні, що стосуються вимог до форми обмежень: обов'язкова законодавча форма та доступність змісту (правова визначеність). Змістовні, що впливають зі змісту принципу свободи та обставин, що вимагають його обмеження: забезпечення суспільних інтересів (державної та суспільної безпека, громадського порядку, охорони здоров'я, захист та реалізація свободи інших); заборона спотворення сутності свободи. Окремі вимоги до реалізації конкретних заходів обмеження принципу свободи: пропорційність заходів та їх наслідків заявленим у законі меті; тимчасовий характер обмежувальних заходів; мінімальна допустимість заходів.

Підставою для перегляду дії принципу свободи є наявність «надзвичайних обставин», тобто таких явищ, подій, умов, що виходять із звичної парадигми

нормального правового життя та цінностей, кидають виклик правовій системі та змінюють правову реальність.

Задля продовження нормального функціонування держави та суспільства, збереження умов закладеного суспільного договору під час впровадження обмежень свободи в умовах війни чи інших надзвичайних обставин застосовується правило *«подвійних меж»*, тобто законні заходи обмеження свободи теж повинні мати свої межі.

В умовах збройного конфлікту держава має дотримуватись принципу непорушності мінімальної свободи, що полягає у принциповій неможливості за будь-яких обставин позбавлення людини статусу вільної, гідної власної природи особистості із вільним світоглядом. Обмеження свободи не можуть оминати вказаний принцип задля збереження набутих правових цінностей.

Ключові слова: свобода, принципи права, права людини, принцип свободи, ідея свободи, правова ідея, правове вчення, право, обмеження прав та свобод, правова система, правові цінності, збройний конфлікт, воєнний стан.

ABSTRACT

Bondarchuk Ya. P. Formation and development of the idea of freedom as a principle of law. – Qualifying scientific study, rights as a manuscript. Thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy in Law (Branch of Knowledge: 08 Law, specialty: 081 Law). – Vasyl' Stus Donetsk National University, Ministry of Education and Science in Ukraine, Vinnytsia, 2024.

Thesis is devoted to the comprehensive analysis of formation, development and implementation of the idea of freedom as a principle of law.

In the first chapter 'Historical, legal and methodological foundations of formation and development of the idea of freedom as a principle of law', the theoretical foundations of the concept of freedom as a principle of law, as well as the peculiarities of the normative and doctrinal formation of the idea of freedom as a fundamental legal principle are studied.

Based on the analysis of different approaches to the content of the idea of freedom, it is established that freedom is a dynamic category that evolves and is filled with new content along with the development of civilization and society. The spheres of its implementation can be divided into general social and legal contexts. Freedom in the general social sense is the ability of a subject to make a choice through the manifestation of their own will; in the legal sense freedom is a fundamental principle of law based on the idea of the subject's autonomy within the limits defined by legal norms (primarily constitutional norms).

Methodological approaches to the study of the principle of freedom, which should be examined in axiological, theoretical and applied contexts, are analysed. The axiological content involves the maximum absolutization of the principle of freedom for its further deployment in social relations. The theoretical content involves the study of the peculiarities of the content, types, characteristics, and nature of freedom as a legal principle to facilitate its harmonious understanding and implementation in legal relations. The applied content involves the study of the problems of implementing the principle of freedom, the degree of its presence in various branches of law, and the specifics of its restrictions.

The historical characteristics of the formation and development of the principle of freedom have been researched. In the "classical" ancient Eastern states, the political and legal system was characterized by a customary practice of extensive restrictions on individual rights and freedoms, without any guarantees from the state, which exercised significant control over society. In contrast, the focus of ancient (Western) civilization has consistently remained on the individual—specifically, the person, their life and honor, rights, freedoms, and responsibilities. Canonical law, which dominated the territories of medieval continental Europe for an extended period, did not serve as the foundation for the formation of the principle of freedom. The legislator enshrined the rights to freedom and personal inviolability, the presumption of innocence, the inviolability of property rights, and others in the norms of the Kyivan Rus' Law. The foundations of the ancient Kyivan Rus' legal system subsequently transformed into a qualitatively new framework within the principles and norms of Lithuanian-Ruthenian law, which was based on the Lithuanian Statute. This statute represented an attempt to officially combine the concepts of freedom and rights. The Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789 has been analyzed, marking the first instance in continental Europe where the principles of freedom and formal equality were enshrined at the legislative level.

It has been revealed that the ideals of freedom were conveyed in the texts of the Universals of the Ukrainian Central Rada and the Constitution of the Ukrainian People's Republic of April 29, 1918. During the Soviet era, Ukraine adopted four constitutions (1919, 1929, 1937, and 1978). These constitutions, de facto, denied the main achievements of global constitutionalism. The provisions of all Soviet constitutions regarding the rights and freedoms of individuals and citizens were predominantly of a declarative nature.

Based on the analysis of classical legal doctrines, the features and trends of the doctrinal development of the legal principle of freedom have been highlighted. For Plato, freedom is also a multidimensional phenomenon that manifests at both the general and individual levels. The theorists of natural law were the first to clearly recognize natural freedom as inherent to humanity, as opposed to being class-based,

civil, or any other conditional form of freedom; it is an absolute natural attribute. From John Locke's legal perspective, the principle of freedom underlies the legal understanding of property and, more broadly, of matters that directly pertain to the individual. According to Thomas Hobbes's legal doctrine, a legal system emerges when freedom begins to be generalized, formalized, and protected. In Jean-Jacques Rousseau's legal theory, the realization of the principle of freedom is an irreversible process essential for the development of legal existence. Immanuel Kant aims to address the challenge of reconciling individual freedoms. According to Alexis de Tocqueville, the realization of the principle of freedom in law requires a delicate balance between individual and collective elements. Isaiah Berlin and Ronald Dworkin classify freedom into two types: positive freedom, which refers to the license for action, thought, and behavior, and negative freedom, defined as freedom from something, or independence.

In the second chapter 'The General Theoretical and Normative Legal Dimension of the Development of the Idea of Freedom as a Principle of Law', the classification characteristics of the principle of freedom within the broader system of legal principles are examined. The chapter analyzes the specific features of the realization of the principle of freedom at the sectoral level and identifies criteria for limiting this principle and its implementation in the context of armed conflict.

The study of the place and value of freedom within the system of legal principles leads to the conclusion that freedom is among the general principles of law. However, analyzing its content and value reveals that it can be classified as a foundational principle, giving rise to other foundational principles such as equality, justice, and humanism. Thus, the principle of freedom is a foundational principle that underpins the structured content of any legal system. The historical and geographical features of legal systems are shaped by how and to what extent the content of freedom unfolds in political and legal realities.

It is argued that freedom serves as both a normative principle (enshrined in state law) and a value principle that exists beyond norms, reflecting the collective legal consciousness. This principle has evolved through historical political and legal

evolutionary or revolutionary processes, ultimately taking shape in legal norms. Therefore, one can assert the instrumental and axiological dimensions of the principle of freedom.

The content of the principle of dispositiveness (a specific principle) is grounded in the broader principle of freedom. Dispositiveness embodies freedom in law as a means of ordering. Freedom, as enshrined in substantive law, refers to the ability to exercise (realize) subjective rights, while freedom, as defined in procedural law, pertains to the discretion to manage the means of protecting those rights within the bounds of the law.

The concept and criteria for lawful restrictions on the principle of freedom have been analyzed. A legal restriction on the principle of freedom constitutes a legitimate intervention by the state in an individual's capabilities, manifested through the establishment of boundaries for possible behavior within a defined territory, either for individuals or specific groups. An important criterion emerging from these restrictions is the concept of "public interest," understood specifically as an exhaustive list of reasons for which an individual's freedom may be limited. This list should include the following: state and public security, public order, health protection, and the freedoms of others.

Based on the analysis of the criteria and principles for legally restricting freedom, they can be classified as follows:

Formal Criteria (pertaining to the requirements for the form of restrictions): mandatory legislative form and accessibility of content (legal certainty).

Substantive Criteria (arising from the essence of the principle of freedom and its regulatory value): ensuring public interests (state and public security, public order, health protection, and the protection and realization of the freedoms of others); prohibition against distorting the essence of freedom.

Specific requirements for the implementation of specific measures to restrict the principle of freedom: proportionality of measures to the objectives stated in the law; the temporary nature of restrictive measures; and the minimum acceptability of such measures.

The basis for reviewing the application of the principle of freedom is the presence of "extraordinary circumstances," which refer to phenomena, events, or conditions that fall outside the usual paradigm of normal legal life and values. These circumstances challenge the legal system and alter the nature of legal reality.

To ensure the continued normal functioning of the state and society, as well as to preserve the conditions of the established social contract during the implementation of restrictions on freedom in times of war or other extraordinary circumstances, the principle of "dual limits" is applied. This means that lawful measures to restrict freedom must also have specific boundaries.

In the context of armed conflict, the state must adhere to the principle of the inviolability of minimal freedom, which entails the fundamental impossibility of depriving an individual of their status as a free person with inherent dignity and a free worldview under any circumstances. Restrictions on freedom cannot circumvent this principle in order to preserve established legal values.

Keywords: freedom, principles of law, human rights, principle of freedom, idea of freedom, legal idea, legal doctrine, law, restriction of rights and freedoms, legal system, legal values, armed conflict, martial law.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації:

1. Бондарчук Я.П. Свобода як правова ідея, поняття, принцип. *Юридичний електронний науковий журнал*. № 3/2023. С. 16-18 DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/1>

URL: http://lsej.org.ua/3_2023/1.pdf

2. Бондарчук Я. П. Становлення та розвиток правового принципу свободи у класичних правових ученнях. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. №2. 2023. С. 5-13. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2023.2.1>

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/14907/14810>

3. Бондарчук Я.П. Окремі питання щодо критеріїв правомірного обмеження принципу свободи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 1. 2024. С. 18-24. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.1.2>

URL: <http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/311243/302474>

4. Бондарчук Я. П., Гоцуляк Ю. В. Місце та значення свободи у системі принципів права. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. № 1. 2024. С. 15-22. DOI: <https://doi.org/10.31558/2786-5835.2024.1.2>

URL: <https://jpchdnu.donnu.edu.ua/article/view/16155/16049>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Бондарчук Я.П. Відображення свободи у нормах середньовічного канонічного і міського права. *Весняні юридичні читання – 2023. Сучасні проблеми законодавства, практики його застосування та юридичної науки*. Випуск XXXII: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Весняні юридичні читання – 2023». 20 квітня 2023 р., Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С.59-64.

6. Бондарчук Я. П. Свобода як галузевий принцип цивільного права. *Сучасний стан та перспективи розвитку економіки, обліку, фінансів та права: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції* (Кременчук, 5 вересня 2024 р.). Кременчук: ЦФЕНД, 2024. с. 60-62. URL: <https://www.economics.in.ua/2024/09/05.html>

7. Бондарчук Я. П. Свобода як галузевий принцип конституційного права. *Інноваційні тенденції сьогодення в сфері природничих, гуманітарних та точних наук: збірник наукових праць з матеріалами V Міжнародної наукової конференції*, м. Івано-Франківськ, 13 вересня, 2024р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2024. С. 107-110. URL: <https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/13.09.2024/14>

8. Гоцуляк Ю.В., Бондарчук Я.П. Окремі питання реалізації правового принципу свободи в умовах збройного конфлікту. Міжнародна науково-практична конференція *«Відновлення України у повоєнні часи: виклики, стратегічні пріоритети, ресурсне забезпечення, потенціал майбутнього розвитку»*. м. Вінниця, 10-11 жовтня 2024 року. URL: <https://peers.international/paper/okremi-pitannya-realizacii-pravovogo-principu-svobodi-v-umovakh-zbroynogo-konfliktu>

ЗМІСТ

ВСТУП	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІДЕЇ СВОБОДИ ЯК ПРИНЦИПУ ПРАВА. 26	
1.1. Свобода як ідея та принцип (понятійно-категоріальний апарат дослідження)	26
1.2. Еволюція нормативного закріплення принципу свободи	46
1.3. Доктринальне становлення та розвиток ідеї свободи як правової цінності, принципу.....	79
Висновки до першого розділу	102
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ	
ВИМІР РОЗВИТКУ ІДЕЇ СВОБОДИ ЯК ПРИНЦИПУ ПРАВА	
108	
2.1. Місце та цінність свободи у системі принципів права	108
2.2. Нормативно-правове закріплення свободи як галузевого принципу права та особливості його реалізації.....	131
2.3. Обмеження принципу свободи.....	169
2.4. Реалізація правового принципу свободи в умовах збройного конфлікту .	187
Висновки до другого розділу	203
ВИСНОВКИ	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	219

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Принципи права є доктринальною, історичною, теоретичною та прикладною основою правової реальності, її невід'ємними атрибутами, що задають вихідний зміст для правопорядку. Правові принципи через розгортання їх змісту у суспільній свідомості та відносинах задають напрям розвитку правових систем. Ступінь розкриття змісту загальних принципів права та їх реалізація є індикаторами цивілізаційного розвитку сучасної держави. У цьому контексті особливого значення набуває принцип свободи, ступінь наявності чи обмеження якого покладає розвиток цілих галузей права та парадигми прав людини загалом. Для розкриття справжньої цінності цього принципу, наукових досліджень потребують окремі етапи нормативного та доктринального становлення ідеї свободи як правового принципу, його місця у системі загальних принципів, а також особливостей його реалізації у різних обставинах правової реальності.

Принцип свободи займає особливе місце у регулятивних процесах, оскільки дозволяє формувати систему дозволів та заборон, що покладена в основу правопорядку. Відтак принцип свободи є системоформуючим, що закладає змістові основи правових процесів загалом. Залежно від ступеня розгортання принципу свободи у державно-правовому бутті у конкретний історичний період часу, можна класифікувати державно-правовий режим та рівень суспільного та правового розвитку окремої держави. Стан свободи має безпосередній вплив на правову систему. Відчутним це стає в умовах надзвичайних обставин, зокрема збройної агресії, що об'єктивно мало наслідок законне обмеження прав та свобод людини. Це стало справжнім викликом для реалізації всіх фундаментальних правових принципів, насамперед свободи. Сучасне українське право таких викликів ще не переживало, а відтак виникає потреба у нових наукових розвідках щодо змісту та особливостей реалізації принципу свободи в надзвичайних обставинах.

Одним з найактуальніших питань та викликів для вітчизняної правової системи є адаптація та узгодження вітчизняного законодавства з європейськими стандартами. Це ж стосується і загальних принципів права, за якими лежить цілком конкретне змістовне наповнення, що потребує впровадження у суспільних відносинах. Принцип свободи є засадничим для європейських ліберальних правових цінностей, що має свій прояв у всіх сферах життя суспільства. Відтак виникає потреба у розкритті змістовного наповнення європейських стандартів правового принципу свободи, його впровадження та обмеження.

Дослідженнями теоретичних та прикладних аспектів свободи як загального принципу права займаються вітчизняні вчені О. Батанов, Н. Бровко, В. Бліхар, О. Зайчук, К. Горобець, А. Колодій, М. М. Осядла, Погребняк, О. Петришин, В. Процевський, М. Цвік, Л. Ярмол, М. Ярунів тощо.

Історією становлення правових принципів, зокрема, і принципу свободи займаються відчизняні вчені В. Вовк, О. Донченко, В. Єрмолаєв, В. Качур, В. Котюк, О. Кривоший, О. Мартинюк, П. Музиченко, М. Осядла, О. Шевченко та інші.

Доктринальною складовою принципу свободи займались видатні класики правової думки: Аристотель, Б. Констан, Т. Гоббс, А. Августин, Т. Аквінський, Дж. Локк, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіль та інші. Також висвітленню доктринального розвитку свободи як принципу права присвячені наукові праці вітчизняних вчених: О. Головка, Ю. Гоцуляк, В. Даценко, Н. Доній, С. Кисельов, А. Кормич, Т. Міхайліна, М. Осядла, Т. Павлова Н. Гедікова, П. Пилипишин, І. Стаднік, О. Соболю, О. Щадило та інші.

Особливостям місця та ролі принципу свободи у системі принципів права присвячені праці українських науковців: Х. Бехруз, А. Герич, О. Донченка, М. Козюбри, Л. Луць, П. Рабіновича, О. Уварової, С. Шевчука.

Правовий принцип свободи є предметом досліджень численних зарубіжних науковців, як загальнотеоретичні його аспекти, так і особливості реалізації. Відтак вивченням свободи як принципу права займаються Ч. Антіу,

Дж. Брюгер, К. Вільямс, А. В'єнс, А. Гвідо, Д. Геде, Р. Дворкін, Е. Еберл, Б. Рагонет, М. Селгеліт та інші.

Окрему увагу приділяють питанням обмеження принципу свободи вітчизняні науковці О. Білоскурська, М. Віржіковський, М. Вервей, О. Горецький, Д. Гриньо, І. Дахова, Ю. Ірха, Т. Кірієнко, С. Кузніченко, А. Мерник, Х. Маркович, Л. Наливайко, О. Осинська, А. Стрекалов, А. Чохазевська, І. Шульган.

Варто відзначити, що враховуючи значні глобальні та локальні виклики, що виникають перед принципом свободи та його реалізацією, пов'язані із обставинами, що спонукають до впровадження різних обмежень, постає необхідність у нових комплексних дослідженнях свободи як правового принципу, його реалізації та вдосконаленні наявних наукових доробок у світлі надзвичайних обставин, пов'язаних зі збройним конфліктом на території України та світовими глобальними тенденціями. Отже, є підстави стверджувати достатню обґрунтованість обраної теми дослідження та потребу її розробки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана згідно плану науково-дослідної діяльності юридичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса в рамках теми «Правовий механізм утвердження принципу верховенства права» (ДР № 0122U002368), за якою дисертантом здійснено науково-теоретичну розробку поняття та ознак правового принципу свободи, історичних етапів нормативного та доктринального розвитку принципу свободи, вітчизняного та міжнародного досвіду особливостей правового закріплення та реалізації свободи як правового принципу.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування нових науково-теоретичних положень щодо загальнотеоретичного розуміння та реалізації свободи як принципу права.

Для досягнення зазначеної мети поставлено та виконано наступні **завдання:**

уточнення поняття та змісту свободи як ідеї та принципу права;

дослідження еволюції нормативного закріплення принципу свободи, виділення історичних тенденцій його розвитку;

висвітлення особливостей доктринального становлення та розвитку свободи як ключового правового принципу;

аналіз місця та цінності свободи у системі принципів права;

дослідження нормативно-правового закріплення свободи як галузевого принципу права та особливостей його реалізації;

дослідження критеріїв правомірного обмеження принципу свободи;

дослідження особливостей реалізації принципу свободи в умовах збройного конфлікту.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що пов'язані зі свободою як правовим явищем.

Предметом дослідження є становлення, розвиток та сучасний стан свободи як принципу права.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження виконане із використанням загальнонаукових та спеціальних методів. Діалектичний метод було застосовано для висвітлення принципу свободи, що має особливу цінність в системі принципів права (*підрозділи 1.1., 2.1.*). Історико-правовий метод використовувався для характеристики основних етапів еволюції нормативного закріплення становлення та розвитку правового принципу свободи на території українських земель та Європи (*підрозділи 1.2., 1.3.*). Формально-логічний метод було застосовано під час дослідження понятійно-категоріального апарату (поняття свободи у різних аспектах як ідеї та принципу) (*підрозділ 1.1.*). Формально-юридичний метод застосовано під час аналізу галузевого законодавства з питань реалізації принципу свободи, а також окремих питань обмеження принципу свободи в умовах воєнного стану (*підрозділи 2.1., 2.3., 2.4.*). Метод правової компаративістики використано для розкриття особливостей міжнародного досвіду реалізації принципу свободи, виокремлення ключових положень для впровадження в Україні (*підрозділи 2.3., 2.4.*). Метод критичного аналізу застосовано під час дослідження особливостей

та критеріїв обмеження принципу свободи, в тому числі, в умовах збройного конфлікту (*підрозділи 2.3, 2.4.*).

Емпіричну основу дослідження склали законодавство України, законодавство зарубіжних країн, міжнародно-правові акти, акти ЄС, статистичні дані.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній правовій науці запропоновано вирішення теоретичних, історичних, доктринальних та практичних проблем дослідження та реалізації ідеї свободи як засадничого правового принципу а контексті сучасних викликів для правової реальності в Україні.

Наукова новизна отриманих у дисертаційному дослідженні результатів конкретизується, зокрема в таких положеннях, висновках, пропозиціях.

Вперше:

запропоновано методологічні підходи до вивчення принципу, яка розглядається в правовій реальності функціонує у аксіологічному, нормативно-теоретичному та практичному вимірах. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Теоретичний підхід передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його пізнати і більш гармонійно реалізувати у правовідносинах. Прикладний підхід передбачає вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження. Свобода є принципом-нормою (закріпленим у законі) та принципом-цінністю поза нормами, що відображений у колективній правосвідомості і в залежності від історичних політико-правових еволюційних чи революційних процесів, оформлявся у правових нормах.

на основі онтологічного підходу до аналізу місця та цінності свободи у системі принципів права запропонована класифікаційна характеристика принципів права через виокремлення у системі загальних принципів свободи як відправного засадничого принципу, який дає начало іншим загальним базовим

принципам: рівності, справедливості, гуманізму. Принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкувального змісту будь-якої правової системи, і в залежності від способу та ступеня розгортання його змісту у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок, яким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій;

запропоновано поділ критеріїв правового обмеження принципу свободи на:

1. Формальні, що стосуються вимог до форми обмежень: обов'язкова законодавча форма та доступність змісту (правова визначеність)

2. Змістовні, що випливають зі змісту принципу свободи та обставин, що вимагають його обмеження: забезпечення суспільних інтересів (державної та суспільної безпека, громадського порядку, охорони здоров'я, захист та реалізація свободи інших); заборона спотворення сутності свободи.

3. Окремі вимоги до реалізації конкретних заходів обмеження принципу свободи: пропорційність заходів та їх наслідків заявленим у законі метам; тимчасовий характер обмежувальних заходів; мінімальна допустимість заходів.

Удосконалено положення щодо:

реалізації принципу свободи у різних галузях права. Зміст принципу диспозитивності (спеціальний принцип) ґрунтується на загальному принципі свободи. Диспозитивність – це і є втілена у праві свобода як інструмент впорядкування. Свобода, закріплена нормами матеріального права – це можливість здійснювати (реалізовувати) суб'єктивні права, а свобода, закріплена нормами процесуального права – це можливість на власний розсуд у межах закону розпоряджатися засобами їх захисту. Принцип свободи є змістовною основою всіх галузей права. Спосіб та мета розгортання ідеї свободи у певній сфері суспільних відносинах закладає розвиток цієї чи іншої галузі права. Надання, підпорядкування, обмеження чи позбавлення свободи

формують приватноправові та публічно-правові галузі права. Галузі, засновані на імперативному методі правового регулювання, оперують принципом свободи у напрямку його обмеження, тоді як галузі, засновані на диспозитивному методі, і є максимальним розгортанням ідеї свободи у суспільстві;

визначення правового обмеження принципу свободи, під яким варто розуміти законне втручання з боку держави у можливості особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб. Обмеження принципу свободи є зменшенням його обсягу, але не звуженням змісту. Обмежуючи свободу, зміст її залишається незмінним, інакше вона втратить свою правову цінність;

визначення особливостей обмеження принципу свободи в умовах війни, а саме: під час впровадження обмежень свободи в умовах воєнного стану чи інших надзвичайних обставин має застосовуватись правило «подвійних меж», тобто законні заходи обмеження свободи теж повинні мати свої межі. Якщо немає чітких критеріїв та меж застосування для заходів обмежень, то обмеження можуть перетворитись на порушення, що в свою чергу хаотично і деструктивно впливає на правопорядок та правову свідомість, породжує нігілістичні настрої у суспільстві, що в перспективі може мати негативні наслідки для збереження суспільного договору;

обґрунтування критеріїв, якими має керуватись держава в процесі впровадження заходів обмеження свободи. В умовах збройного конфлікту держава має дотримуватись принципу непорушності мінімальної свободи, що полягає у принциповій неможливості за будь-яких обставин позбавлення людини статусу вільної, гідної власної природи особистості із вільним світоглядом. Обмеження свободи не можуть оминати вказаний принцип задля збереження набутих правових цінностей.

Дістали подальший розвиток положення щодо:

історичних закономірностей щодо виникнення, розвитку і сутнісного наповнення принципу свободи як основоположної правової категорії та визначення головних етапів еволюції:

- поділ права на публічне і приватне, а також вироблене ще за античних часів поняття «свобода» у світлі розуміння категорії «суб'єкт права»;
- канонічне право, що тривалий час домінувало на теренах середньовічної континентальної Європи, не стало фундаментом для формування принципу свободи;
- законодавець у нормах Руської Правди закріпив право на свободу та особисту недоторканність; у Литовському Статуті була здійснена спроба офіційно поєднати ідею свободи і права, а також легалізувати суб'єктивні свободи людини у формі права, проголосивши таким чином його верховенство;
- перехід від феодального (середньовічного) до буржуазного (сучасного) права супроводжувався необхідністю нормативного закріплення ідеї свободи через принцип, що мало забезпечити її реалізацію;
- наслідком Великої французької революції стало прийняття Декларації прав людини та громадянина 1789 р., де вперше на землях континентальної Європи на законодавчому рівні були закріплені принципи свободи та формальної рівності всіх громадян перед законом;
- за часів визвольних змагань в Україні у 1917–1921 рр. ідеали свободи знаходили власне вираження у текстах Універсалів Української Центральної Ради, Конституції УНР від 29 квітня 1918 р.;
- за радянської доби в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які де-факто заперечували головні здобутки світового конституціоналізму, а положення усіх радянських конституцій в галузі прав і свобод людини і громадянина мали переважно декларативний характер;

виявлення змісту та цінності принципу свободи у класичних правових ученнях: Платона, для якого свобода також є багатовимірним феноменом, що проявляє себе як на загальному, так і на індивідуальному рівнях, тому постає нова проблема принципу свободи – це баланс між державним та індивідуальним рівнем; Дж. Локка, який через принцип свободи закладає правове розуміння

майна і взагалі речей, що мають пряме відношення до суб'єкта; Т. Гоббса, який заклав два критерії розміщення свободи у правовому вимірі: обмеження заради миру і захисту на користь держави та взаємообмеження на користь правопорядку; Ж.-Ж. Руссо, який обґрунтовував реалізацію принципу свободи як незворотній процес для розвитку правового буття; І. Канта, який задає мету та проблему сумісності індивідуальних свобод; А. де Токвіля, який доводив, що реалізація принципу свободи у праві вимагає тонкого балансу між індивідуальним та загальним началами, свобода це не лише право індивіда, а й право народу та держави; І. Берліна та Р. Дворкіна, які класифікували свободу двох типів: позитивну або свободу як ліцензію на діяльність, мислення, поведінку та негативну як свободу від чогось, як незалежність;

трактування змісту презумпції свободи, який варто розглядати як загальний регулятивний принцип: людина має бути вільною поки не буде в законному порядку доведена необхідність обмеження або позбавлення її свободи;

виявлення особливостей та проблем реалізації принципу свободи в умовах збройного конфлікту, що полягають у тому, що правосвідомість індивідуальна та колективна не встигає позитивно реагувати на раптові «стресові» зміни у законодавстві та правовій реальності в умовах надзвичайних ситуацій. У цьому випадку свобода як цінність та свобода як регулятивний інструмент стають протилежностями, що створюють складну ситуацію у стосунках між державним та народним началом, що вимагає додаткових інструментів нормативного та ідеологічного характеру для її позитивного вирішення. Принцип свободи в умовах війни складно реалізується через конфліктність його аксіологічного та регулятивного вимірів.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що запропоновані теоретичні положення, висновки і пропозиції за результатами дослідження дають змогу заповнити прогалину у правовій науці щодо теоретичних, історичних, доктринальних та прикладних засад розвитку та

реалізації свободи як принципу права, можуть бути використані під час вдосконалення чинного законодавства України.

Положення дисертаційного дослідження можуть бути використані під час правотворчої роботи, а також для підготовки навчальних посібників для здобувачів вищої освіти, науково-практичних коментарів до кодексів та інших нормативно-правових актів України.

Запропоновані у дисертації рекомендації можуть бути застосовані у практичній діяльності органів державної влади у частині забезпечення реалізації принципу свободи у різних сферах суспільних відносин, зокрема, щодо визначення критеріїв обмеження свободи в умовах надзвичайних ситуацій, зокрема режиму воєнного стану.

Окремі положення дисертаційного дослідження впроваджені:

- у навчальний процес під час викладання таких навчальних дисциплін: «Історія держави і права», «Теорія держави і права», «Права людини» (Додаток А);
- у правопросвітницьку діяльність ГО „Європейський альянс великих можливостей” під час проведення тренінгів та воркшопів на відповідну тематику (Додаток Б).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, результати якої отримані автором на основі власних досліджень шляхом аналізу наукової літератури, національного законодавства та міжнародних нормативно-правових актів, матеріалів судової практики.

У науковій публікації, яка опублікована у співавторстві, здобувачу належить доробок, присвячений характеристиці класифікації принципу свободи за різними критеріями, а також визначення його місця серед загальних принципів.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідались та обговорювались на: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Осінні юридичні читання – 2022»: Сучасні проблеми

законодавства, практики його застосування та юридичної науки (м. Вінниця, 24 листопада 2022 року); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми економіки, обліку, фінансів і права» (м. Полтава, 29 квітня 2022 року); Міжнародній науковій інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 14 лютого 2024 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-економічний стан в умовах воєнного часу» (19 лютого 2024 р. м. Суми).

Публікації. За темою дисертації опубліковано чотири наукових статті у фахових наукових виданнях України та четверо тез доповідей на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями і предметом дослідження та складається із вступу, двох розділів, які містять сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг дисертації складає 241 сторінок, з них основного тексту – 204 сторінки. Робота містить також список використаних джерел із 237 найменувань та додатки.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ІДЕЇ СВОБОДИ ЯК ПРИНЦИПУ ПРАВА

1.1. Свобода як ідея та принцип (понятійно-категоріальний апарат дослідження)

У науковій літературі ХХ – перших двох десятиліть ХХІ ст. осмислення феномену свободи відбувається в широкому діапазоні концепцій, серед яких помітно вирізняються філософсько-антропологічні, екзистенціалістські, соціофілософські, політологічні, правознавчі, соціологічні, етичні. Свобода як феномен аналізується в метафізичному, гносеологічному, онтологічному та праксеологічному значеннях [164, с. 699]. Питання свободи як теоретико-правової категорії характеризують варіативністю підходів до її визначення, неоднорідністю думок щодо її властивостей [236, с. 252], [47, с. 16].

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови тлумачення терміну «свобода» наведено у восьми значеннях. Найпоширенішими з них є наступні. Свобода – це, по-перше, відсутність політичного й економічного гноблення, утиску та обмежень; воля; по-друге, перебування не під арештом, не ув'язненим, не в неволі і т. ін.; по-третє, життя, існування і т. ін. без залежності від кого-небудь, можливість поводитися на свій розсуд; по-четверте, можливість діяти без перешкод і заборон у якій-небудь галузі; і, по-п'яте, – це можливість вияву суб'єктом своєї волі в умовах усвідомлення законів розвитку природи і суспільства [49, с. 1300]. Отже, можна зробити висновок, що термін «свобода» є багатограним та різноаспектним, а відтак постає необхідність дослідити прояви свободи та його розуміння і тлумачення у різних галузях суспільних наук.

Поняття «свободи» є однією із центральних і багатоаспектних категорій таких наук, як філософія та етика. Свобода – важлива філософська категорія, яка характеризує фундаментальні основи людського буття, адже поза свободою

людина не може повноцінно здійснювати власну життєдіяльність, а відтак цінність свободи полягає в тому, що вона постає рушійною силою, яка спрямовує людину на духовну інтеграцію зі світом через пошук, вибір і знаходження свого призначення, що полягає в винятковому, властивому лише їй способі зміни світу шляхом досягнення своєї представленості в ньому [178, с. 50-51].

За твердженням Н. І. Бровко, вибір особистої поведінки, власного шляху є результатом вільного волевиявлення людини, тому особа не може існувати без певної самостійності, тобто свободи. Свобода, як усвідомлений вибір людиною варіанта певної поведінки залежить не лише від зовнішніх обставин, але й духовного світу людини, міри її внутрішньої установки на істину, добро і зло, красу та справедливість, тощо. Так само свобода виражається й у здатності людини до змін певних ситуацій, у плануванні та прагненні досягати нових вершин [48, с. 55]. За визначенням І. В. Бичка, свобода – це особливий спосіб детермінації духовної реальності. Позаяк духовність є специфічною властивістю людського існування (екзистенції), свобода безпосередньо виявляє себе у людській життєдіяльності, що становить взаємодію духовних (свідомих і несвідомих) і природних (тілесно-біологічних) чинників. Відтак свобода насамперед є усвідомленням можливих меж людської поведінки, які залежать від конкретної ситуації людського існування (індивідуального і суспільного) і в цьому плані є усвідомленням необхідності. Атрибутивними ознаками свободи як духовного феномена є вибір (адже духовний «простір» є плюралістичним «полем можливостей») і відповідальність (корелят необхідності у сфері духу) [40, с. 570].

Етика як філософська наука концентрує увагу на проблемах сутності й функціонування моралі, досліджує специфіку моральних норм і цінностей, з'ясовує моральні аспекти людської свідомості, діяльності й спілкування, синтезує мову моралі, значення і функції моральних висловлювань. Свобода є однією із етичних категорій, яка, за словами В. Малахова, відбиває структуру феномена моралі й визначає специфіку морального осмислення людського

буття. Беручи за основу множинність типів і різновидів самої моралі, варіативності зв'язків між її істотними компонентами, свободу можна віднести до категорій етичної діяльності (свобода вибору, свобода волі тощо). При цьому дослідник зазначає, що доречність чи недоречність групування категорій етики (включаючи свободу) за певною схемою може бути доведена лише стосовно тієї чи іншої їх інтерпретації. Спроби встановити абсолютну сутнісну градацію категорій етики не відповідають рівневі складності й динамізму сучасного морального досвіду [131, с. 275].

Свобода – одна з традиційних проблем етики, що постає в контексті морального вибору, визначення умов, які забезпечують можливість такого вибору (наявність альтернативи), усвідомлення засад вибору, активності особистості під час його здійснення. Вибір завжди створює нову реальність, нове коло відносин, які відсутні до моменту його здійснення. Ці відносини можуть мати як позитивне, так і негативне значення для інших людей, повною мірою або частково відповідати інтересам одних людей і суперечити інтересам інших [178, с. 51]. Свобода в етиці – це здатність людини вільно визначати підстави своїх дій і відповідно реалізувати себе. Етичний аспект свободи відбиває можливість суб'єктивно значущого вибору самих намірів людини; він безпосередньо стосується самого людського суб'єкта, його волевиявлення й лише опосередковано – соціальних обставин його життєдіяльності. Поза припущенням подібного внутрішнього аспекту свобода – ідея морально відповідальної поведінки людини – втрачає свій ґрунт [131, с. 571]. Таким чином, етичний аспект свободи людини обумовлюється нормами, що регулюють поведінку людини, а моральна свобода є діалектичною єдністю внутрішньої необхідності та суб'єктивної добровільності поведінки.

Оскільки природна свобода людини у філософії розуміється як свобода волі, у світлі окресленої проблеми вбачаємо за необхідне зупинитися на визначенні цієї категорії. На переконання Яруніва М. І. саме свобода волі в правовій реальності здатна в повній мірі реалізувати свою ефективність та стати для цивілізованої людини початком нового, ефективнішого інструменту правил

поведінки індивіду у соціумі та набути форми правової свободи з можливістю реалізації реальних дій, не думаючи при цьому: носить цей дозвіл юридичне визначення чи залишається лише формальним. Природна свобода (або ж свобода волі) в соціальному бутті людини інтерпретується як можливість до будь-яких дій, при цьому можливість не нести жодної відповідальності, адже правова свобода показує індивіду чіткий вектор конкретно визначених, правильних дій, необхідних для злагоджених дій між індивідами як у суспільстві, так і в державі [237, с. 12].

У загальнофілософському розумінні свобода волі, за визначенням В. Малахова, – це здатність суб'єкта вільно визначати сутнісні підстави власного воління; своєрідна похідна від волі загалом, що уможливорює морально-етичну значущість останньої. Відтак філософська проблема свободи волі висуває питання не про те, як людині «дати волю» власній волі (що можна вважати лише однією з граничних її інтерпретацій), а про завбачувану в людині здатність бути вільною від примусовості власної волі і, отже, вільно й відповідально обирати власні мотиви і цінності і, зрештою, власне діюче «Я». Справжня свобода волі як здатність людини обирати власне воління передбачає не байдужість до конкретного змісту останнього (т. зв. *liberum arbitrium indifferentiae*), а глибину й багатомірність самої людської суб'єктивності [131, с. 571-572].

У глобальному вимірі, як свідчать результати дослідження етимології свободи волі, боротьба суб'єктивного і об'єктивного її тлумачень має тенденцію до розвитку об'єктивного тлумачення в різних цивілізаціях. В юридичній практиці це проявляється в поєднанні імперативного й диспозитивного методів правового регулювання на основі зникнення різниці між публічним і приватним правом [175, с. 22].

Досліджуване поняття у філософсько-правовому розумінні детально висвітлює В.К. Гришук. Так, на переконання дослідниці, свобода волі – це потенційна можливість людини здійснювати вибір своєї поведінки незалежно від об'єктивних та суб'єктивних обставин, що містить такі інтелектуально-

вольові характеристики, як свобода бажання, свобода вибору, свобода дій. Свобода ж волі у праві – це притаманна людині сукупність невід’ємних особистісних рис, що виявляється в її психофізичній здатності:

- а) оцінити об’єктивно ситуацію, в якій вона перебуває;
- б) виявити серед безлічі потреб домінуючу потребу певного діяння в такій ситуації, з’ясувати її суспільну значимість;
- в) маючи можливість вибору відповідної поведінки, прийняти рішення про реалізацію цієї домінуючої потреби;
- г) вчиняти обраний нею варіант діяння для досягнення певної мети;
- д) відповідати за вчинене правопорушення згідно з чинним законодавством;
- е) коригувати свою подальшу поведінку у разі вчинення правопорушення [66, с. 760-761].

Фактично філософсько-правова характеристика свободи волі, за твердженням В. С. Бліхара, передбачає її двовимірність: внутрішній вимір (свобода людини вбачається зазвичай у свободі волі) і зовнішній вимір, що виражає безпосередньо умови існування людини у світі, у тому числі й правові [43, с. 151]. Право як соціальна реальність, нормативний регулятор є мірою як внутрішньої, так і зовнішньої свободи людини як суб’єкта суспільних відносин, нормативною формою її виразу. Право як міра свободи людини сприяє унормуванню її внутрішньої свободи – свободи волі, свободи вибору варіанта її поведінки, сприяючи, через закріплені в ньому ціннісні орієнтири, поступальній соціалізації людини, зміцненню її внутрішніх настанов просоціального, правослухняного характеру, зростанню її рівня суспільної благонадійності [66, с. 760-761].

Самостійне трактування поняття «свободи» надають і релігієзнавці у світлі концептуального визначення свободи совісті і свободи віросповідання. Позаяк впродовж тривалого історичного періоду світоглядні, особливо моральні, проблеми розв’язувалися за допомогою релігії та церкви, яка встановлювала власні принципи та критерії світогляду та моралі, то і поняття

свободи совісті було зосереджено на питаннях визнання чи невизнання авторитету релігії щодо світоглядних і моральних проблем.

Науковці вказують, що поняття свободи совісті є складним за змістом і потребує дослідження, передусім, як філософсько-етичної категорії. Так, свобода – це усвідомлена необхідність та дії людини відповідно до цієї необхідності. Свобода – це також можливість і здатність робити вибір згідно зі своїми переконаннями, обумовлювати свої вчинки світоглядними уявленнями, що сформовані за власним бажанням. При цьому совість – це здатність особи здійснювати моральний самоконтроль і нести відповідальність за свої погляди і вчинки перед людьми, вдаватися до самооцінки таких вчинків. Під свободою ж совісті як складової духовної свободи людини у широкому розумінні вчені бачать можливість і здатність людини робити власний вибір, нести відповідальність за вчинки й думки згідно своєї совісті [179, с. 440-441].

Як вказує М. Бабій, у філософській інтерпретації свобода совісті характеризується як специфічно вибіркова й узгоджена активність свідомості, совісті, волі індивіда, спрямована на його самовизначення в світоглядній сфері щодо граничних життєвосмислових засад свого буття. Свобода совісті – це атрибут особистості. Вчений зазначає, що історично поняття свобода совісті конституювалося як категорія права і тісно пов'язане із становленням, розвитком суспільства, держави та їхнім ставленням до світоглядних орієнтацій людей і передусім релігії. В релігієзнавстві свобода совісті розглядається, передусім, як право, що гарантує недоторканість совісті людини в питаннях її ставлення до релігії, тобто право особистості на свободу мати, приймати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або ж дотримуватися нерелігійних переконань; свободу індивідуально або спільно з іншими, публічно або ж приватно сповідувати свою релігію чи вірування, брати участь у богослужіннях, обрядах, ритуалах, вільно поширювати свої релігійні чи антирелігійні погляди та переконання [37, с. 572-573].

На сьогодні свобода совісті у юридичному аспекті є правовим інститутом, тобто сукупністю правових норм, що регулюють суспільні відносини, які

виникають у процесі реалізації (здійснення) свободи совісті. Так, згідно ст. 3 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» кожному громадянину в Україні гарантується право на свободу совісті. Це право включає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Так само ніхто не може встановлювати обов'язкових переконань і світогляду. Не допускається будь-яке примушування при визначенні громадянином свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчання релігії [174]. Таким чином, поняття свободи совісті пройшло складний еволюційний шлях з відповідними ідеологічними вимогами щодо свободи віротерпимості та віросповідання і, як наслідок, переросло у цілісний правовий інститут свободи совісті.

Прояви свободи у світлі дослідження закономірностей управління суспільством на основі політичної влади, а також природи політичних відносин та політичних процесів вивчають і науковці-політологи. У політологічному словнику (за ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка) наводиться визначення свободи (freedom, liberty) насамперед у таких значеннях: «по-перше, це можливість прояву суб'єктом своєї волі; по-друге, незалежність, відсутність будь-яких незручностей або обмежень для влади або для членів суспільства» [166, с. 655]. У цьому зв'язку неабияка увага зосереджується політологами на тлумаченні політичних свобод, які, будучи різновидом соціальних свобод, є сукупністю політичних і правових норм, що визначають соціально-політичний статус людини і громадянина, право на участь у вирішенні державних справ та можливість громадян захищати і відстоювати свої інтереси та права у визначеному законом порядку [167, с. 593]. Традиційно до політичних свобод відносять свободу совісті, слова, думки, переконань, проголошення думок, свободу мирних зборів та маніфестацій, право на свободу асоціацій, свободу

отримання інформації, право на участь у рухах, мітингах, демонстраціях, право на участь в управлінні суспільством і державою як безпосередньо, так і через своїх представників, право обирати і бути обраним, право на об'єднання у політичні партії та політичні організації, право на вільний пошук, право на звернення, свободу інтеграцій, право петицій тощо.

Так, К. Ясперс у праці «Витоки історії та її мета» (1948 р.), досліджуючи співвідношення понять влади та політичної свободи, зазначав, що свобода людини починається з того, коли в державі, в якій вона проживає, набувають чинності прийняті закони. Така свобода є політичною. Держава, в якій чинна свобода, заснована на законах, є правовою державою. Правовою державою іменується така держава, де закони приймаються і змінюються лише у законний спосіб. Коли мова йде про політичну свободу, це означає свободу народу, що є внутрішньою свободою його політичного буття. Зовнішня свобода держави може корелюватись із внутрішньою несвободою. Зовнішня несвобода держави переважно, хоча й не завжди, тягне за собою разом із втратою суверенітету внутрішню неволю. Якщо державна влада, що поневолює своїх громадян прагне політичної свободи, вона може в рамках невільної держави допустити це лише до тих пір, поки поневолені нею піддані стають незалежними членами держави [14].

Отже, політичні свободи окреслюють, по-перше, визнання за кожною людиною права користуватися свободами, які є продуктом взаємодії особистості, суспільства і держави і об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку економічної, духовної, соціальної і політичної сфери; по-друге, умову самоствердження індивіда у політичному житті, ступінь відображення духовного стану цивілізації; по-третє, узагальнений вираз сучасної політичної ситуації.

Питання щодо здобуття і функціонування свободи вивчається і соціологами у світлі розкриття сутності предмета соціології – тобто законів та закономірностей функціонування та розвитку особистості, соціальної групи, спільноти та суспільства загалом. Специфіка суспільної свободи найглибше

розкривається в соціальному аспекті співвідношення суспільного буття й суспільної свідомості, згідно з чим свідомість є складовою частиною буття суспільства, його законів, історичної необхідності [36, с. 4].

У соціологічному словнику сформульоване визначення соціальної свободи, під якою розуміють, передусім, рівень соціальної автономії суб'єкта (особи, групи, організації тощо), шляхом реалізації можливостей та повноту задоволення потреб, розвитку здібностей, наявність політичних та інших прав і їх гарантії. Як продукт взаємодії індивідів, груп і суспільства загалом, соціальна свобода виявляється (з боку суспільства) у визнанні за суб'єктом певних прав і в усвідомленні й прийнятті ним зі свого боку відповідальності (зобов'язань) перед суспільством та іншими суб'єктами [202, с. 247].

Окремої уваги, на наш погляд, заслуговують формулювання щодо сутності свободи, визначені у іншій галузі наукових знань про соціальні умови існування, розвитку та функціонування права – соціології права. Ця наукова галузь є певним чином структурованою системою соціальних знань про право як особливий соціально-юридичний феномен у його генезисі, а також дії, тобто як соціально діюче (соціально спрямоване) явище, процес [201, с. 15]. Розглядаючи право з функціонального погляду, фахівці у галузі соціології права вказують, що право – це ступінь суспільно значущої поведінки людей. Обмежуючи свободу кожної окремої особистості свободою всіх інших особистостей та взаємопов'язуючи їх соціально значущі вчинки, воно, таким чином, сприяє збереженню, функціонуванню та розвитку суспільного цілого. Вивчаючи окремі аспекти соціальної цінності права, вчені вказують, що цінності – це характеристики об'єктів та процесів, які мають позитивне або негативне значення для життя людини. Цінності можуть виступати у формі ідей добра, справедливості, свободи, рівності. Світ цінностей – це світ належного. Цінності є стимулом для зміни соціального буття, тому вони є джерелом діяльності, активного ставлення до реальності. Відтак право завжди містить конкретно-історичні уявлення людини щодо рівності, свободи, справедливості, прав людини, загального блага для народу [201, с. 33]. Таким чином,

актуальними на сьогодні залишаються дослідження щодо функціонування свободи через соціальні можливості, умови та обмеження реалізації досягнутих прав людини.

Кожна сфера наукових знань у процесі пізнання об'єктивної реальності займається систематизацією фактів, процесів, подій, щоб з'ясувати причини і наслідкові зв'язки між ними, а відтак сформулювати власний категоріальний апарат, закони та принципи тощо. Так, наприклад, економічна теорія вивчає вплив панівного способу виробництва на зміст і форми суспільної свідомості та політичні й державно-правові інститути суспільства. Інститути держави і права виникають у відповідь на економічні потреби і самі виявляються важливим фактором у формуванні соціально-економічних відносин, які завжди набувають правової форми.

Поняття «свобода» безпосередньо не є економічною категорією, однак опосередковано відбивається на сучасному розумінні теоретичних, абстрактних, логічних понять, котрі в узагальненому вигляді відображають основні, суттєві властивості економічних процесів та явищ, а відтак впливають на сутність економічних законів та принципів. Так, теоретичні узагальнення, зміст яких складають певні допущення, усереднення, котрі відображають загальні тенденції розвитку економічної системи і є економічними принципами [165, с. 16]. Так, Ю. В. Гава стверджує, що все частіше «як економ-теоретики так і практики говорять про роль свободи, прав людини, демократії, намагаючись охарактеризувати те середовище, в якому формуються людські ресурси» [69, с. 8].

На сьогодні право передусім закріплює економічні засади вільної діяльності особистості, її матеріальну та інтелектуальну власність. Економічні права і свободи, тобто можливість людини брати участь у виробництві матеріальних та інших благ, складають окрему важливу групу основних прав і свобод людини і громадянина.

У світлі окресленої проблеми окремої уваги заслуговує визначення економічної свободи. Так, за формулюванням вітчизняних дослідників-

енциклопедистів «економічна свобода – це інституційно детермінований тип організації господарської діяльності, а її основою, що формується природно-історичним шляхом, є реалізація цінностей, потреб і здатностей людини, яка опосередковує свій соціальний зв'язок шляхом професійно організованої ринкової діяльності. При цьому економічну свободу не слід ототожнювати з відсутністю суспільних зв'язків і залежностей, її суспільною основою є інститути. Підпорядкування інституційним вимогам – це позитивна економічна свобода суб'єкта, що дозволяє йому реалізовувати та розвивати свою соціальну суть і здібності, долаючи відчуження. Свідоме підпорядкування правилам, які відповідають внутрішнім цінностям, знімає відчуження суб'єкта від цих правил, системи інститутів загалом і робить його суб'єктом економічної свободи. Він самостійно приймає рішення та відповідає за їхні наслідки, діє на свій страх і ризик та довіряє іншим суб'єктам. Сам факт наявності довіри засвідчує свободу вибору» [235].

Відтак, один із надважливих складових економічної свободи – це реалізація потреб людини. Потреба – це природний та постійний потяг людини до визначених умов життя, відсутність яких викликає негативні відчуття і прагнення змінити такий стан речей. Як вказують дослідники, у західній економічній літературі найбільшого поширення при класифікації потреб людини набула так звана «піраміда потреб» відомого американського психолога і соціолога А. Маслоу, яка відображає рівні їх пріоритетності [165, с. 32-33]. Основу такої піраміди становлять базові фізіологічні, або матеріальні потреби (їжа, вода, одяг). На другому рівні потреби у безпеці, у захисті та безпеці від посягань на свободу та життя особи, потреби третього рівня – це потреби у комунікації, що мають бути засновані на доброзичливості та любові. Четвертий рівень становлять потреби у повазі та самоповазі, а п'ятий – у самовираженні та реалізації [2]. Таким чином, можна дійти висновку, що чим вищим є рівень потреб за пірамідою Маслоу, тим більшою є необхідність у свободі для індивіда.

При всьому різноманітті трактувань поняття «свободи» у суспільних науках, нині ця категорія, передусім, набула широкого правового змісту – від

свободи як ідеї права (правової ідеї) до свободи як принципу права (загальноправового принципу). Вітчизняні філософи права справедливо наголошують, що заслуга стосовно повернення ліберальних ідей у філософсько-правовий дискурс належить американському філософу Дж. Ролсу. Так, у праці «Теорія справедливості» (1971 р.) він висунув ідею, що зводилася до того, що індивідуальні права і свободи утворюють невід’ємну частину справедливої культури суспільства, і справедливість, передусім, неможлива без визнання автономії людської особистості та надання кожній людині права реалізовувати свою свободу – за умов визнання прав і свобод інших людей. Відтак основний зміст теорії справедливості полягає в обґрунтуванні того, що люди у вихідній позиції оберуть два принципи справедливості, перший з яких отримав назву «принцип рівних свобод». Згідно нього кожна людина має рівне право на максимально широку систему рівних основних свобод, узгоджену з аналогічною системою свобод для усіх [217, с. 106-107], [47, с. 16].

Позаяк категорія свободи відображає сутнісну характеристику права, її оцінки у праві, на наш погляд, мають визначальне значення. У першому в Україні багатотомному систематизованому виданні про державу і право «Юридична енциклопедія» (за ред. Ю. С. Шемшученка) визначення поняття «свобода» наводиться у двох значеннях. Так, у широкому філософському розумінні свобода визначається «як природний стан народу або окремої людини, який характеризується можливістю діяти на власний розсуд. У вузькому розумінні свобода – суб’єктивна можливість людини і громадянина здійснювати або не здійснювати певні дії, що ґрунтуються на його конституційних правах і свободах» [38, с. 441], [47, с. 16].

Не викликає сумнівів твердження, що свобода є однією з фундаментальних категорій правової та політичної філософії, що використовується для позначення субстантивних характеристик суб’єкта у проявах його волі (внутрішній аспект свободи) і вчинків (зовнішній аспект свободи). Свобода часто розглядається як центральна правова цінність і

екзистенційна основа права, у зв'язку з чим феномен права пояснюється через формалізацію та інституціоналізацію свободи [61, с. 756], [47, с. 16].

Визначаючи поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом, Л.В. Ярмол наголошує, що «свобода у праві» і «право на свободу» «є двома взаємопов'язаними поняттями, які відповідно розглядаються як ціле та частина. Відтак свобода у праві – це система встановлених суспільством можливостей здійснювати власну поведінку відповідно до визначеного законом ступеня необхідності та бажання у певний період часу, що забезпечується державою. Тобто свобода у праві виражається саме через закріплення основоположних принципів (гуманізму, демократичності, рівності). Право на свободу – це сукупність нормативно-правових конструкцій регулювання морально-зумовленої поведінки фізичної особи (людини, громадянина) у різноманітних проявах свободи у праві» [236, с. 256], [47, с. 17].

Власне трактування свободи у праві у світлі теоретико-правового аналізу свободи як цінності права запропонувала М. В. Осядла, вказавши, що «категорія «свобода у праві» у просторово-темпоральному вимірах – це легітимізований і санкціонований державою простір для реалізації поведінки суб'єктів, нормативно визначений у правах і обов'язках людини та громадянина, в яких право є межею між свободою і свавіллям, вказує на відповідну міру (баланс), що забезпечує свободу особи, суспільства і держави» [153, с. 8], [47, с. 17].

Автори підручника «Загальна теорія держави і права» (за редакцією М. В. Цвіка та О. В. Петришина, 2009 р.) поняття «свобода» розглядають у світлі визначення поняття «право». Виокремлюючи соціальні ознаки сучасного права, вчені наголошують, що це передусім ті ознаки, що забезпечують втілення у праві ідеалів справедливості, свободи, рівності та гуманізму. Ці ідеали мають як загальнолюдський, так і конкретно-історичний характер, визначають обов'язкову спрямованість права в бік соціального прогресу і проявляються у такій ознаці права, як здатність виступати засобом справедливої міри свободи і рівності людей у суспільстві. Відтак право розуміють як засновану на уявленні про справедливість міру свободи і рівності, що відображає потреби суспільного

розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин і визнається та охороняється державою. За таких умов право є засобом забезпечення (гарантування) свободи і засобом її обмеження. З одного боку, саме в праві свобода одержує свій найбільш концентрований вираз, у ньому вона реально матеріалізується, об'єктивується, існує в конкретних правових формах, принципах, інститутах. З другого боку, в праві закріплюється не абсолютна свобода суб'єктів права, а тільки її певна міра, яка об'єктивно зумовлена і визначається з урахуванням системи відповідних концептуальних засад [85, с. 148-149, с. 159-160], [47, с. 17].

За твердженнями сучасних вітчизняних вчених-правників, право – це антипод свавілля і беззаконня, засіб соціального прогресу, що забезпечує рух суспільства до свободи, утвердження статусу автономності особистості, все більшої гарантованості її прав і свобод та досягнення на цій основі соціальної злагоди. І, виходячи з перелічених характеристик соціального призначення права, пропонують короткі дефініції права на кшталт: право – це система регулювання, заснована на засадах свободи і справедливості; право – це загальний масштаб і рівна міра свободи людей; право – це система загальнообов'язкових норм, сформульованих і забезпечених державою, що ґрунтуються на загальних принципах права тощо [86, с. 45]. Отже, у сукупності ці поняття певним чином дають можливість зрозуміти правовий вимір свободи [47, с. 17].

Наведене вище дає підстави стверджувати, що саме право, з одного боку, є ключовим виразником свободи, а з іншого – основною формою її втілення. Таким чином, вважаємо за доцільне розглянути поняття свободи як ідеї, так і принципу сучасного права [47, с. 17].

У Філософському енциклопедичному словнику вказано, що «ідея (з грецького – початок, основа, першообраз) – це форма осягнення дійсності в думці, яка включає усвідомлення мети і способи подальшого пізнання й перетворення світу. За своєю логічною структурою ідея є видом поняття. Відмінність ідеї від звичайного поняття полягає в тому, що вона поєднує в собі

об'єктивне знання про дійсність і суб'єктивну мету, спрямовану на зміну дійсності» [218, с. 236].

За твердженням В. І. Ткаченка, «право є моментом духовного становлення до світу, але не охоплює його цілком, тому ідея (разом з ідеалом та ідеологією) як правові явища виступають лише моментом відносно суспільних ідеалу, ідеї, ідеології та суспільного духовного життя, а їх взаємозв'язок простежується через вплив на економіку, соціально-культурну та інші сфери суспільства через позитивне право» [213, с. 419].

Ідея права являє собою найбільш загальний, абстрактний вираз сутності права, його «проект» чи завдання («регулятивна ідея»). Вона становить ідеальний аспект буття права, його форму. У структурному плані ідея права припускає наявність: по-перше, суб'єктивної (антропологічної) компоненти, тобто містить інформацію про те, хто здатний бути суб'єктом права, на кого воно орієнтується (таким суб'єктом є той, хто вміє відрізнити цінне від нецінного); по-друге, аксіологічної компоненти, тобто являє собою систему цінностей, що реалізуються в праві, виражаються інтегрально в понятті справедливості; по-третє, деонтологічної компоненти, тобто виступає у вигляді ідеї належності, що виражає єдність прав і обов'язків. Відтак правова ідея є даність нашої свідомості, що має певний зміст, виражає в найзагальнішому плані момент належності. Ідея права на відміну від позитивного права має лише потенційну дійсність, але ця потенційність є настільки істотною, що задає нормативну силу позитивному праву [217, с. 140-141].

Джерелом виникнення правових ідей дослідники називають правову, соціальну, економічну, політичну дійсність, практичну діяльність людей, у процесі якої правові ідеї, погляди, соціальні та політичні вимоги народжуються, збагачуються, змінюються, концентруючи в собі результати юридичної практики [59, с. 659].

Нині правова ідея як сукупність цінностей, поглядів, уявлень і принципів у концентрованому вигляді відображається у позитивному праві та є важливим чинником формування правової держави та громадянського суспільства.

Правова ідея як ліберально-абстрактна конструкція виражає на підставі діалектичних закономірностей вимоги до позитивного права, знаходиться в ньому у відображеному вигляді, набуваючи юридично нормативного значення в нормативно-правових актах та у вигляді юридично закріплених принципів, визначає закономірності правового регулювання [213, с. 419-420].

Досить ґрунтовний аналіз свободи як ідеї, що визначає ідею права провів К. В. Горобець. Дослідник вказує, що такий розгляд проблеми можливий з погляду трьох основних позицій [47, с. 17].

«По-перше, зв'язок між правом і свободою розглядається з точки зору концепції правових цінностей, відповідно до якої свобода є однією із субстантивних характеристик правової реальності, її ціннісною основою. Без свободи право не може існувати як справедливий соціальний інститут, оскільки у цьому випадку воно вироджується у владну сваволю. Це зумовлює поділ суспільств на правові та потестарні, тобто такі, що базуються на ідеалах свободи, і ті, що в своїй основі мають силу і примус. Тут, на переконання автора, простежується зв'язок свободи із рівністю та справедливістю. Право, використовуючи принцип формальної рівності, тим самим створює передумови для рівної міри свободи, інакше – люди є вільними в силу своєї рівності» [61, с. 759], [47, с. 17].

Справедливість же є похідною від свободи і рівності, специфічним способом їх поєднання. У цьому сенсі свобода є ціннісною передумовою права, його ейдетичним змістом та іманентним принципом, що визначає сутність права. Відтак право, яке не узгоджується з універсальною ідеєю свободи, є неправом, тобто інституційно оформленою сваволею. З цієї ж позиції свобода іноді протиставляється відповідальності, яка розуміється як обмеження чи самообмеження свободи за допомогою внутрішніх чи зовнішніх акторів. Звідси неправом – це також прояв індивідуальної сваволі, тобто свободи, не обмеженої відповідальністю» [61, с. 759].

«По-друге, інший важливий ракурс розгляду ідеї свободи у правовому ракурсі пов'язаний з гегельянськими інтерпретаціями правового розвитку,

згідно з якими правовий розвиток є поступовим прогресом свободи, її становленням від найпростіших форм (таких, як довільність у Аристотеля) до більш складних, зокрема позитивних свобод. Відповідно, розвиток права є розвитком нормативних форм свободи, які на кожному етапі становлення відображали її межі, що слугувало мірою розкриття її сутності. Ліберальне суспільство, таким чином, мислиться як сфера реалізованої свободи, як актуальний етап її становлення. У цьому сенсі права людини, перехід від негативного до позитивного розуміння свободи, поширення стандартів верховенства права – усе це є проявами поступу свободи в її правових формах» [61, с. 759].

По-третє, «свобода розглядається як принцип права, і в цьому сенсі вона постає як соціокультурна ідея, яка визначає зміст правових норм і слугує засобом їх інтерпретації. Як принцип права свобода набуває свого найбільш вияву в ідеї диспозитивності, тобто загальної спрямованості правового регулювання на встановлення мінімально необхідних для стабільного та ефективного функціонування правової системи рамок розсуду суб'єктів. Це відповідним чином зумовлює питання щодо рамок свободи та її нормативних обмежень, що, як правило, пов'язується з іншими правовими принципами, зокрема, принципами пропорційності, правової визначеності, гуманізму, добросовісності, плюралізму, толерантності тощо» [61, с. 759].

Таким чином, К. В. Горобець робить висновок, що свобода «постає одночасно як екзистенційна характеристика суб'єкта, яка уможливорює право і разом із рівністю і справедливістю становить його ціннісне підґрунтя, а також як інституційна структура, що надає можливості та ефективні засоби для автономії та самореалізації. Відтак ці та інші іпостасі свободи слугують підвалинами для ключових цінностей демократії, верховенства права, гуманізму, а також визначають правовий розвиток як спрямований на інституалізацію та захист свободи» [61, с. 760].

Щоб право відповідало ідеї свободи, у ньому мають міститись одночасно і визначення здійснення, і те, що має бути здійснено. Саме свобода віднаходить

у праві своє здійснення, і вона не обмежена в ньому. Адже сама ідея у визначенні поняття свободи полягає в тому, що свобода цілком здійснюється. Тому, на переконання М. І. Гаврилова, «обмежується не свобода, а право. У праві свобода має реалізувати себе як свобода, котра має наявне буття. Інакше кажучи, взаємозв'язок наявної реальності й ідеї свободи складає зміст поняття права. Звідси поняття «право» необхідно визначати як наявне буття свободи. Як складова частина свободи право є щось, що має бути підлеглим свободи. Але виходячи з того, що більш змістовне визначення свободи є суттю не тільки права, але й обов'язку, права мають завжди співвідноситися з обов'язками» [52, с. 22].

Оскільки право як складне й неоднотипне явище пронизане певними загальними ідеями, що його цементують у досягненні цілей і пов'язують із соціальним життям, то ці найбільш загальні ідеї, за твердженням О. В. Зайчука, прийнято вважати його принципами. «Принципи охоплюють всю правову матерію – і ідеї, і норми, і відносини, а також надають їй логічності, послідовності, збалансованості. У принципах права синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Так само принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Зокрема, еволюція права походить від ідей до норм, потім через реалізацію норм – до суспільної практики. Саме починаючи з появи ідей, а ідея досить часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає, направляє розвиток права» [87, с. 22].

Ідея свободи як основоположного принципу права пройшла тривалу еволюцію і, за твердженням С. П. Погребняк, в «більш-менш завершеному вигляді концепція свободи, яка історично пов'язана з обмеженням сваволі влади, насамперед державної, з'являється в епоху Відродження і Реформації, хоча її зародження відбувається значно раніше – у часи Великої хартії вольностей, а то й ще давніше» [162, с. 7], [47, с. 18].

Принципи права, за визначенням А. М. Колодія, – «це такі відправні ідеї його буття, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і утворюють його основні

риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Термін «принцип» походить з латинського слова *principium*, яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості. Термін «принцип» надзвичайно тісно пов'язаний із категоріями «закономірність» і «сутність». Однопорядковий характер цих понять дає підстави визначати правові принципи через закономірності розвитку суспільства (загальносоціальні принципи) і права (юридичні принципи), а також через сутність і основний зміст останнього» [104, с. 633-634]. При цьому М. І. Козюбра зауважує, «що залежно від формального закріплення (чи не закріплення) вихідних ідей права в нормативно-правових актах, досі поширеними є думки про необхідність розрізняти принципи права і принципи правосвідомості, принципи права і правові принципи тощо. Інакше кажучи, започаткований юридичним позитивізмом надмірний раціоналізм у підходах до розуміння природи принципів права у вітчизняному правознавстві не подоланий досі» [86, с. 66].

Відомий американський вчений Дж. Ролз у праці «Теорія справедливості» (1971 р.) вказував на переважне місце принципу свободи серед інших принципів, тому що кожна людина зобов'язана мати однаковий доступ до системи базових свобод (політична свобода, свобода совісті і думки, свобода особистої власності, свобода слова тощо), а загальна свобода, що передбачається цією системою, має бути якнайширшою [15].

Сучасні дослідники одностайні у твердженні, що свобода є конститутивним правовим принципом, а право цілеспрямовано втілює ідею свободи як у своїх принципах, так і в інститутах. Так, наприклад, С. П. Погребняк вказує, що «свобода – це основоположний принцип права, який передбачає можливість автономії суб'єкта, тобто звільнення його від обов'язкових дій ззовні та самостійність у прийнятті рішень щодо вчинення власних дій. Так само як справедливість, рівність і гуманізм, свобода

розглядається як один із загальнолюдських вимірів права. Разом із тим ідея свободи лежить в основі принципів права, нею має бути просякнутий зміст позитивного права (юридичних актів), а загальні принципи права мають розглядатися як засоби, що гарантують свободу» [164, с. 697, 700, 704], [47, с. 18].

Досліджуючи свободу як всезагальний принцип права, О. П. Донченко робить висновок, що є достатньо підстав для виділення свободи як всезагального принципу права. «Це, по-перше, її тлумачення як атрибуту особистості, що передбачає можливість самовизначення і творчого пошуку; по-друге, сам історичний процес формування права, кожен наступний крок якого був пов'язаний із утвердженням свободи як його сутнісної ознаки; по-третє, вираження свободи тією чи іншою мірою принципами демократизму, гуманізму, справедливості, рівності, взаємної відповідальності особи і держави; по-четверте, конституційне закріплення у ст. 23 Конституції України» [78, с. 310], [47, с. 18].

Таким чином, свобода є динамічною категорією, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства. Її можна визначити у двох вимірах – загальносоціальному і юридичному. Відтак свобода у загальносоціальному значенні – це можливість суб'єкта робити вибір через прояв власної волі; у юридичному значенні свобода – це фундаментальний [*основоположний*] принцип сучасного права, підґрунтя якого складає ідея автономності суб'єкта в межах, визначених нормами позитивного права (передусім, конституційними нормами) [47, с. 18].

Висновки

1. Етичний аспект свободи людини обумовлюється нормами, що регулюють поведінку людини, а моральна свобода є діалектичною єдністю внутрішньої необхідності та суб'єктивної добровільності поведінки. Політична свобода окреслює, по-перше, визнання за кожною людиною права користуватися свободами, які є продуктом взаємодії особистості, суспільства і держави і об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку економічної,

духовної, соціальної і політичної сфери; по-друге, умову самоствердження індивіда у політичному житті, ступінь відображення духовного стану цивілізації; по-третє, узагальнений вираз сучасної політичної ситуації.

2. Право, з одного боку, є ключовим виразником свободи, а з іншого – основною формою її втілення. Щоб право відповідало ідеї свободи, у ньому мають міститись одночасно і поняття здійснення, і те, що має бути здійснено. Саме свобода віднаходить у праві своє здійснення, і вона не обмежена в ньому, адже сама ідея у визначенні поняття свободи полягає в тому, що свобода здійснюється.

3. Свобода є динамічною категорією, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства. Її можна визначити у двох вимірах – загальносоціальному і юридичному. Відтак свобода у загальносоціальному значенні – це можливості суб'єкта робити вибір через прояв власної волі; у юридичному значенні свобода – це фундаментальний [основоположний] принцип сучасного права, підґрунтя якого складає ідея автономності суб'єкта в межах, визначених нормами позитивного права (насамперед, конституційними нормами).

1.2. Еволюція нормативного закріплення принципу свободи

Позаяк свобода є достатньо складним і багатоаспектним явищем, її зміст має конкретно-історичний прояв. Як зазначає М. В. Осядла, «ідеї розуміння свободи набували свого динамічного розвитку на різних етапах свого становлення та відображалися у таких важливих правових документах, як Велика Хартія вольностей 1215 року, Литовські статuti (1529, 1566 та 1588 років), Петиція про права 1628 року, Декларація прав Вірджинії 1776 року тощо» [153, с. 118].

Конституції переважної більшості сучасних держав закріплюють такий порядок, який ґрунтується на всебічній повазі до людини, забезпеченні їх прав і свобод, їх гарантуванні. Згідно ст. 29 Конституції України «кожна людина має

право на свободу та особисту недоторканність» [109]. Отже, свобода є фундаментом та основоположним принципом сучасного права.

Однак так було не завжди, оскільки принципи права «виникають внаслідок потреб регулювання суспільних відносин і відповідають їхньому конкретно-історичному типу, складають систему їх множинності відповідно до особливостей різних сфер складної структури суспільних відносин і змінюються разом з суспільними відносинами – за змістом і змістовно, за кількістю (одні відмирають як застарілі, нові виникають), за функціями в системі» [175, с. 9].

Відтак постає необхідним виявлення історичного зв'язку щодо виникнення, розвитку, сутнісного наповнення принципу свободи як основоположної правової категорії та визначення головних етапів еволюції його нормативного закріплення у історико-правових джерелах.

Розуміння свободи насамперед залежало від конкретно-історичного типу держави – рабовласницького, феодального, буржуазного чи сучасного (демократичного). Як зауважує В. В. Сухонос, «теоретичне значення категорії «тип держави» полягає у можливості виявити стійкі риси, загальні принципи, певну логіку та закономірності еволюції держави і суспільства. Ця логіка може бути обумовлена змінами у співвідношенні взаємодії держави і суспільства на кожному етапі історичного розвитку. Для виявлення цієї логіки потрібно все різноманіття держав об'єднати на основі стійких типових формальних (структура інститутів влади, способи її формування, режим взаємодії влад) та соціальних (приналежність державної влади певним верствам, спільнотам чи індивіду) ознак» [208, с. 336-337]. Історичний процес формування права був пов'язаний із утвердженням свободи як його сутнісної ознаки [78, с. 310].

Цивілізація, як певний етап в загальній історії людини, виникла саме на Сході. Її зародження фіксують з появою соціально-стратифікованого суспільства, державності, писемності та інших «культурних» ознак – а всьому цьому людство завдячує Єгипту, Межиріччю, Індії, Китаю – типово східним соціокультурним спільнотам, котрі довгий час існували, не маючи принципових цивілізаційних антиподів. Це були системи, що базувалися на засадах

політичного деспотизму, общинно-іригаційного господарства, одержавленої економіки [190, с. 4].

Згідно формаційного підходу рабовласницький лад – це перша суспільно-економічна формація, соціальний лад якої заснований на приватній власності рабовласника на засоби виробництва і на основного виробника матеріальних благ – раба. Відтак політичною основою рабовласницької держави було політичне панування класу рабовласників (передусім, знаті, наближеної до царської влади). Відзначимо, що усі рабовласницькі держави були різними за формою правління (абсолютні, деспотичні та теократичні монархії та ін.). Значну питому вагу становили вільні селяни, торговці, ремісники, військова аристократія, жреці, духовенство та ін.

Населення усіх давньосхідних держав за критерієм особистої свободи поділялося на дві групи – вільних і залежних (передусім, раби і слуги), однак основним виробником був особисто вільний селянин. Відтак однією з основних функцій давньосхідної держави у галузі охорони правопорядку було утримання в покорі мас вільного народу, рабів, придушення їх опору. На «гарантії» (фактично, «квазігарантії») прав і свобод від держави могли «розраховувати» лише представники аристократичної верхівки, чиновництва, представники місцевої знаті та наближені до них особи.

Для східної традиції права підхід до розуміння правового статусу особи та його забезпечення з боку держави відрізняється від західної правової традиції. Відзначимо твердження Ю. В. Цветкової, яка вказує, що «комплекс прав та обов'язків особи у східній традиції сприймається не як результат досягнень самої особи, наприклад, як результат революційної боротьби чи цілеспрямованої діяльності опозиції, а як своєрідний подарунок від держави (правителя) із її доброї ласки. При такому підході обсяг, забезпечення та реалізація змісту правового статусу відбувається в заданому державою форматі, а фізичні особи не можуть ані просити, ані вимагати будь-чого – вони повинні лише пасивно приймати те, що їм пропонується» [219, с. 25-26]. Таким чином,

покладання на людину обов'язків від держави сприймається першими як знак довір'я.

До найвизначніших писемних пам'яток давньосхідного права дослідники традиційно відносять Закони царя Хаммурапі (Вавилон, XVIII ст. до н. е) та Закони Ману (Індія, II ст. до н. е – II ст. н. е). У них держава законодавчо закріплювала існуючі суспільні відносини, а також права та обов'язки для усіх соціальних верств, які були значною мірою закритими.

Так, Закони Хаммурапі розрізняли два нерівні за своїм правовим становищем групи вільного населення – авілум («людина») і мушкенум («той, хто падає донизу»). Законодавчі норми забезпечували максимальний правовий захист повноправному вавилонському населенню і перешкоджали соціальній деградації вільного повноправного населення [90, с. 64-65]. Нормативно закріплювалася і система правових привілеїв. Так, міра відповідальності залежала від соціального і родинного статусу, статі злочинця і потерпілого. За аналогічні злочини раб та вільна людина несли різне покарання (приміром, ст. 202, 203, 204 і 205). Згідно ст. 203 «якщо хтось із людей вдарить по щоці когось іншого із людей, хто рівня йому, то він повинен відважити йому одну міну срібла», а у ст. 205, наприклад, вказувалося, що «якщо раб людини вдарить по щоці когось із людей, то треба відрізати йому вуха» [229, с. 12]. Таким чином, право Стародавнього Вавилону закріплювало соціальну нерівність, а кожна суспільства верства мала окремо визначений «правовий статус».

Схожі приклади тогочасного праворозуміння ми знаходимо і на теренах давньоіндійських держав. На формування їх правової системи беззаперечний вплив справила релігія з досить чіткими теологічними уявленнями про світобудову та суспільне життя. Індуїзм – породження безкінечного в часі та просторі Космосу, тут немає антропоцентризму, людина дорівнює всій іншій живій та неживій природі і тому немає протиставлення добра і зла, свободи і несвободи. За твердженням Л. М. Маймескулова, «у цій системі циклічною є доля людини: вона народжується та вмирає, знову народжується і так без кінця. Циклічність і безкінечне повторення визначають надзвичайно жорстку систему

соціальної ієрархії стародавнього індійського суспільства. Каста визначає все – суспільне становище, професію, шлюбне коло. Разом із кастою людина успадковує своє місце у суспільстві. Кожній касті відповідає своя дхарма – закон, а від дотримання дхарми залежить карма-воздаяння» [90, с. 83-84].

Поняття «свобода» у давніх індусів не було виокремленим чи відособленим, воно входило у структуру поняття «карма», де людина діє відповідно до свободи волі, створюючи свою власну долю. Однак усі діяння люди мають бути «розумними», згідно із нормами священних писань. Згідно давньоіндуських вірувань усі люди були поділені ще першолюдиною Ману (міфічним заступником стародавніх індусів) на чотири варни: брахманів (жертців), кшатрійів (правителі та воїни), вайшіїв (землеробів, ремісників) та шудр (простолюдинів, слуг). Нормативне закріплення цього правопорядку знаходимо у Законах Ману: «задля процвітання світів він (мається на увазі божественна суть – Пуруші) створив із своїх вуст, рук, стегон і ступні відповідно брахмана, кшатрія, вайшія і шудру» [229, с. 15]. Кожна варна має свою дхарму, і за життя ніхто не може її змінити: «Із живих істот найкращими вважаються одухотворені, серед одухотворених – розумні, серед розумних – люди, серед людей – брахмани...лише народження брахмана – вічне здійснення дхарми (гідності, добротності), адже він народжений для дхарми і визначений для ототожнення з Бхармою... все, що існує у світі, – власність брахмана; внаслідок зверхності народження тільки брахман має право на все це» (ст. 96, 98, 100 глави I) [229, с. 15].

Кодифікація поведінки людини супроводжує її в усіх буденних справах, а відтак індуїзм позбавляв суспільство загалом і людину зокрема історичної активності, прирікаючи на застій усі соціальні процеси. Тут немає прогресу, немає соціальних вибухів та бунтів [90, с. 83-84]. А. В. Грубінко відзначає, що «особливістю Законів Ману є релігійний характер усіх нормативних положень, які, власне, були не правовими приписами, а релігійними морально-етичними нормами, зміст законів виходив за межі права» [68, с. 62]. Такий порядок речей

визначив на століття вперед соціальну структуру індійського суспільства та відсутність еволюції поняття «свобода» у її сучасному розумінні.

У античних державах, на противагу давньосхідним деспотіям, зміст свободи набуває зовсім іншого виміру. Так, на думку Ю. В. Цветкової, «фактично уся правова історія Європи починаючи із античності та закінчуючи сьогоденням обертається навколо прав, свобод та обов'язків фізичної особи та своєрідного протиставлення фізичної особи з одного боку та суспільства і держави з іншого» [219, с. 24]. Античний світ, на переконання Л.М. Маймескулова, «це особливий тип історії, який складається в умовах розвиненого громадянського суспільства, коли воно домінує над державою. Якщо в «азійському» типі суспільство є простим продовженням держави, то в античному держава є продовженням суспільства» [90, с. 136]. Все право держави та суспільства, усі правові явища оцінюються через правовий статус особи, ставлячи її таким чином у центр правової системи [219, с. 24].

Одними з перших історичних держав були поліси (або міські громади *civitas*) – міста-держави (громадянські общини), які виникли за декілька тисячоліть до н. е. та існували на всьому узбережжі Середземного моря (Афіни, Спарта, Сибарис, Кротон, Сиракузи, Мілет, Пантікапей, Ольвія та ін.). Сучасний аналіз, який опирається на історичні факти відомих філософів та юристів сивої давнини і сучасного періоду, дає можливість і підстави віднести їх не лише до республік, а й до окремого типу держав, що відрізнялись від класичних рабовласницьких і феодальних держав світу [114, с. 218-219]. Сучасні дослідники відзначають, що «у площині своєї внутрішньої організації античний поліс об'єднував вільних громадян міста, що утворювали своєрідний союз власників економічно самостійних домогосподарств, за межами якого перебували не тільки раби, а й чужинці-іноземці, навіть вихідці з інших грецьких полісів. Для вільних громадян поліс був своєрідним мікрокосмом із власними формами політичного устрою, звичаями, традиціями, правом» [143, с. 35].

Одним із основних принципів існування полісу, за твердженням В.О. Котюка, його ідейно-політичною і «духовною» основою існування був інститут громадянства. Поняття громадянина, громадянства вперше в історії обумовили поняття про права людини [114, с. 221]. Відтак володіння правами робить людину громадянином, громадянство стає підставою правосуб'єктності, рівності й рівноправності з усіма іншими громадянами. Очевидно, права, свободи і обов'язки диференціювалися залежно від статусу, однак саме громадянство давало можливість більш-менш широко реалізовувати наявні політичні свободи, передусім, брати участь в управлінні і самоврядуванні на народних зборах.

Особливої квінтесенції у античних державах набуває зміст поняття «свобода». Так, у Стародавніх Греції та Римі писане право і закони виникли не за бажання аристократичної верхівки і держави, а на вимоги вільних, бідних і незахищених громадян, плебеїв та інших станів. Саме останні домагалися закріпити свої правові вимоги та суб'єктивні права і свободи у письмових документах – у законах та кодексах. Відтак з'явилися перші письмові закони в Греції (не збереглися), закони XII таблиць у Стародавньому Римі.

Відзначимо, що позитивний закон античних держав в цілому був позбавлений впливу релігії. Свобода у публічній площині у державах Стародавньої Греції (передусім, у демократичних Афінах у V – IV ст. ст. до н. е) поєднувалася із обов'язком громадян брати участь у народних зборах, інших органах громадсько-політичного самоврядування, інакше – на них покладалася обов'язок щодо управління життям громади. Такий порядок організації державної влади, зі свого боку, давав можливість громадянам реалізовувати і так звану «приватну свободу», тобто самореалізацію не лише у політичній діяльності, але і у економічній та духовній сферах.

Кожний громадянин античного полісу усвідомлював свої права та обов'язки (передусім, громадянські), відтак створювалось підґрунтя для ідеї громадянського суспільства. Так, наприклад, доктриною державного права Афін стали громадянська рівноправність та верховенство народу [90, с. 152]. Свобода

(хоча і в дещо обмеженому вигляді) визнавалася найвищою цінністю античної демократії. Здобутки державно-правової системи, її правові принципи та правопорядок не були втрачені у майбутньому та продовжили еволюціонувати у римській державі.

У світлі окресленої проблеми особливої уваги заслуговує, на наш погляд, розуміння свободи в епоху Римської держави та її закріплення нормами римського права. За твердженням О. А. Підпригори, «римське право – це право високоорганізованого рабовласницького суспільства, яке у своєму розвитку пройшло чотири основних етапи – царський, період республіки, принципат і період абсолютної монархії» [160, с. 12-13]. При цьому уявлення римлян щодо суб'єкта права, його правоздатності, дієздатності, деліктоздатності змінювалися протягом всього періоду існування Римської держави [97, с. 21]. Таким чином, і правове бачення свободи пройшло тернистий шлях та було відображено у численних джерелах римського права – від Законів XII таблиць (450 р. до н. е) до Кодифікації Юстиніана (VI ст.). За твердженням В. М. Вовк, «еволюція поняття «свобода» в римській свідомості пройшла шлях від означення фізичної незалежності, тобто нерабського стану, через ідею політичної свободи до ідеї внутрішньої свободи особистості, що ми спостерігаємо в пізні періоди існування Риму» [51, с. 75].

Усе право в Римі встановлювалося й існувало заради людей, адже саме вони виступали учасниками відносин, регулювати які було покликане об'єктивне римське право. Саме тому при поділі римського права римський юрист Гай (II ст.) на перше місце поставив право особи – *jus quod ad persona pertinet* (Gai 1, 8 Dig. 1, 5, 1). Право особи, в свою чергу, включало в себе правові положення, що дозволяли характеризувати людину як суб'єкта права та визначали її правове становище як у публічному та приватному житті (статусне право), так і в сім'ї (сімейне право) [97, с. 21-22]. Раби були виключені з переліку суб'єктів права і відносилися до категорії об'єктів – речей (*servus res est*). Відтак у Римі суб'єктами права («*persona*») визнавалися лише вільні люди. Так, раб, звільнений з рабства, набував здатності мати право. І, навпаки, людина, продана

в рабство, позбавлялася здатності бути особою. Дослідники відзначають, що зрима потенційність набуття статусу свободи або його втрати є звичним явищем для римської правосвідомості. Ритор та історик II ст. до н. е Флор зауважував: «Сором війни з рабами ще можна пережити, хоча фортуна підкорила їх всьому, вони все ж суть як би другий розряд людей і навіть наближаються до благ нашої свободи» [51, с. 78].

Особисто вільні люди часів римської держави мали далеко не однакові суб'єктивні права. Здатність бути суб'єктом права, тобто правосуб'єктність (*caput*), у рабовласницькому Римі визначалася трьома статусами (станами): свободи (*status libertatis*), громадянства (*status civitatis*) і сімейного статусу (*status familie*). Стан свободи був найголовнішим критерієм поділу осіб у Римській державі. Свобода особи встановлювалася або за фактом народження, або за фактом законного відпущення раба на волю. Як вказував О. А. Підпригора, «свобода – є певний мінімум прав, немає свободи – немає абсолютно ніяких прав» [160, с. 64]. Відтак зміни у стані свободи як найістотніші могли призвести до одного з двох наслідків: набуття свободи (раб, відпущений на волю); втрати свободи (вільна людина, продана в рабство). Такі зміни дістали назву *capitis deminutio maxima*, тобто найбільші зміни, що призводили до набуття статусу суб'єкта права (особи) чи до його повної втрати.

Оскільки правоздатність у Стародавньому Римі включала у себе можливість суб'єкта мати обов'язки в різних сферах суспільного життя, римське право розрізняло правоздатність у публічному праві (*jus publicum*) і правоздатність у приватному праві (*jus privatum*). Політична правоздатність особи або правоздатність у публічному праві включала в себе такі дві головні правомочності, як активне і пасивне виборче право, а також право вступати в легіони, право брати участь у релігійних чи світських святах тощо.

Підставою для обмеження правоздатності слугували юридичні та неюридичні умови. Юридичними умовами були ступені зміни правоздатності – повна, середня і мінімальна. Повна втрата правоздатності наставала в результаті втрати суб'єктом стану свободи. Як наслідок, це призводило до втрати особою і

стану громадянства, і сімейного стану [97, с. 23]. Відтак втрата людиною особистої свободи – це утрата всілякого правового становища у римському суспільстві, така людина прирівнювалася до речі, наближаючись за правовим становищем до рабів. Втрата стану громадянства мала за наслідок втрату сімейного стану, однак за особою зберігалася свобода; зміна ж лише сімейного стану зберігала і свободу, і громадянство.

З позиції формаційного підходу історичних типів держави феодалізм як суспільно-економічна формація [161, с. 229], утвердилася у результаті розпаду рабовласницького (в багатьох випадках – первісногромадського) ладу та існувала практично в усіх регіонах світу.

Дослідники, визначаючи загальні риси феодальної держави, зосереджують увагу на різноманітті її конкретно-історичних форм. Перш за все розрізняють два типи феодальних систем, умовно названих «азійським» та «європейським». Так, у азійському типі держава виступала сукупним феодалом, а клас феодалів – корпорацією чиновництва і військово-службового стану. Істотною відмінністю так званого «азійського» феодалізму від «європейського» була відсутність спадкового лену. За твердженням Л. М. Маймескулова, «тут немає особистого феоуду і особисто залежних від окремого феодала селян – вони є кріпаками держави. Відсутність приватного лену і відповідно особистої зацікавленості східного феодала-чиновника в господарському прогресі робить таку форму феодалізму історично застійливою» [90, с. 282].

Таким чином, соціальна ієрархія, система сюзеренно-васальних відносин у державах Сходу була недостатньо розвинутою або нерозвинутою взагалі, а так звані «квазівласники» землі мали лише обмежені політичні права. Зауважимо, у внутрішній цивілізаційній структурі давньосхідних та середньовічних східних суспільств не існувало принципових системних відмінностей. Фахівці наголошують, що розвиток традиційного Сходу позначався лінійним характером, без кардинальних зламів існуючих соціальних структур [189, с. 11-12]. Відтак у добу Середньовіччя у східних державах не сформувалися необхідні передумови для еволюції поняття «свобода» у її сучасному визначенні. Хоча

певні спроби і були. Так, наприклад, у Японії в 702 р. був прийнятий кодекс законів Тайхорьо, який відкрив у «Країні Вранішнього Сонця» добу вдаваної «правової держави» (ріцурьо кокка), тобто системи, де закони проголошувалися обов'язковими не лише для підданих, а і що найвагомніше, – навіть для володарів, укази й настанови яких не могли номінально суперечити легітимним настановам кодексу [190, с. 64]. Однак традиційно японське розуміння «правової держави» не мало нічого спільного із європейською концепцією правової держави.

Із поширенням ісламу на Близькому Сході у VII ст. починає формуватися ісламська правова традиція із власною концепцією прав людини. Так, на переконання Ю. В. Цветкової, «ісламська концепція прав людини вважає, що право в цілому повинно опиратись на об'єктивний критерій – божу волю, а не на суб'єктивні інтереси і бажання <...> з огляду на це основою прав і свобод людини в ісламській концепції прав є їх похідний від волі Аллаха характер <...> права людини в шаріаті виходять із задуму незалежного від волі людей, категорій часу і місця, і будь-яких доктрин, тобто незалежно від різних критеріїв, практики в різних країнах зі своїми порядками і законами» [219, с. 19-20, 26]. Отже, мусульманське право, що виникло із релігійних законів ісламу, не визнавало державних кордонів, а влада – це інститут, який пов'язаний правом та забезпечує його реалізацію. Саме влада та мусульманська держава має «виступати інструментом в руках Аллаха по втіленню в життя прав і свобод людини» [219, с. 26].

Західна модель феодалізму, враховуючи всі її соціальні недоліки, сприймається дослідниками як динамічна та прогресивна. Як і феодальна держава, феодальне право було неоднаковим у різних системах феодалізму. Загальною відмінною рисою «західного» феодального типу є його становість, тобто правова нерівність людей залежно від належності до тієї чи іншої соціальної групи, корпорації. Так, «в період Середньовічної держави гуманістичні ідеї про свободу і рівність для всіх не могли відповідати інтересам привілейованих феодальних верств населення» [117, с. 12]. Однак, за твердженням О. О. Шевченка, «незважаючи на ієрархічну залежність усього

населення у країнах Заходу, саме тут у середньовічну епоху розвинулась свобода у повному розумінні цього слова. Поняття свободи людини містить у собі свободу як особисту, так і соціальну. Особиста свобода – це свобода від суспільства, правильніше, від держави і подібних їй примусових громадсько-політичних об'єднань. Проте свобода людини є поняттям відносним, адже абсолютної свободи не існує» [92, с. 6-7].

На наш погляд, особливої уваги заслуговує розгляд нормативного закріплення поняття «свободи» у світлі формування британської правової традиції, що стане у подальшому фундаментом цілісної системи загального (англосаксонського) права. Так, наприклад, ще у X ст. у «Правді короля Ательтана» ми знаходимо вимоги, щоб кожна вільна людина мала лорда, оскільки лорд відповідає за поведінку людей, які перебувають під його захистом [229, с. 90].

Однак беззаперечно найважливішим документом доби Середньовіччя, а також першим юридичним документом, у якому закладалися основи сучасної концепції прав людини, була Велика Хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 року, яка на сьогодні є одночасно першим із конституційних актів «неписаної» англійської конституції.

Усі норми Хартії можна умовно поділити на три групи – політичні (стосувалися, передусім, розбудови політичної системи у світлі функціонування королівської влади), власне правові (насамперед норми щодо розбудови системи англійського судочинства) та економічні норми (статті, що визначали правове становище городян, передусім купців та ремісників). Однак окремі норми, передусім ст. 12, 14 Хартії визначали принципи функціонування майбутнього англійського парламенту [229, с. 71-72].

Дослідники звертають увагу і на ст. 39 Хартії, у якій зазначалося: «Жодна вільна людина не буде затримана (оштрафована), або ув'язнена, або позбавлена володіння (майна), або оголошена поза законом, або вигнана, або якимось іншим чином обездолена, і ми (король) не підемо на неї і не пошлемо на неї, тільки як за законним рішенням (вироком) рівних їй (її перів) і за законами країни» [229,

с. 72]. Вчені-правники зауважують, що під поняттям «вільна людина» розумівся феодал, а принцип суду рівних – суто феодалський принцип. Однак у подальшому поняття «вільна людина» стало включати формально кожного вільного жителя Англії. Розширене тлумачення цієї статті поширило її дію під кінець XIII ст. на все населення Англії [229, с. 92]. Відтак згадана стаття стала важливим фактором у розвитку не лише англійського, але й і європейського права.

Відзначимо, що з XIII ст. у Англії почала формуватися належна правова процедура (з англ. – *due process of law*), тобто застосування права органами правосуддя (судами) відповідно до встановлених і санкціонованих державою юридичних принципів і процедур для гарантування й захисту конституційних та індивідуальних прав людини громадянина, зокрема і юридичної особи.

Позаяк ідеологічною основою середньовічних європейських держав була християнська релігія, тому серед джерел середньовічного права вагоме місце посіло канонічне право. Його становлення у Західній Європі припало на XI – XII ст. та було пов'язане з активізацією нормотворчої діяльності римських пап. Католицька церква намагалася активно втручатися у цивільні, шлюбно-сімейні, кримінальні та процесуальні правовідносини. Разом із тим відзначимо, що канонічне право так і не стало визначальним фактором під час формування національних правових систем у європейських державах, хоча окремі його положення і мали вплив на окремі правові інститути (насамперед, обмеження індивідуальної свободи жінок у шлюбно-сімейному праві) так званого «світського» права. Відтак норми канонічного права не мали вирішального впливу на феодалське право середньовічної Німеччини, а у Англії лише мало незначний вплив на формування «загального права» (*common law*).

Відзначимо, що канонічне право середньовічної Європи не виробило конструкції «свободи» у її нормативно-правовому вимірі. Дослідники в галузі канонічного права поняття «свобода» відносять до загальнофілософських категорій і понять поряд із поняттями «принцип», «індивід», «особистість» [221, с. 32, 35]. У галузі канонічного права доби Середньовіччя категорія «свобода»

не стала фундаментом для формування принципу свободи (на відміну від канонічних принципів законності, справедливості, гуманізму, правосуддя тощо).

Загальновідомо, що у XI – XII століттях з'являються передумови для виникнення середньовічних міст як центрів ремесла і торгівлі. Оскільки міста у переважній більшості розташовувалися на землях феодалів, частина городян перебувала в особистій залежності від сеньйора. Однак із розвитком так званого «комунального руху» у XII – XIII століттях на теренах континентальної Європи (боротьби міст проти сеньйорів за самоврядування та незалежність) міста здобувають свої права, привілеї та імунітети, а ідея свободи набуває нового змісту. З'являються міста-республіки на кшталт Венеції, Генуї, Флоренції, Болоньї, Франкфурту-на-Майні, Кельна, Магдебургу, Любеку, Гамбургу та багатьох інших.

Міста існували в умовах правової автономії. Спочатку міське право фіксувалося міськими статутами і хартіями, в яких закріплювалися права і свободи міст. З часом відбувається систематизація міського права, найбільшими системами якого стали Любекське право (Ганзейський союз) та Магдебурзьке право (Німеччина, Чехія, Австрія) [90, с. 326]. Формується новий стан міського населення – бюргери, які володіли низкою привілеїв – від особистої свободи до участі в міському самоврядуванні. Ідея свободи для городян реалізовувалася шляхом заборони арештовувати їх без належного судового розгляду, їх не можна було судити як правило за межами міста. Разом із тим своєрідною ознакою європейського середньовічного міста була його корпоративна організація (цехи, гільдії тощо). Так, на думку А. В. Грубінка, колектив певним чином накладав обмеження на особу, яка могла здійснювати свої права на власність в силу належності до корпорації – колективу: ремісник і купець – своє право на працю і власність на знаряддя праці в рамках цеху або гільдії, нормам статуту якого вони підкорялися [68, с. 166]. Отже, корпоративізм середньовічного суспільства можна вважати закономірним через його складну соціальну будову, що власне і визначило правове розшарування.

Магдебурзьке право поширилося і на міста сучасної України – у XIV ст. його отримали Хуст, Вишкове, Тячів, Сянок, Львів, Кам'янець-Подільський тощо. Як зазначає О. В. Мартинюк, «поширювання магдебурзького права в українських землях було природним явищем історичного розвитку Європи. Оскільки місто є витвором доби Середньовіччя у правовому змісті, то природно, що XIII – XIV ст. ст. став періодом інтенсивної розбудови тогочасної міської інфраструктури. У цей час лише в Галичині дослідники нараховують близько чотирьохсот міст із магдебурзьким правом, що вказувало про їх значний економічний розвиток та наявність достатньої кількості ремісничо-торгового населення» [17, с. 234]. Відзначимо, що протягом XV – XVI ст. ст. магдебурзьке право, «пристосоване» до місцевих умов, поширилося на міста Правобережної України (Київ, Лохвиця, Лубни, Пирятин, Прилуки, Вінниця), а до кінця XVIII ст. його отримали практично всі міста Лівобережної України на основі гетьманських грамот (Полтава, Новгород-Сіверський та ін.). Отже, норми магдебурзького права стали не лише так званим «антифеодальним, антисвавільним» інструментарієм, але й наповнили зміст місцевого права європейським розумінням свободи, відомим на континенті ще з античних часів. Позаяк міське право все ж залишалося частиною феодального права, однак створило такі правові традиції, які згодом матимуть беззаперечний вплив на формування принципів майбутнього буржуазного права, насамперед, принципу свободи.

Особливе місце серед писаних джерел права середньовічної Європи загалом, і України зокрема належить Руській Правді. Поява першої редакції Руської Правди пов'язується з іменем великого київського князя Ярослава Мудрого і датується першою половиною XI ст. (проміжком часу між 1016 та 1054 роками), друга редакція, або Правда Ярославичів датується 1068 роком, а третя – Правда Володимира Мономаха – не молодша за 1113 рік. Списки Руської Правди залежно від їх змісту традиційно поділяють на три редакції – Коротку Правду, Просторову Правду і Скорочену Правду, однак «для аналізу правових норм доби Київської Русі найціннішим джерелом є Просторова редакція Руської

Правди» [137, с. 68]. Саме Руська Правда була найдосконалішим кодексом європейського феодального права доби раннього середньовіччя та відображала рівень розвитку правової думки Київської Русі та давньоруського етносу.

Будучи продуктом середньовічної епохи, Руська Правда, як і подібні їй правові пам'ятки ранньофеодального права Західної Європи («*Lex Salica*», «*Lex Ribuaría*» тощо) поділяла все населення Русі за ступенем правоздатності та статусом свободи (*status libertatis*) на три категорії – вільні, напіввільні та невольні люди. Як вказують дослідники, «зміни у статусі свободи невпинно призводили або до повної втрати правоздатності, або ж до її набуття. Одночасно за соціальною структурою і правовим становищем населення Київської Русі поділялося на численні, строкаті групи, які ще не мали того замкненого характеру, що його пізніше матимуть суспільні стани у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій» [137, с. 65]. Разом із тим В. М. Єрмолаєв наголошує, що у «Київській Русі існував досить чіткий поділ на вільних і невольних людей, а диференціація їх прав і обов'язків перебувала у прямій залежності від їх соціального статусу» [81, с. 323]. Незаперечними, на наш погляд, є твердження, що переважна більшість населення Русі мала особисту свободу, а відтак усі вільні (у багатьох випадках – і напіввільні) люди були суб'єктом правовідносин. Навіть правове становище раба (холопа), про яких безпосередньо згадує Руська Правда, вкрай відрізнялося від раба античного світу. Так, наприклад, раб часів Київської Русі мав право викупити власну свободу або ж заслужити волю своєю незрадливою працею.

Законодавець закріпив у нормах Правди право на свободу та особисту недоторканність, презумпцію невинуватості, недоторканність права власності, забезпечення права на захист, змагальність сторін у судовому процесі та інші [81, с. 331-332; 92, с. 20-23]. Відзначимо, що елементи презумпції невинуватості ми зустрічаємо у європейському середньовічному праві лише у XIII ст. – у положеннях англійської Великої Хартії Вольностей 1215 р. Цей факт підтверджує прогресивність норм давньоруського права порівняно із західноєвропейським правом.

Із різновидів суб'єктивних прав людини, що нині є складовими особистих немайнових прав фізичної особи, за сутністю статей Правди, виділяються право на життя, право на охорону здоров'я, право на свободу та особисту недоторканність, право на повагу до гідності і честі, право на недоторканність житла. За Правдою цивільних прав і обов'язків були позбавлені залежні верстви населення (раби, челядь, холопи), майнові інтереси яких захищались їх господарями. Так само Руська Правда не знала прямого чи непрямого обмеження прав або встановлення привілеїв за ознаками релігійних переконань, статі, майнового стану чи місця проживання [81, с. 329, 338].

Значний обсяг цивільних прав і свобод за давньоруським правом мала жінка. Її суб'єктивна свобода була закріплена, наприклад, нормами шлюбно-сімейного права. Статті Статуту Ярослава Мудрого про церковні суди юридично закріпили права жінок виявляти власну волю у шлюбних справах: батьків чекало покарання за самогубство дочки через примусовий шлюб, або ж, коли «девка восхоцеть замужь, а отец и мати не дадять» (ст. 29) [135, с. 108]. У світлі дослідження нормативного закріплення свободи у історичних джерелах права актуальним є твердження, що «у добу Київської Русі за вбивство вільної жінки сплачувався такий самий штраф, як і за вбивство чоловіка. Життя дружин («жень») представників вищої князівської адміністрації та бояр охоронялося подвійною вірою. Стосовно залежних осіб («рабинь»), то їх життя цінувалося дорожче, аніж життя чоловіків цієї ж суспільної верстви. Покарання за нанесення тілесних ушкоджень жінці не залежали від соціального статусу суб'єкту злочину, а диференціювалися у залежності від суспільного становища потерпілої» [133, с. 190-191].

Особливу увагу законодавець приділяв охороні особистої свободи вільної людини: закон захищав честь і гідність не лише вільного чоловіка, але й вільної жінки (наприклад, ст. ст. 56-62 Просторової Правди) [192, с. 32-33]. Так, О.В. Мартинюк стверджує, що «після хрещення України-Русі, давньоруському кримінальному праву стає відомим окремий вид злочинів – образа честі (*dehonestatio mulierisi*), норми якого знайшли відображення у Руській Правді та

Статутах князів Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого про церковні суди» [136, с. 57]. Свобода і честь за часів Київської Русі вважалася незаперечною і непорушною власністю кожної вільної (а інколи напіввільної) людини і входили до «великої хартії свободи раннього українського середньовіччя» [115, с. 27].

Відстоюючи право на свободу, Правда не допускає і карає свавілля господаря, який намагався позбавити свободи закупа, продавши його в холопи, або безпідставно скривдити (ст. ст. 57-62, 64 ПП) [136, с. 332]. Відповідно до норм Руської Правди свавілля не лише заборонялося, а й каралося, свавільні дії вважалися злочином. Норми Правди заперечували наявність у давньоруському суспільстві досудової розправи, а значить, і кривавої помсти. Держава не могла допустити, щоб смерд, або холоп, або раб мав право вбити службовця чи феодала, який убив його родича [93, с. 38-39]. Відтак ще з часів Руської Правди в давньоруському суспільстві утверджувалися цінності свободи.

Таким чином, у світлі нормативного закріплення елементів свободи як правового принципу Руська Правда була найдосконалішим кодексом європейського феодального права доби раннього середньовіччя та відображала рівень розвитку правової думки Київської Русі й давньоруського етносу. Підвалини давньоруської правової системи згодом трансформувалися на якісно новому рівні у принципах та нормах литовсько-руського права.

За визначенням П. П. Музиченка, «нині вже загально визнаним є факт, що Статути Великого Князівства Литовського – це своєрідні феномени феодального права Європи і що XVI століття в історії Великого князівства Литовського є століттям процвітання кодифікації права» [146, с. 7]. Можна погодитися із твердженням С. П. Мороза, що «Литовський Статут як пам'ятку українського, литовського та білоруського права можна віднести до групи пам'яток першого покоління прав людини, оскільки саме Литовський Статут серед багатьох середньовічних пам'яток такого роду є єдиним світським кодексом. У ньому ні слова не говориться про канони церковного права [145, с. 62-63].

Аналізуючи тексти трьох редакцій Статуту, можемо дійти висновку щодо широкого вжитку і всебічного застосування терміну «свобода» («вольности»). У першій редакції Литовського Статуту докладно уживалися терміни «воля» і «неволя», хоча право мати повну свободу («вольную моц мети») було застосовне щодо аристократичних прошарків населення, передусім магнатів та шляхти. Однак у третій редакції Статуту термін «воля», як і термін «свобода» використовувався законодавцем значно ширше і охоплював значно більшу кількість прошарків тогочасного суспільства, передусім особисто вільного населення. Так, у передмові до редакції 1588 року були висвітлені гуманістичні ідеї свободи, зазначалася мета його прийняття «для збереження законів і усіх своїх свобод» [206, с. 17]. Норми усіх трьох редакцій Статуту були спрямовані на побудову демократичної та правової держави [206, с. 526]. Відтак законодавцем була здійснена спроба офіційно поєднати ідею свободи і права, а також легалізувати суб'єктивні свободи людини у формі права, проголосивши таким чином його верховенство.

Варто підтримати твердження С. П. Мороза, що «задекларовані положення в Статуті не могли адекватно реалізуватися, оскільки було чимало станових привілеїв і обмежень, які стояли на перешкоді цьому... Однак цінним є те, що вже панували гуманістичні ідеї, які закладалися у законодавчі акти» [145, с. 63]. Таким чином, продовжували еволюціонувати принципи, які були закладені ще у часи Київської Русі, і відображали тогочасне уявлення про свободу, а саме: принцип презумпції невинуватості, у т. ч. шляхом неприпустимості арешту без законних підстав; недоторканність права власності, забезпечення права на захист для усіх категорій населення держави (право на адвокатську допомогу), змагальність сторін у судовому процесі тощо. Відповідні положення ми знаходимо у статутах 8-9 розділу VI Статуту 1529 р., статутах 31-37 розділу IV Статуту 1566 р., а також статутах 55-61 розділу VI Статуту 1588 р. [205].

Литовський Статут закріпив низку принципово нових підходів до визначення правового становища особи. Так, для представників християнського

віросповідання проголошувався принцип так званої «обмеженої віротерпимості», який у наступні сторіччя стане основою для формування свободи віросповідання. Як зазначає В. І. Ульяновський, у другій половині XVI ст. Велике князівство Литовське було єдиним у Європі державним об'єднанням, де принцип релігійної толерантності не лише теоретично проголошувався, а й юридично закріплювався [94, с. 119, 127]. Городельська постанова 1413 р., яка декларувала релігійну нерівність, скасовувалася у 1563 р. Так само норми Статуту забороняли перетворювати вільну людину на невільника, видавати жінку заміж проти її волі (наприклад, артикул 18 розділу IV Статуту 1529 р.) [205]. Правовий вимір ідеї свободи у галузі кримінального права реалізовувався шляхом нормативного закріплення таких принципів, як індивідуальності покарання, законності, справедливості, гуманізму та демократизму [134, с. 82]. Таким чином, Статути містили комплекс норм, які обмежували свавілля пануючої верхівки і захищали пересічну людину.

Ідеали свободи та справедливості, що панували у середовищі запорізького козацтва і стали основою норм козацького звичаєвого права, відобразилися у Конституції Пилипа Орлика («Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького») 1710 р. [155]. Даний документ, що містив преамбулу і 16 розділів, справедливо вважається вершиною козацького нормотворення. Джерелами Конституції Пилипа Орлика стали ряд важливих документів, серед яких: Зборівський договір 1649 р., Березневі статті 1654 р., Батуринські домовленості 1663 р., Конотопські статті 1672 р. та інші [198, с.394].

За твердженням Н. Карпачової, «природа і зміст цього документа не викликають сумнівів у тому, що він віддзеркалював вимоги козацтва, які висувалися до всіх гетьманів з часів Івана Виговського (1657–1659 рр.) і всіх московських царів з часів царя Олексія Михайловича (1645–1676 рр.). Ці вимоги стосувалися головним чином обмеження компетенції гетьмана, організації влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян» [95]. Приміром, Конституція покладала на гетьмана безумовний обов'язок щодо забезпечення додержання

непорушних громадянських прав і свобод («вольностей»), а також зобов'язання не допускати соціальну експлуатацію населення. Відтак ці права правомірно можна вважати природною цінністю, а будь-яке зазіхання на них розцінювалося б, передусім, як прояв обмеження свободи. Отже, свобода людини не мислилася без політичної свободи народу, і навпаки. Хоча Конституція Пилипа Орлика не набула юридичної чинності, однак стала першою у Європі писаною демократичною конституцією у її сучасному розумінні.

Значна зміна парадигми свободи відбувається з XVII ст., коли політико-правова теорія визнає, що «стан свободи – це природний стан людства. Ідея природного стану і теза щодо того, що він відрізняється повною свободою – гіпотези, чужі для античних і середньовічних текстів» [164, с. 697].

Перехід від феодального (середньовічного) до буржуазного (фактично, сучасного) права супроводжувався необхідністю реалізації принципу свободи і спрямовувався проти абсолютизму і феодальної сваволі попередньої доби. Буржуазія, передусім, була зацікавлена у тому, щоб «у суспільстві існувала юридична свобода особи, оскільки їй необхідні були вільні наймані робітники для розвитку промисловості, а селянство було зацікавлене звільнитися від кріпацтва і стати економічно й політично вільним, незалежним від феодалів та інших великих землевласників» [114, с. 232-233]. Крім того, буржуазія була зацікавлена у реалізації економічних свобод, передусім у свободі підприємницької діяльності та свободі конкуренції.

Перші буржуазні революції у Європі (насамперед, у Нідерландах та Англії) привели до влади нові соціальні прошарки – купців-підприємців, нових дворян та буржуазію. З'являються перші конституційні акти – прототипи сучасних конституцій, вперше вживається термін «права людини» у армії Кромвеля [114, с. 373]. Так, у першій третині XVII ст. в Англії з'являється юридичний документ, що отримав назву Другої Великої Хартії, Петиція про права 1628 р., яка конкретизувала положення щодо неможливості ув'язнення вільного громадянина без законних підстав, а також проголошувала неприпустимість існування таємних судів та позасудових репресій [25]. Із

чотирьох пунктів Петиції зосередимо увагу на двох, у яких, по-перше, проголошувалася особиста недоторканність англійських підданих. Так, згідно із положенням Великої хартії вольностей заборонявся арешт, ув'язнення або конфіскація власності будь-якого англійця, а відтак безпідставно, без рішення суду заборонялося оголошувати людину поза законом чи карати будь-яким іншим способом. По-друге, наголошувалося, що під час мирного часу застосування норм військового права і суду є незаконним.

Природним продовженням боротьби за права і свободи людини часів англійської революції (English Civil War) XVII ст. стало прийняття англійським парламентом двох конституційних актів – т. зв. Habeas Corpus Act у 1679 р. [13] та Білля про права 1689 р. [229, с. 116-117]. Так, першим актом встановлювалися процедурні гарантії особистої недоторканності особи, вводився інститут поруки та застави, а також встановлювалися обмеження строків тримання під вартою. Англійський Білля про права 1689 р. став юридичною основою для розбудови конституційної парламентської монархії. Він гарантував право підданих звертатися з петицією до короля, обмежив розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова та суджень у його стінах: «Що свобода слова, дискутування і всього того, що відбувається у парламенті, не може бути приводом для переслідування або бути предметом розгляду у будь-якому суді або місці, окрім парламенту» (ст. 9) [229, с. 117].

Паралельно із процесами нормативного закріплення прав людини першого покоління на європейському континенті, ідеї Просвітництва якнайбільшої сили набирають і на теренах Північної Америки з уособленням ідеалів свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади. Неоціненним правовим документом, який розвинув та конкретизував ці положення, стала Декларація незалежності США 1776 р. Так, беручи за основу природно-правову доктрину прав людини, в Декларації поряд із проголошенням незалежності США зазначалося, що «всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід'ємними правами, до яких належать життя, свобода, прагнення до щастя» [28]. Згодом ці положення увійшли до тексту «Статей

конфедерації» 1781 р., що стали праобразом майбутньої Конституції США: «кожен штат зберігає своє верховенство, свою свободу й незалежність, а також всю свою владу, всю юрисдикцію і всі права <...> «вільні жителі» кожного з цих штатів користувалися «всіма привілеями і пільгами вільних громадян у всіх штатах» [211, с. 59].

Вагомою віхою в історії державно-правового розвитку як США, так і багатьох інших держав стало прийняття у 1787 р. Конституції. Цей документ не лише закріпив створення єдиної федеративної держави з республіканською формою правління, але й став еталоном для демократичних перетворень на принципах парламентаризму для інших країн [90, с. 385]. Відзначимо, що Конституція не містила окремої статті (розділу), де б закріплювалися суб'єктивні свободи (передусім громадянські) американських громадян, однак заклала основи ліберальної концепції прав людини. Проте станом на кінець XVIII ст. Конституція не відміняла рабства.

Права і свободи людини і громадянина знайшли відображення згодом, у 1791 р., коли були прийняті перші десять поправок до Конституції США і отримали назву Білль про права. Так, першою поправкою були передбачені свобода слова, друку, віросповідання, право народу мирно збиратися, право звертатися до уряду з петиціями: «Конгрес не має права видавати закони щодо впровадження будь-якої релігії чи заборони вільно сповідувати її, а також не має права видавати закони, що обмежують свободу слова, друку і права народу мирно збиратися і звертатися до уряду з проханням усунути якусь кривду» [96, с. 122]. Народу гарантувалася особиста і громадянська недоторканність – особи, житла, майна та паперів, а істотною гарантією громадянської свободи мало стати право на вільне носіння зброї: «право народу мати і носити зброю не повинне обмежуватися» (друга поправка) [229, с. 132]. Разом із цим громадянам надавалося невід'ємне право на неупереджений розгляд справи у суді з присяжними, без судового рішення заборонялося позбавити людину життя, свободи або власності, діяла презумпція невинуватості.

Однак переломним пунктом у історії людства в його боротьбі за утвердження прав людини, без сумніву, стала Велика французька революція, результатом якої було прийняття документу історичної ваги – Декларації прав людини та громадянина 1789 р. Декларація вперше на законодавчому рівні закріпила принцип формальної рівності всіх громадян перед законом, заклала основи універсальної концепції прав людини. Були проголошені свобода совісті (віресповідання), свобода слова, презумпція невинуватості, недоторканність особи та її майна, а також встановлювалися обов'язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини і право громадян на опір гнобленню. При цьому на законодавчому рівні свобода почала розумітись як можливість робити все, що не шкодить іншому. Уперше в світовій практиці у ст. 4 Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: «Свобода полягає у можливості робити все, що не спричиняє шкоди іншому. Таким чином, реалізація природних прав кожної людини зустрічає ті межі, які забезпечують решті членів суспільства користування одними і тими ж правами. Кордони ці можуть бути визначені лише законом». [229, с. 138]. У реаліях сьогодення цей принцип виражається формулою «дозволено все, що прямо не заборонено законом».

Відзначимо, що наприкінці XVIII – протягом XIX ст. конституційні процеси у Франції мали безпосередній вплив на розвиток держав європейського континенту. «Так, наприкінці XVIII – протягом XIX ст. були прийняті Конституції у Польщі (Конституція Речі Посполитої 1791 р.), Німеччині (Конституційна хартія Пруссії 1850 р., Конституція Північно-німецького союзу 1867 р. і Конституція Німецької імперії 1871 р.), Конституція Італії 1848 р. (Альбертинський статут), Конституції Австрійської імперії (1849 р.) та Австро-Угорської монархії (1861 р.) та ін. Виключенням із цього переліку була російська імперія, де конституції так і прийнято не було аж до повалення самодержавства у 1917 р. Таким чином, свободи і права людини (передусім, права першого покоління) починають масово вводити до текстів конституцій,

закріплюючи на національному рівні, відтак «захищати свободу людини від свавілля з боку держави» [108, с. 138].

Гене́за та популяризація європейських демократичних традицій другої половини XIX ст. не оминула і далекосхідні держави. Так, 11 лютого 1889 р. була урочисто обнародована й набула чинності «Конституція Великої Японської імперії», що містила 76 статей. Основний закон гарантував підданам станову рівність, право на вільне обрання місця проживання, презумпцію невинуватості, майнову захищеність, таємницю поштової кореспонденції, свободу віросповідання, обмежену свободу слова, друку, зборів, спілок (ст. 19-30) [190, с. 227].

Суттєві зміни щодо сприйняття сутності прав і свобод людини внесли трагічні події XX століття: Перша і Друга Світові війни, утворення СРСР як «тюрми народів» тощо. Через поширення тоталітарних ідеологій (комунізму і фашизму) деякі дослідники першу половину XX ст. називали «катастрофою демократії». Врешті, після 1945 р. були прийняті оновлені демократичні конституції, що зберігають чинність і донині. Серед них, Французькі Конституції Четвертої 1946 р. і П'ятої Республік, у яких підтверджувалися права і свободи, проголошені ще у Декларації прав людини і громадянина; Конституція Італії 1947 р., Конституція ФРН 1949 р., Конституція Японії 1947р., Конституція Індії 1949 р. та багатьох інших держав. Відтак саме у конституціях другої половини XX ст. починають закріплюватися підвалини державно-організованого суспільства, а принцип свободи набуває нового, конституційного змісту. Конституції стають правовою основою ефективного вирішення загальних справ громадянського суспільства, «могутнім засобом його самозбереження і розвитку, забезпечення реалізації прав і свобод людини» [107, с. 92].

Так само геополітичні трансформації, що відбувалися після Другої Світової війни сприяли переходу прав і свобод людини з національного рівня на міжнародний. У 1945 р. створюють ООН, однією з цілей якої є «утвердження віри в основні права людини, у гідність та цінність кожної людської

особистості». 10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила Загальну декларацію прав людини, яка проголосила широке коло прав: громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних і стала першим міжнародним універсальним документом у цій сфері. «Вона стала фундаментом, на якому розвивається вся міжнародна та внутрішньодержавна нормотворчість у галузі прав людини» [108, с. 138].

У світлі окресленої проблеми за необхідне вбачаємо окремо зупинитися на еволюції нормативного закріплення принципу свободи у вітчизняних правових джерелах ХХ століття. Як було зазначено вище, новітня доба у державах західних демократій характеризувалася невинним закріпленням правового статусу людини і громадянина на конституційному рівні. Права і свободи людини, честь і гідність особистості, загальнолюдські демократичні цінності, принципи свободи і гуманізму, юридичної рівності, справедливості та відповідальності ставали незаперечними цінностями. На жаль, цей процес на просторах сучасної України був доволі тернистим, що пов'язувалося із подіями і наслідками Національної революції 1917-1921 рр. та з подальшим перебуванням українських земель у складі СРСР.

Доба визвольних змагань 1917–1921 рр. характеризувалася невинним пошуком найоптимальніших форм державного і правового розвитку України. Дослідники слушно зауважують, що «питання надання і забезпечення прав і свобод людини і громадянина вийшло за межі політично-правових вимог і стало перетворюватися на реальну справу. Проте у праві мало не кожного режиму, що панував тоді в Україні, демократичні цінності конкурували з потягом до авторитаризму, гуманістичні ідеали– з узаконенням репресій проти політичних супротивників» [95].

З початку утворення 4 (17) березня 1917 р. Центральна Рада, що була представницьким органом (своєрідним парламентом) і керувалася демократичними цінностями, розпочала роботу над проєктом майбутньої Конституції. Після проголошення 10 (23) червня 1917 р. І Універсалу розпочався конституційний процес, була створена конституційна комісія на чолі з

М. Грушевським. У IV Універсалі зазначалося, що «Установчі збори мають ухвалити Конституцію й закріпити в ній «свободу, порядок і добробут на тепер і на будучі часи» [91, с. 252]. Однак Конституція була схвалена Центральною Радою у останній день її існування, а саме 29 квітня 1918 р.

Разом із тим, одне із центральних місць у Конституції посідали свободи і права людини, перелік яких майже не відрізнявся від сучасних демократичних конституцій, а саме: право на свободу слова, друку, віросповідання, зміни місця проживання, недоторканність житла та ін. Конституція гарантувала рівність громадян (включаючи норму щодо рівності перед законом чоловіків та жінок) і містила широкий діапазон гарантій прав особистості; скасовувалася смертна кара, заборонялися тілесні покарання. Законодавча влада належала Всенародним зборам, виконавча – Раді народних міністрів, судову владу очолював Генеральний суд УНР. Закладалися і основи децентралізації: «не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації» [110].

Національно-визвольні змагання, що почалися в Україні після так званої «лютневої революції» 1917 р. у росії, закінчилися, на жаль, встановленням в Україні радянської влади і проголошенням Декретом від 06 січня 1919 р. нової назви радянської держави – Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР). Наступні історичні події лише підтвердили факт того, що Україна отримала лише «квазідержавність» у формі радянської республіки, а конституційні акти, що приймалися у період із 1919 р. по 1991 р. можна віднести до «групи основних законів держави із великим застереженням» [91, с. 277]. За радянської доби в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.).

Перша радянська Конституція України (Конституція УСРР), що була прийнята у березні 1919 р., ґрунтувалася передусім на марксистсько-ленінському вченні про диктатуру пролетаріату, класову організацію суспільства та соціалістичну революцію. У цьому світлі дослідники правомірно зазначають, що цей основний закон був скоріше політичним, аніж правовим

документом. «Його домінуючою рисою стала декларативність, характерна і для наступних радянських конституцій. Ці політичні документи розроблялися насамперед ідеологами правлячої партії більшовиків, а вже потім – юристами» [91, с. 277]. Зауважимо, що текст радянської конституції був практично повністю скопійованим з тексту Конституції РСФРР (радянської росії).

Щодо прав і свобод людини, то їх концептуальною основою тривалий час залишалися положення Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, прийнятої у січні 1918 р. Третім Всеросійським з'їздом рад. Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань як неодмінної передумови створення світлого майбутнього для трудящих.

Досить вдалу характеристику «нового радянського конституційного порядку» наводить М. І. Козюбра. На його думку, він ґрунтувався насамперед «на запереченні основних здобутків конституціоналізму: по-перше, невідчужуваних прав людини, розглядаючи їх як встановлені, «даровані» державою, з огляду на що їхнє визнання й забезпечення вважали її внутрішньою справою; по-друге, принципу розподілу влади, натомість проголошеним радянськими конституціями, зокрема Конституцією УРСР різних періодів всевладдя рад, за яким, по суті, приховували монопольну владу «керівної і спрямовувальної сили» – комуністичної партії; по-третє, принципу ідеологічного й політичного плюралізму, наслідком чого стало панування єдиної комуністичної ідеології; по-четверте, принципу верховенства права (правової державності) й підміна його «принципом соціалістичної законності»; по-п'яте, принципу прямої дії конституції, її інтерпретація як акту політичного, програмового змісту, а не юридичного документу» [108, с. 34].

Формально усі радянські Конституції закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод залежно від походження (наприклад, ст. 1 Конституції 1937 р. вказувала, що «Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична держава робітників і селян»). Так, зокрема, «сталінська» Конституція УРСР 1937 р. закріпила доволі широкий перелік прав і свобод (X розділ), серед яких [111]: економічні права (право на працю, право

на відпочинок, право на особисту власність і право спадкування особистої власності); соціальні права (право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби і втрати працездатності); культурні права (насамперед, право на освіту); псевдополітичні права (свобода слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свобода совісті, право на об'єднання в громадські організації); особисті права (недоторканність особи, недоторканність житла, таємниця листування). Вибірчі ж права закріплювалися окремим XI розділом.

Остання радянська Конституція була прийнята 20 квітня 1978 р., а правовому статусу особи було присвячено дві глави – глава 5 «Громадянство Української РСР. Рівноправність громадян» (ст. ст. 31-36) та глава 6 «Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР» (ст. ст. 37-67) [112]. Так, наприклад, ст. 37 вказувала, що «Громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами. Соціалістичний лад забезпечує розширення прав і свобод, безперервне поліпшення умов життя громадян у міру виконання програм соціально-економічного і культурного розвитку. Використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян». Одночасно із цим міжнародні стандарти у галузі прав людини були враховані лише частково. Зауважимо, що як і у попередніх радянських конституціях пріоритет надавався соціальним, економічним і культурним правам над правами особистими та політичними.

Отже, положення усіх радянських конституцій у галузі прав і свобод людини і громадянина мали здебільшого декларативний характер, а відтак не мали відповідних механізмів своєї реалізації. Як зазначає Н. Карпачова, очевидним є те, що «проблема реальності, захищеності і забезпеченості прав та свобод людини і громадянина безпосередньо пов'язана із конкретними історичними особливостями розвитку конкретної держави, формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, що панує в ній, розвитком

політичних інститутів, політичною свідомістю і активністю народних мас та іншими умовами, що існують у кожному суспільстві» [95].

Новою віхою у становленні вітчизняного конституціоналізму загалом і розвитку прав і свобод людини і громадянина зокрема стало проголошення Декларації про державний суверенітет України 16 липня 1990 р. У її тексті зазначалося: «Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР. Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин» [74].

Проголошення 24 серпня 1991р. Акту незалежності України сприяло відновленню незалежності нашої держави, відкрило нову сторінку її історії, а відтак створило передумови для розбудови правової соціальної держави, а також розширення прав та свобод людини і громадянина, наповнити їх сучасним змістом і значенням. Довготривалий і складний конституційний процес завершився 28 червня 1996 року ухваленням Верховною Радою України Конституції України.

Висновки

Аналіз історичного зв'язку щодо виникнення, розвитку і сутнісного наповнення принципу свободи як основоположної правової категорії та визначення головних етапів еволюції його нормативного закріплення у історико-правових джерелах дає підстави зробити такі висновки.

1. Поняття свободи у історичних джерелах права має різне змістовне наповнення залежно від конкретно-історичного типу права і держави (рабовласницького, феодального, буржуазного чи сучасного (демократичного), а також залежить від правової традиції, що пов'язана з історичністю як ознакою правової системи – східної чи західної. Відтак поняття свободи у історичних

правових джерелах має різні тлумачення, що віддзеркалюють конкретний соціально-історичний контекст та період.

У «класичних» давньосхідних державах політико-правова система складалася як деспотична із необмеженою сакралізованою владою правителя-деспота, з централізованою організацією розгалуженого чиновницько-бюрократичного апарату та з узвичаєною практикою всебічного обмеження прав і свобод людини без жодних гарантій з боку держави, остання всіляко панувала над суспільством. Відтак не були закладені підвалини як для розвитку громадянського суспільства загалом, так і свободи для окремого індивіда зокрема, юридичні обов'язки завжди мали перевагу над правами.

В центрі ж уваги античної (західної) цивілізації завжди залишався індивідуум, інакше – людина, її життя й честь, права, свободи й обов'язки. Антична модель першочергово передбачала панування суспільства над державою, а право можна визначити як певну сукупність особистісних прав громадян, що відповідали тодішньому загальному уявленню про свободу, рівність та справедливість. Поділ права на публічне і приватне, а також вироблені ще за античних часів поняття «свобода» у світлі розуміння категорії «суб'єкт права», передусім поняття фізичної особи, дозволили протягом XVII – XIX ст. ст. розвинути поняття «свобода» та сформулювати відповідне сучасне розуміння його як основоположного принципу права.

2. За доби Середньовіччя у східних державах не сформувалися необхідні передумови для еволюції поняття «свобода» у її сучасному визначенні, оскільки продовжували існувати «традиційні суспільства» зі специфічними владно-юридичними інститутами та культурними відмінностями.

У період європейського Середньовіччя гуманістичні ідеї про свободу і рівність для всіх не могли відповідати інтересам привілейованих феодалських верств населення. Першим юридичним документом, у якому закладалися основи сучасної концепції прав людини, була Велика Хартія вольностей (Magna Charta Libertatum) 1215 року. Із XIII ст. у Англії почали формуватися інститути т. зв.

«належної правової процедури», що певним чином гарантували захист «конституційних та індивідуальних» прав людини, зокрема і юридичної особи.

Канонічне право, що тривалий час домінувало на теренах середньовічної континентальної Європи, не стало фундаментом для формування принципу свободи. І навпаки, міське феодальне право, продовжуючи античні традиції, взяло «на озброєння» ідею свободи, заклавши основу для принципів майбутнього буржуазно-демократичного права.

На теренах сучасної України ідеї свободи знайшли відображення у двох середньовічних кодексах – Руській Правді та Литовському Статуті. Так, Руська Правда була найдосконалішим кодексом європейського феодального права доби раннього Середньовіччя та відображала рівень розвитку правової думки Київської Русі й давньоруського етносу. Законодавець у нормах Правди закріпив право на свободу та особисту недоторканність, презумпцію невинуватості, недоторканність права власності, забезпечення права на захист, змагальність сторін у судовому процесі та інші. Підвалини давньоруської правової системи згодом трансформувалися на якісно новому рівні у принципах та нормах литовсько-руського права, основою якого був Литовський Статут. У ньому була здійснена спроба офіційно поєднати ідею свободи і права, а також легалізувати суб'єктивні свободи людини у формі права, проголосивши таким чином його верховенство.

4. Перехід від феодального (середньовічного) до буржуазного (фактично, сучасного) права супроводжувався необхідністю нормативного закріплення ідеї свободи через принцип, що мало забезпечити її реалізацію. Так, у XVII ст. в Англії з'являється Петиція про права 1628 р., Habeas Corpus Act 1679 р. та Білль про права 1689 р. Ідеали свободи та справедливості, що панували у середовищі українського народу загалом і запорізького козацтва зокрема, стали основою Конституції Пилипа Орлика 1710 р. (не набула чинності).

На теренах Північної Америки уособлення ідеалів свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади знайшло практичне

відображення у Декларації незалежності США 1776 р., Конституції США 1787 р. та Біллі про права 1791 р.

Наслідком Великої французької революції стало прийняття Декларації прав людини та громадянина 1789 р., де вперше на землях континентальної Європи на законодавчому рівні були закріплені принципи свободи та формальної рівності всіх громадян перед законом, а також закладені основи універсальної концепції прав людини шляхом проголошення свободи совісті (віросповідання), свободи слова, презумпції невинуватості, недоторканності особи та її майна, а також встановлювалися обов'язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини і право громадян на опір гнобленню. Наприкінці XVIII ст. і протягом XIX ст. конституційні процеси у Франції мали безпосередній вплив на прийняття конституцій у інших державах європейського континенту – Польщі, Німеччині, Італії, Австрії (Австро-Угорщини) та ін.

Після завершення Другої Світової війни були прийняті оновлені демократичні конституції, серед яких: Конституції Четвертої 1946 р. і П'ятої Французьких Республік, Конституція Італії 1947 р., Конституція ФРН 1949 р., Конституція Японії 1947 р., Конституція Індії 1949 р. та багатьох інших держав.

5. Доба визвольних змагань в Україні у 1917–1921 рр. характеризувалася невпинним пошуком найоптимальніших форм державного і правового розвитку. Ідеали свободи знаходили власне вираження у текстах Універсалів Української Центральної Ради, Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. Основний закон УНР реально закріплював демократичні принципи та цінності, однак через втрату державності так і не набув чинності.

За радянської доби в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які де-факто заперечували головні здобутки світового конституціоналізму, а положення усіх радянських конституцій в галузі прав і свобод людини і громадянина мали переважно декларативний характер. Проголошення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Акту незалежності України від 24 серпня 1991 р. сприяло не лише відновленню незалежності нашої держави, а також виробило передумови для

розбудови правової соціальної демократичної держави із всебічним закріпленням прав та свобод людини і громадянина. Відповідні положення набули законодавчого закріплення у Конституції України 1996 р.

Принцип свободи – принцип еволюційний, який проходить довгий та складний шлях розгортання змісту у правовій реальності, від нормативного закріплення ідей свободи до основоположного принципу сучасного права, яке є головним досягненням сучасної цивілізації.

1.3. Доктринальне становлення та розвиток ідеї свободи як правової цінності, принципу

Ідея свободи у політико-правовій історії цивілізації пройшла дуже складний неоднозначний шлях. Кожен період розвитку людства характеризувався своїм особливим ставленням до ідеї свободи і того, у якому вигляді вона має бути реалізована у правових відносинах. Однак, варто відзначити, що наскільки б не була складна ситуація зі свободою людини, виключити цю категорію із правового дискурсу ніколи не вдавалось. У цьому підрозділі буде проаналізовано ключові правові вчення, починаючи з античності, що впливали на розуміння свободи у правовому житті суспільства, її впливу на формування суспільного порядку.

Під час дослідження епохи античності неможливо оминати відомого філософа Аристотеля, для якого принцип свободи передусім це питання не про автономію особистості, а про форму правління. «Там, де правлять бідняки, — це демократія. А та ознака про більшість чи меншість вважається випадковою, оскільки значним статком володіє небагато осіб, свободою ж користуються всі громадяни. Отож, виходячи саме з таких засад (багатства і свободи), і ті, й інші (олігархи та демократи) обґрунтовують свої претензії на владу в державі» [35, с. 78]. Отже, свобода для Аристотеля безпосередньо прив'язана до громадянства. Як відомо не все населення полісу було громадянами, тому це був значний привілей. Однак така була правова реальність для рабовласницького ладу, тому

з демократичної позиції свободою наділений кожен повноправний, хто має право голосу на народних зборах. Громадянство як і свобода не прив'язані до майнового цензу. «Коли, як вважають декотрі, свобода й рівність є характерними ознаками демократії, то це повинне знайти свій вияв переважно в тому, що всі неодмінно беруть участь у державному управлінні» [35, с. 107]. «У суспільно-політичному вченні Аристотеля поліс є уособленням свободи для вільних та рівних громадян» [200, с. 84]. Відтак, Аристотель наголошує, що свобода покладає на особу і політичні функції. У такому випадку, це вже не просто привілей, а інструмент управління. Вільний громадянин не може минати питання управління державою. Саме на основі принципів свободи та рівності ще в античні часи формується змістовий ґрунт для громадянського суспільства, яке здатне впливати на владу в силу своєї вільної природи. Таким чином, демократичний правопорядок немислимий без принципу свободи, без його визнання за кожним громадянином як самоочевидним. Людина і громадянин у цьому випадку геть не тотожні поняття. Раб, іноземець, жінка або взагалі позбавлені або обмежені у свободі порівняно і громадянами (чоловіками певного віку). Відтак закладається розуміння різного обсягу принципу свободи для різних категорій громадян, який як відомо існує дотепер, але у більш сучасному вигляді (зокрема, іноземці чи апатриди також не мають політичних прав) [44, с. 6].

Аристотель закладає у своєму вченні про державу позицію, що свобода не є абсолютним принципом, а має співіснувати з іншими атрибутами: «...майже скрізь намагаються пов'язати права заможних і злидарів, багатства і свободи. І майже скрізь заможність за значенням дорівнює досконалості в чеснотах. Оскільки в державі три чинники можуть вважатися однаковими за значенням: свобода, статки й чеснотливість» [35, с. 113]. Майновий ценз для тих часів мав величезне значення, оскільки суспільство було дуже класове попри принцип громадянства, тому статки виокремлювали еліту. Втім важливо наголосити, що свобода для держави є важливим критерієм правових відносин, при чому не лише її наявність, а й відсутність. Ступінь наділення свободою закладає

суспільну ієрархію, визначає правове становище населення. Важливо розуміти, що рабовласницький лад принцип свободи робить наріжним, оскільки більшість населення її позбавлені. Отже, ідея свободи є вихідним атрибутом правової реальності, оскільки без неї не може бути сформований жоден правопорядок (без її наявності чи відсутності).

Аристотель резюмує ключову ознаку демократичного устрою: «Отже, однією з характерних ознак демократичного устрою, за визнанням усіх прихильників демократії, є свобода. Друга засада демократії полягає у наданні можливості жити кожному за його бажанням...Звідси й виникло прагнення взагалі нікому не коритися; оскільки ж цього досягти неможливо, то принаймні хоча б почергово (владувати й коритися). І в даному випадку це прагнення збігається із засадою свободи, яка, своєю чергою, спирається на засади рівноправності» [35, с. 167]. Отже, принцип свободи є вихідним принципом суспільного життя за умови демократії, що полягає у прагненні до ідеалу жити за власним бажанням. Однак, така модель не завжди корелює із уявленнями про порядок, оскільки абсолютна свобода може призвести до свавілля та хаосу. Відтак з'являється потреба у введенні категорії міри. Ця категорія реалізується через обмеження свободи владою, але якщо владою наділена більшість, то виникне природне бажання коритись цій владі, той хто створює норми – за ними ж і живе. Отже, для права свобода це і цінність, і принцип, і проблема, яку потрібно вирішити. Така багатовимірність свободи у праві робить її невід'ємною складовою правового буття.

Справедливий розподіл гідності закладає суспільний лад та правопорядок на думку Аристотеля: «...що справедливе при розподілі, з чим усі згодні, має враховувати певне достоїнство, щоправда, “достоїнством” не всі називають одне і те ж, але прихильники демократії — свободу, прихильники олігархії — багатство, інші — благородне походження, а прихильники аристократії — добродієність» [34, с. 201]. Черговий раз можна переконатись, що саме справедливий розподіл свободи між усіма учасниками правовідносин є основою громадянського демократичного суспільства і це було закладено ще у часи

Аристотеля. Дійсно, міра свободи має велике значення для правопорядку, зокрема, вона впливає на обсяг відповідальності, покарання (обмеження, позбавлення волі, вигнання тощо...), вона впливає на управлінську складову (можливість та необхідність брати участь у народних зборах), на соціальний та правовий статус (чоловік та жінка, вільний та раб, громадянин та іноземець мали різні обсяги свободи). Саме свобода стає ключовим регулятором суспільних відносин. Навіть такий важливий принцип як рівність передбачає рівні можливості, рівний обсяг свободи.

Платон також принцип свободи передусім відводить до питань форми держави: «Якщо держава не є монархією, то вона має містити в собі елементи монархії — мудрий і сильний уряд, що підкоряється законам. Так само, якщо держава не є демократичною, в ній мають діяти демократичний принцип свободи й поділу влади між людьми, які мають підкорятися закону» [196, с. 100]. Отже, принцип свободи для державно-правового буття є невід'ємним незалежно від конкретної форми. Свобода полягає у підкоренні закону, який сам створив чи на який дав згоду, в чому полягає первісний зміст демократії [44, с. 6].

Для Платона свобода також є багатовимірним феноменом, що проявляє себе як на загальному, так і на індивідуальному рівнях: «Платон прямо говорить про свободу держави. Тобто поняття політичної свободи у нього не обмежується свободою індивідуальною. Фактично абсолютна монархія та абсолютна демократія - це абсолютизація, у першому випадку, свободи держави, у другому - свободи індивідів. Нормальне існування індивідів у державі передбачає певне взаємообмеження їхньої свободи» [98, с. 18]. Відтак постає нова проблема принципу свободи – це баланс між державним та індивідуальним рівнем. Справді, держава теж має свободу прийняття рішень в залежності від того, наскільки вона відчужена від суспільства та окремого індивіда. Чим більше свободи у держави, тим менше свободи і особи, і навпаки. Держава є окремим началом наряду із суспільством чи індивідом. Саме тому і виникають концепти щодо обмеження цих начал (наприклад, правової держави, правопорядку).

Отже, Платон вказує, що правопорядок задається із взаємообмеження свободи держави і суспільства, що формує відповідний правовий режим.

Слушно розрізняв хронологічне розуміння свободи Б. Констан: «Свобода давніх, що розуміється як можливість брати активну участь у колективному здійсненні влади та свобода сучасних людей, тобто індивідуальна незалежність» [106, с. 435], [162, с. 10]. Б. Констан підтверджує, що принцип свободи здійснює свій генезис та розгортання від колективного до індивідуального рівнів. У давні часи суспільство було класовим, однак класової боротьби ще не існувало, кожен займав свою нішу в залежності від наділеного ступеня свободи, майнового стану. Т. Гоббс вказував: «Свобода греків і римлян – це свобода приватних осіб, а не держави...» [57, с. 219]. Філософ мав на увазі, що свобода держави для античного світу це суто питання форми, суспільний договір на той момент не мав значення, а лише правильна форма управління [44, с. 7].

Середньовічна європейська правосвідомість здійснює потрібний смисловий перехід від загальнодержавної до індивідуальної свободи через концепцію свободи волі. Яскравим представником цієї позиції був Августин: «Сам факт того, що будь-яка людина, яка використовує свободу волі для гріха, карається божественно, свідчить про те, що свобода волі була дана, щоб дозволити людям жити правильно, оскільки таке покарання було б несправедливим, якби свобода волі була надана як для правильного життя, так і для гріха» [4, с. 381]. Тут закладається через призму свободної волі інститут юридичної відповідальності, дієздатності, оскільки правильна чи неправильна поведінка пов'язана з усвідомленим вибором. Отже, справедливі наслідки за конструктивну чи деструктивну поведінку мають бути співмірними та продиктовані вільним вибором особи. Свобода волі не закладена для гріха, але не звільняє від його наслідків. Отже, принцип свободи формує суб'єктивну сторону правопорядку, без його визнання механізм відповідальності буде неможливим [44, с. 7].

Ф. Аквінський у відомій праці «Сума теології» стверджує, що ми наділені свободою волі щодо бажаного не через природний інстинкт або певну задану

необхідність [26]. Тим самим підкреслюється особлива цінність індивідуальної свободи як частини людського духу, що вирізняє його з-поміж решти світу. А тому правовідносини немислимі без принципу свободи, з яким не можна не рахуватись. Свобода волі має божественне походження, а значить і особливе значення для формування правопорядку [44, с. 7].

По справжньому принцип свободи стає правовим із зародженням теорії природного права у XVII ст. Саме теоретики природно-правової доктрини вперше покладають свободу як складову природи людини, що може набувати різні форми – від хаосу, війни всіх проти всіх до природної первісної гармонії вільних людей. Об'єднує такі протилежні підходи те, що ми не можемо оминати свободу як щось другорядне, ми приречені мати з нею справу [44, с. 7].

Джон Локк є одним із яскравих представників школи природного права, який категорично поставив принцип свободи як невід'ємну властивість людини: «У людини є природна свобода, оскільки всі, у кого однакова природа, розумові та фізичні здібності, за природою рівні і повинні користуватися одними і тими ж загальними правами та привілеями» [125, с. 67]. Отже, вперше чітко за людиною визнається природна свобода, а не класова, громадянська чи інша умовна свобода, це абсолютна природна властивість. Дж. Локк виводить цей принцип із іншого невід'ємного природного базису – рівності. Люди від природи однакові, а тому, якщо один наділений свободою, то і всі інші мають нею володіти. Заперечувати природну свободу чи природну рівність означає те саме, що заперечити природу людини, що суперечить принципу розумності і не відповідає фактам. Дана позиція є антитезою тогочасним теоретикам абсолютної монархії, які відштовхувались від теорії патріархальної влади Адама, яка була дана йому Богом, і яку мають наслідувати люди як вищу волю та розум. Зрештою ці положенням були звичайним виправданням для абсолютної влади монарха, яка вже у ті часи почала піддаватись сумнівам (початок буржуазних революцій) [44, с. 7].

Теорія походження держави Дж. Локка заснована на суспільному договорі між сувереном і народом, якому передують умовний додержавний природний стан

суспільства, де панує повна свобода кожного: «Однак хоча це є стан свободи, це не стан свавілля; хоча людина в цьому стані має необмежену свободу розпоряджатися своєю особистістю і власністю, вона не має волі знищити себе або хоча б якусь істоту, що перебуває у її власності, за винятком тих випадків, коли це необхідно для більш благородного застосування» [125, с. 264]. Відтак, повна свобода може бути лише конструктивною, але це слово може бути застосоване до деструктивних процесів, таких як вбивство. Свобода це природна властивість людини, а тому поширюється на власну особистість, розпорядження нею: свобода власності, пересування, творчості тощо. Таким чином, через принцип свободи закладається правове розуміння майна і взагалі речей, що мають пряме відношення до суб'єкта, оскільки його правове буття не обмежується суто внутрішніми психологічними процесами (правосвідомістю), а й зовнішньою поведінкою та діяльністю, і що особливо важливо її результатами. Це правове буття складається через розгортання принципу свободи як вихідної засади правової реальності і вимагає відповідного захисту. Дж. Локк робить важливий висновок щодо природного стану: «Природний стан керується законом природи і який є обов'язковим для кожного; і розум, який керує цим законом, вчить усіх людей, які побажають з ним рахуватись, що, оскільки всі люди рівні і незалежні, жоден з них не повинен завдавати шкоди життю, здоров'ю, свободі чи власності іншого» [125, с. 264]. Отже, природний закон, заснований розумом забороняє наносити шкоду свободі людини, оскільки вона однаково властива кожному, а тому не може бути заперечена. Заперечення принципу свободи на противагу рабовласницькому та феодальному ладу стає поза законом. Звісно, не даремно Локк робить ремарку, що з природним законом можна і не рахуватись, однак тоді спотворюється сама людська сутність і такий правовий порядок буде підданий сумніву та протесту. Такі позиції зберігають і навіть примножують свою актуальність і по цей день, оскільки обмеження людських свобод вважається ознакою тоталітаризму, заперечення сучасних цінностей і рішуче засуджується.

Дж. Локк наголошує на абсолютності принципу свободи у праві, оскільки саме він із людини робить суб'єкта (а не об'єкта) права: «Той, хто в природному стані мав би бажання відібрати свободу, якою володіє будь-який у цьому стані, за необхідністю варто вважати бажаним відібрати і все інше, оскільки свобода є основою всього іншого. Так само і того, хто в суспільному стані побажав би відібрати свободу, що належить членам цього суспільства або держави, слід підозрювати в намірі відібрати у них і все інше і, таким чином, слід вважати такими, що перебувають у стані війни» [125, с. 267]. Свобода є основою всього, що людина навіть потенційно може мати, оскільки у випадку заперечення за нею цього стану вона стає рабом, тобто об'єктом права або злочинцем, який теж обмежений у своїх можливостях. Справді, заперечення за окремою особою чи цілою групою осіб їх волі означає її обмеження або позбавлення. У такому стані особа не може нічого набувати і в такому випадку дійсно у людини забирають все. Це справді схоже на стан війни, оскільки ворогів, яких перемагають в першу чергу повністю (полон) або частково (обмеження) позбавляють свободи, оскільки розглядають їх як загрозу, яку потрібно ліквідувати. Англійський філософ абсолютно справедливо наголошує, що якщо держава обмежує свободи народу, яка йому належить, то вона переходить у стан громадянської війни, відкритої чи латентної, тому що посягає на священний невід'ємний принцип свободи. Правопорядок, заснований на обмеженні свободи ніколи не буде вважатись розумним та природним. Отже, принцип свободи є фундаментальним абсолютним базисом для правопорядку, для формування правової системи [44, с. 8].

Дж. Локк проводить різницю між природною та громадською свободою: «Природна свобода людини полягає в тому, що вона вільна від будь-якої влади на землі, що стоїть вище неї і не підпорядковується волі або законодавчій владі іншої людини, але керується суто природним законом. Свобода людини в суспільстві полягає в тому, що вона не підкоряється жодній іншій законодавчій владі, крім тієї, що встановлена за її згодою в державі, і не перебуває у підпорядкуванні чийсь волі і не обмежена будь-яким законом, за винятком тих,

які будуть встановлені цим законодавчим органом відповідно до наданої йому довіри» [125, с. 271]. Природна свобода є первісною категорією, що характеризує людську сутність як таку, показує, що має бути основою правового буття. Отже, людина від початку не підкоряється жодній владі і жодній людині, оскільки підкорення суперечить природному закону свободи. Але такий стан справ є умовно-теоретичним, позадержавним і потрібен для формування системи координат конкретної правової реальності. Така позиція потрібна для того, щоб правовідносини не формувались на чужому природі людини принципу підкорення. Це вчення зіграло значну роль для сучасного праворозуміння. Людина наділена правами та свободами і у зв'язку з ними має обов'язки, а не навпаки (ніхто не буде стверджувати, що людина народжена підкоритись владі). Звісно філософ добре розуміє, що державно-правове життя набагато складніше ніж фіктивний природний стан, у якому людина можливо ніколи і не перебувала. Але влада та закон можуть також бути засновані на різних позиціях, зокрема, на патріархально-теологічній, яка пояснює владу як даровану богом та непорушну та договірній, яка заснована на обов'язковій згоді учасників правового спілкування. Якщо є згода, значить є свобода, тоді така влада сприймається як народна (сама згода може мати різні форми: вибори, відсутність протестів тощо). Наразі така позиція сприймається як самоочевидна, однак для цього потрібні були століття боротьби, щоб правовий атрибут свободи у повній мірі розгорнувся у правосвідомості та правовідносинах. Є одна важлива ознака права заснованого на принципі свободи – це довіра. Саме на цьому засновані інститути правосвідомості та правової культури як якісного відображення права у ментальній та поведінковій складовій особи.

Дж. Локк наводить тлумачення принципу свободи: «Адже свобода полягає в тому, щоб не переживати обмеження та насильства з боку інших, а це не може бути реалізовано там, де немає закону» [125, с. 293]. Природна свобода може мати місце лише за умови виконання природного закону, який хоч і впливає із розуму, однак не є обов'язковим і не передбачає негативних наслідків за невиконання. Таким чином, природний закон може бути реалізовано лише, якщо

він забезпечений державою. Природна свобода має значне теоретичне значення, однак її реалізація без правових інституцій неможлива.

Дж. Локк через принцип свободи розкриває інститут дієздатності: «Отже, ми народжуємося вільними, аналогічно як ми народжуємося розумними, але це не означає, що ми негайно користуємося тим і іншим; вік, що приносить одне, приносить разом з ним і інше. І таким чином, ми бачимо, як природна свобода і послух батьків можуть поєднуватися один з одним і бути разом засновані на тому самому принципі. Дитина вільна по праву свого батька, за розумом свого батька, який повинен керувати ним, поки у нього не буде власного розуму» [125, с. 296]. Мати свободу і користуватись нею – це різні речі. Принцип свободи у різному віці розкривається у різний спосіб, він розгортається у правосвідомості черзі процес батьківського та соціального виховання. Дієздатність передбачає усвідомлення власної поведінки та її наслідків, а це не що інше як усвідомлення можливостей та меж індивідуальної свободи. Підкорення не означає відсутність свободи, якщо воно законне і розумне. Можливість діяти за власним бажанням завжди опирається у певні заборони, пов'язані зі свободою іншого або свободою держави. Таким чином, Дж. Локк через ідею свободи покладає інститут дієздатності, що формується через становлення особистості та батьківське виховання. Система норм як дозволи і заборони існує у житті людини не лише на державному, а й на мікрорівнях, зокрема, сімейному, який готує особистість до відповідального дорослого життя, адже будь-яка свобода має свою ціну та наслідки.

Інший відомий представник школи природного права Т. Гоббс дає важливе визначення цього поняття: «Що таке природне право. Природне право (the right of nature), яке письменники загальною називають *jus naturale*, - це свобода, яку кожна людина має, аби використовувати свою владу на власний розсуд задля збереження власної природи, себто власного життя, і, отже, це свобода робити все, що згідно з власною думкою і розумом (reason) людина вважатиме за найдоцільніший засіб для досягнення своєї мети» [57, с. 155]. Отже, природне право - це свобода, яка заснована на використанні власної влади. Це обумовлено

також умовним природним додержавним станом як і в Дж. Локка, однак який трактується дещо інакше. Природний первісний стан характеризується абсолютним правом кожного на все, яке нічим не обмежене, а задля самозбереження суспільство укладає суспільний договір і делегує частину владних повноважень суверену. Так виправдовується абсолютна монархія, яка слугує необхідністю для самозахисту людини. Відтак, політична влада не з'являється «зверху», а навпаки, із суспільства. Право як свобода використання власних можливостей для самозбереження є фундаментальним природно-правовим принципом. Коли ця свобода починає узагальнюватись, формалізуватись та захищатись, тоді виникає правова система. В залежності від того, наскільки свобода індивідуальна передана свободі загальній (державній) – такий формується характер права (демократичний чи тоталітарно-репресивний).

Далі Гоббс дає також власне трактування свободи: «Що таке свобода. Під свободою, згідно з точним значенням цього слова, розуміється відсутність зовнішніх перешкод, які часто можуть відбирати в людини частину її влади робити те, що вона бажала б, але не можуть завадити їй використовувати владу, що в неї залишилась, на власний розсуд та як їй підказує розум» [57, с. 155]. Так філософ покладає дві важливі правові складові свободи: можливості діяти і вести себе за власним бажанням та відсутність зовнішніх перешкод для цього. Саме перешкоди він ставить на перше місце, оскільки постфеодалне суспільство бореться саме за те, щоб обмежити втручання, яке держава прагне, навпаки, збільшити. Ключова категорія у реалізації свободи для Гоббса є влада. Людина може мати більшу або меншу владу розпоряджатись власною особистістю і впливати на інших. Позбавлення такої влади означає позбавлення волі. Однак у громадянському суспільстві людина не має абсолютної влади, а лише частину для безпечного життя і власного розвитку. Сучасне праворозуміння схожим чином класифікує права людини на позитивні та негативні, тобто такі, де вплив держави на суспільні відносини і людські можливості є визначальним (економічні, соціальні права) та такі, де цей вплив має бути мінімальний (особисті права). Така класифікація реалізується саме

через принцип свободи і розуміння його міри у тих чи інших правовідносинах. Схожим чином формується і поділ права на галузі (імперативні чи більш диспозитивні) [44, с. 9].

Гоббс дає розуміння вільної людини: «Що означає бути вільною людиною. Відповідно до власного і загальноприйнятого значення слова, вільна людина - це та, котрій ніщо не перешкоджає робити бажане, бо за своїми фізичними і розумовими здібностями вона здатна це робити» [57, с. 216]. Принцип свободи у праві полягає у тому, щоб перешкода свободі була лише задля загального блага і збереження правопорядку, оскільки ця свобода може корелювати із протиправною поведінкою. Розуміння порядку у різний історичний час може бути різним, як і розуміння свободи, але виключити їх зміст із правового буття неможливо. Так Гоббс закладає правове розуміння суспільства як суспільства вільних, і саме через цю категорію мають формуватися параметри порядку у державі [44, с. 9].

Гоббс вказує на правило розгортання принципу свободи у суспільних відносинах: «...другий закон, згідно з яким людина мусить погодитись, якщо на це згодні й інші, тією мірою, якою вона вважає це необхіднішим заради миру і захисту себе, відмовитись від свого права на всі речі і задовольнитися тією мірою свободи у ставленні до інших людей, яку б вона визнала за іншими людьми стосовно себе» [57, с. 155]. Маємо два критерії розміщення свободи у правовому вимірі: обмеження заради миру і захисту на користь держави та взаємообмеження на користь правопорядку. Суспільство не здатне впоратись із абсолютною свободою та правом кожного на все, тому що у такому випадку не представляється можливим збереження належного порядку. Тому виникає потреба у обмеженні «вертикальному» на користь суверена для формування політичної влади як джерела закону, а також взаємообмеженні як результату розвитку правосвідомості і засвоєння установки, що одна індивідуальна свобода має бути сумісна з іншими, а цивілізаційно це можливо або шляхом визнання класового суспільства або шляхом взаємообмеження.

Гоббс вказує на практичне розуміння громадянської свободи з точки зору теорії суспільного договору: «Свобода підданих полягає в свободі робити те, що не означено у договорі з владою» [57, с. 217]. Договір з владою це умовна категорія, що означає суспільну згоду передати владні повноваження суверену задля загального блага, у цьому випадку – захисту та безпеки. Справді, якщо на першому місці захист від зовнішніх загроз, тобто військовий зміст суспільного договору, тоді і свободи буде менше. Але якщо мову вести про сучасні типи суспільного договору, засновані на вільному розвитку особистості, а не суто на безпеці, то відповідно і автономії суб'єкта буде більше. Цінність теорії суспільного договору у даному випадку полягає у тому, що делегування владних повноважень доктринально переміщується до самого суспільства, що започатковує теорію народного суверенітету. Таке бачення сприяє подальшому утвердженню ключового значення за принципом свободи у праві.

З іншого боку, теорія суспільного договору покладає всім відомий тип правового регулювання: «Найбільша свобода підданих впливає з того, про що в законі не сказано» [57, с. 222]. Що не заборонено – те дозволено. Держава у суспільстві вільних обов'язково передбачає формування певного життєвого простору, куди вона не має втручатись. Саме принцип свободи дозволяє прокласти кордони між особою, суспільством та державою і задати правильні критерії: «Коли монарх або верховне зібрання жалує всім або деяким своїм підданим таку свободу, яка позбавляє суверена здатності дбати про їхню безпеку» [57, с. 222]. Так ідея свободи розкриває свій зміст у правовідносинах від складного класового розуміння суспільства, де свобода це привілей або статус до природної властивості кожного і необхідності врахування цього при формуванні правової системи.

Відомий французький філософ права Ш.Л. Монтеск'є дає важливу складову правового виміру принципу свободи: «Справді, у демократіях народ, мабуть, робить що захоче. Однак політична свобода полягає зовсім не в тому, щоб робити те, що хочеться. У державі, тобто у суспільстві, де є закони, свобода може полягати лише в тому, щоб мати можливість робити те, чого належить

хотіти, і не бути змушеним робити те, чого не хочеш» [18, с. 53]. Індивідуальна свобода має обов'язково корелюватись зі свободою загальною, тобто робити те, що належить робити. Такий концепт дозволяє принцип свободи забезпечити змістовно від логічних пасток, наприклад, свободи вчиняти злочин, свободи на деструктивну поведінку. Право не має такої можливості дозволити людині робити все, що вона хоче, має бути обов'язково цивілізаційна система координат, що виставляє певні рамки, в межах яких індивідуальна свобода може себе реалізовувати. Розвиток правосвідомості та правової культури – це діалектична боротьба між крайнощами, протилежностями: індивідом та державою, демократією та тоталітаризмом тощо. Право не може обійтись без принципу свободи, його обов'язково треба або дозволити або обмежити.

Абсолютна свобода приводить до своєї ж протилежності, на цьому наголошує Монтеस्क'є: «Варто усвідомити, що таке свобода і що таке незалежність. Свобода є право робити все, що дозволено законами. Якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то він не мав би свободи, оскільки те саме могли б робити й інші громадяни» [18, с. 55]. Поруч із принципом свободи завжди будуть принципи рівності та справедливості (як відплати рівним за рівне). Свобода протиправної поведінки обертається зворотною свободою до самого суб'єкта у вигляді співмірної відплати. Так закладається інститут юридичної відповідальності. Суб'єкт може собі дозволити протиправну поведінку, однак має бути готовим до відповідних наслідків у вигляді правової або соціальної санкції. Відтак навіть теоретично принцип свободи не може бути зведений до довільної поведінки. Саме тому цей принцип знаходить своє конкретне змістовне наповнення у різних сферах життєдіяльності людини (думки, слова, переміщення, творчість, розвиток тощо). Принцип свободи має обов'язково бути цінністю права, тобто сприяти цивілізаційному розвитку суспільства.

Принцип свободи у правовому полі обов'язково на думку Монтеस्क'є має розгортатись на індивідуальному та загальному рівнях: «Свобода кожного громадянина є частиною загальної свободи, а для народної держави - навіть

частина верховної влади» [18, с. 56]. Класове суспільство, зокрема, рабовласницьке теж передбачало індивідуальну свободу, однак ця свобода не була загальною, була вибірковою і навіть ознакою соціального статусу та підтвердженням її виключного статусу. Природні закони ж не можуть визнати свободу вибірковою, оскільки це суперечить людській сутності, протирічить здоровому глузду [44, с. 9].

Монтеск'є також наголошує, що принцип свободи має вивільнити людину від незаконного примусу: «Свобода полягає переважно у тому, щоб людину не примушували вчиняти дії, до яких закон їй не вказує. Цей стан можливий лише тому, що ми керуємося громадянськими законами. Отже, ми вільні, бо живемо під владою громадянських народних законів» [18, с. 75]. Феодалні відносини не передбачали окремих судових установ для феодално залежного населення, сам землевласник і був суддею для таких людей і вирішував, що для них законне, а що ні. Однак природний принцип свободи доводить, що будь-яка особа не може бути об'єктом права і позбавлена за своїм статусом свободи. Отже, лише закон, який є однаковий для всіх може примусити людину до небажаних дій. Монтеск'є розуміє, що у такому випадку законодавець не буде видавати репресивних законів, оскільки йому так само доведеться їх виконувати. Отже, принцип свободи дозволяє законотворчий процес зробити максимально народним та загальним.

Ще один відомий французький просвітник Ж.-Ж. Руссо теж відстоював важливість реалізації принципу свободи у правовідносинах: «Відмовлятися від своєї свободи — все одно що відмовлятися від себе як людини, від прав людської природи і навіть від її обов'язків. Кожен, хто відмовляється від усього, не може розраховувати на будь-яке відшкодування втрат» [191, с. 15]. Відтак маємо онтологічну цінність свободи, що передбачає її обов'язковість. Там, де немає свободи — немає і людини. Людина приречена на свободу, на всі складнощі, пов'язані із цим принципом. Французький мислитель абсолютно правий, адже як тільки свободи як загальний правовий принцип почала проникати у правову реальність, у нормативні акти, зворотного шляху уже не

було. І по цей день свобода є необхідним атрибутом правового буття, тому що це частина істини про людину як правову істоту. Отже, реалізація принципу свободи це незворотній процес для розвитку правового буття [44, с. 10].

Руссо дає чітке розмежування природної та громадянської свободи: «Через участь у суспільній угоді людина втрачає природну свободу і необмежене право на все те, до чого вона прагне і чого може досягти. Здобуває ж вона громадянську свободу і право власності на все те, чим володіє Аби не потрапити в полон помилкових поглядів стосовно цих компенсаційних надбань, потрібно чітко відрізнити природну свободу, обмежену лише силами індивіда, від громадянської свободи, обмеженої загальною волею» [191, с. 28]. Отже, природна та громадянська свободи є взаємовиключними, оскільки можуть існувати у різних правових реальностях. Людина істота соціальна, тому не здатна вижити у стані абсолютного індивідуалізму, який є первісним, однак передбачає становлення особи як соціально-правової істоти і набуття право- та дієздатності. Навіть для Руссо як палкого прихильника природного стану очевидною є позиція, що у соціумі абсолютна свобода є неможливою та деструктивною. Однак, виникає важливий закон «двох свобод», якщо у суспільстві припиняється громадянська свобода, що існує на підставі загальної волі та народного суверенітету, то вступає у правову силу свобода природна, яка може нести деструктивний характер задля відновлення громадянського стану. Саме такі процеси відбуваються під час революційних подій, коли влада втрачає власну легітимність, а разом з нею і чинне законодавство. Тоді вступає в силу просте природне право суспільства загалом та індивіда зокрема. Природна свобода починає пошук нової суспільної угоди.

Руссо наголошує на важливих процесах, пов'язаних із суспільною угодою та її порушенням: «...унаслідок порушення суспільного пакту, кожен повертається до своїх первісних прав і знову отримує свою природну свободу, натомість втрачаючи свободу, передбачену домовленостями, заради якої він колись відмовився від природної» [191, с. 21]. Суспільна угода Руссо не схожа на ту, що описував Гоббс, її наслідки – це не передача влади суверену, а

народний суверенітет, панування у державі загальної волі, що має управляти всіма процесами. Однак, можуть трапитись випадки порушення таких умов і узурпації влади окремою особою чи групою осіб. У такому випадку громадянська свобода припиняє своє існування, оскільки закони, які видає влада, на яку ніхто не давав власної згоди не будуть правовими. Тоді випадку у особи залишається природна свобода чинити опір, від якої вона відмовилась заради угоди та законів. Так філософ обґрунтовує по-перше абсолютність принципу свободи, а по-друге апелювання народу у критичній ситуації до свободи природної, що зараз прийнято називати правом на демонстрації, збори, правом народу вирішувати власну долю.

I. Кант взагалі трактує поняття права через поняття свободи як сукупність передумов, за яких воля однієї людини має бути сумісною з волею іншого в кореляції із загальним законом свободи». Право робить свободу принципом співжиття, оскільки свобода у правовому просторі обов'язково має бути взаємно сумісною. Взаємна сумісність свобод може бути як на основі підпорядкування, так і на основі рівності. У першому випадку формуються галузі права імперативного типу (кримінальне, адміністративне), а в другому – диспозитивного типу (цивільне право). Коли певна свобода не може бути сумісною з іншими виникає загроза правопорядку і така свобода має бути обмежена (наприклад, у вигляді санкції позбавлення волі). Відтак несумісність індивідуальних свобод повинно мати правову реакцію для відновлення закону свободи. Слушно відмічає цю позицію Канта П. Пилипишин: «...тлумачення вільного самовизначення індивіда як прояв розумного, всезального, трансцедентального, морального начала, однієї з вимог якого є сумісність свободи дії індивіда зі свободою дії кожного іншого» [159, с. 21]. Відтак, для процесу впорядкування суспільних відносин є певна даність – це свобода, та мета – привести її у сумісність. Таким чином, у правовій доктрині уже не стоїть завдання виявити свободу, а розміщення її у цивілізаційному правовому полі. Свобода стає правовим принципом, який може реалізовуватись по-різному, і в залежності від того, у який спосіб регулюється сумісність індивідуальних

свобод – такий характер носить правова система (ліберальний, авторитарний, традиційний тощо) [44, с. 10].

Свобода це та невідворотність, з якою будь яке право має рахуватись. На цьому наголошує у своєму дослідженні правового вчення Канта О. Головка: «...має бути максимальна відповідність права моралі (права зовнішнього праву внутрішньому), позитивного права природному праву, індивідуальній, громадянській свободі особистості й суспільній свободі» [58, с. 28]. Питання права це, в першу чергу, не відстоювання свободи особистості, а її впорядкування. Свобода це первісна сила, що може як створювати, розвивати, так і руйнувати. Всі рівні свободи мають відповідати один одному, не бути взаємовиключними, лише в такому випадку можливе формування правопорядку. Розуміння кримінальним правом принципу свободи та цивільним вочевидь суттєво відрізняється, зокрема, кримінальне право користується цим принципом як людською цінністю задля запобігання порушенням та відновлення правопорядку, а цивільне право користується принципом свободи задля розвитку особистості та різного типу відносин.

Апогеєм сприйняття права як свободи є вчення Г. Гегеля. Так слушно відзначає Т. Павлова: «Право у гегелівській концепції постає як розумний, необхідний, усвідомлений прояв свободи волі. Але так відбувається лише за умови, коли свобода волі особи не підміняється свавіллям. Право є проявом свободи волі, тільки за умови, що особлива воля особи є узгодженою з загальною. Це гармонійне узгодження у своєму універсальному прояві і є право...Свобода входить до поняття всякої речі, поняття свободи є змістом і права, і весь шлях його розвитку – є шляхом розвитку свободи» [154, с. 268]. Коли розум перетинається зі свободою - виникає право. Правотворчість неможлива без свободи. Вкотре вказується не різницю свободи волі та свавілля, в останньому випадку відсутня розумність. Варто відзначити, що Гегель доводить важливу позицію, що право зрештою це царина загальності, а не індивідуальності, його норми є переходом від індивідуального до загального. Індивідуальні свободи можуть бути узгоджені між собою на загальному рівні

правових норм. Справді, генеза права це генеза свободи, її обмеження чи розкриття у різних типах правопорядку. Принцип свободи поширюється на лише на ментальну та поведінкову сферу, а й на речову. Таким чином розвивається інститут приватної власності як реалізація принципу свободи на світ речей та процесів [44, с. 10-11].

Відомий теоретик ліберальних ідей Б. Констан вказував на незалежність прав і свобод від соціально-політичного аспекту: «Права є незалежними від будь-якої соціальної або політичної влади. Правами громадян є індивідуальна свобода, релігійна свобода, свобода думки, до якої включено гласність, користування власністю, гарантії проти будь-якого свавілля» [106, с. 420], [53, с. 19]. Черговий раз переконуємось у онтологічному змісті принципу свободи, правове буття є окремою впорядкувальною сутністю, однією із невід'ємних ознак якої є свобода. Справді, Б. Констан абсолютно правий, вказуючи на незалежність права та свободи, оскільки скасувати їх не може жодна влада, обмежити – так, а скасувати – ні, оскільки без цього неможливе людське співбуття [44, с. 11].

Ще один відомий теоретик ліберальних ідей А. де Токвіль вказував на доктринальні та практичні небезпеки так званої «втечі від свободи», коли політико правові конструкції зміщуються у бік крайнощів загального чи індивідуального начал: «А. Де Токвіль виділяв і описував декілька моделей–ситуацій, які можуть привести до «втечі від свободи»: Переміщення акценту з індивіда на соціум при відсутності юридично закріплених і реально забезпечених прав і свобод індивіда...та концентрація активності громадян у приватній сфері та нехтування суспільною також веде до феномену «втечі від свободи» [197, с. 388], [32, с. 413]. Відтак домінування соціального начала над індивідуальним у праві призводить до нівелювання принципу свободи, яскравим прикладом чому є комуністична доктрина, яка майже завжди супроводжується тоталітарними режимами. З іншого боку, концентрація на приватній сфері призводить до того, що загальносоціальними питаннями займається суто держава, що також є небезпечним для принципу свободи. Отже, реалізація

принципу свободи у праві вимагає тонкого балансу між індивідуальним та загальним началами і їх присутності, врахування інтересів при здійсненні правотворчих процесів. Виявляється, що свобода це не лише право індивіда, а й право народу та держави.

І. Бентам відстоював радикальний підхід у розумінні принципу свободи та автономності особистості. А. Кормич влучно узагальнює позицію Бентама: «Лібералізм Бентама полягає не у свободі окремої людини, а в тому, що людина повинна сама: піклуватися про себе, піклуватися про своє благополуччя, не покладатися на будь-яку зовнішню допомогу, сама повинна визначати, у чому полягає її інтерес...Закон сам по собі — зло, оскільки він пов'язаний із застосуванням покарання (страждання). При його застосуванні можливі помилки. Кожен закон є порушенням свободи. Однак закон — зло, що неминуче, тому що без нього неможливо забезпечити безпеку» [113, с. 21]. Отже, принцип свободи максимально пов'язаний із незалежністю індивіда від держави, порядок якої схильний до покарань, репресивності. Однак, у такому випадку і усі матеріальні та інші проблеми, завдання, інтереси предмет забезпечення самого індивіда, що звісно суперечить сучасному розумінню соціальної держави та її позитивних зобов'язань у сфері реалізації прав людини. Принцип свободи та його реалізація не в змозі забезпечити безпеку людини. Чим більше особа має свободи, тим більше у держави чи іншої особи є волі її обмежити. Отже, принцип свободи потребує обмеження задля власної безпеки. Звісно така позиція є дуже хиткою і вразливою, оскільки у такому разі лібералізм межує і тоталітаризмом. Тому Бентам і розуміє закон як зло, хоч і вимушене. Свобода для Бентама це проблема, чим її більше, тим більше загроз для правопорядку. Так, Н. Доній зазначає: «...у Бентама відсутні думки щодо свободи як такої, адже вона не символізує безпеку, навпаки, вона – це небезпека. Він також не розмірковує в категоріях прав людини. Останні він взагалі називав «дурницею» й «дурницею на ходулях»» [77, с. 15]. Справді, якщо основою правопорядку має бути безпека, то правовий дискурс буде навколо питання влади, санкцій буде «у дусі» Т. Гоббса. Однак, попри це процес впорядкування не може оминати

принципу свободи як певної даності, держава змушена певним чином його реалізувати у якомусь вигляді як щось невід'ємне для суспільної комунікації.

Відомий вітчизняний філософ права Б. Кістяківський був також прихильником ліберальних цінностей. В. Доценко вказує на особливості його поглядів: «Лише за умови панування права, на правових засадах свободи особистості і свободи організацій вільний розвиток української нації, вважав Б. Кістяківський, буде гарантовано...» [71, с. 39]. Б. Кістяківський завжди виходив з пріоритету особистості над державою. Держава для нього була лише засобом для здійснення свободи особистості». Принцип свободи у праві та особливості його реалізації багато в чому визначається правовими традиціями окремого народу. Ще з часів античності принцип свободи був тотожний демократичній формі держави. Як відомо український народ має серйозні демократичні традиції, що тягнуться з інститутів народного віча, козацьких рад, земств, колегіальних форм управління (Центральної Ради, Директорії...). Отже, українська правова традиція перейняла саме європейський підхід до організації політико-правової реальності. Таке бачення відстоював Кістяківський, з якого можна зробити висновок, що репресивного деспотичного азійського типу правова реальність для українців не є властивою, а швидше вимушеним наслідком складної історії під зверхністю імперії. Тому принцип свободи для формування правопорядку для українського народу є одним із найвизначальніших, що є результатом демократичної правової ментальності.

Важливе узагальнення та типологізацію принципу свободи дав І. Берлін у відомій праці «Дві концепції свободи». Так мислитель виділяє «позитивну» та «негативну» свободи. Перша полягає у можливості бути самому собі власником, тобто вільно розпоряджатись власною особистістю. Такий підхід близький до природної первісної свободи, однак тут він уже розміщає принцип свободи у сучасне цивілізаційне поле. Це ключова змістовна сторона принципу свободи, яка покладає людину та можливості її вільного розвитку основною соціальною цінністю, адже саме відчуття індивіда вільним у конкретному суспільстві, державі і є одним із стандартів сучасного життя. М. Осядла вдало описує

«...”негативну” свободу, межі якої філософ ставить у залежність від наступних чинників: скільки є можливостей для вибору; який порядок реалізації цих можливостей; яка міра цієї свободи, де закінчується свобода однієї людини і починається свобода іншої; та яка цінність свободи не тільки для окремої людини, а й суспільства в цілому» [153, с. 43]. Відтак, є свобода щось робити, мислити, казати, а є свобода «від чогось», від зовнішнього втручання. Саме таке бачення і лягло у класифікацію прав на позитивні та негативні. Свобода від чогось або негативна свобода є складнішою за позитивну, оскільки є більш обмеженою тим фактом, що особа є частиною соціуму, де існують багато таких самих свобод і мають між собою співіснувати, а також громадянином чи підданим держави, що вимагає певної міри втручання з її боку [44, с. 11].

Схожій позиції притримувався Р. Дворкін: «У роботі науковця розглядається «ідея свободи як ліцензії, тобто міри, до якої особа вільна від соціального чи юридичного обмеження робити те, що вона може побажати зробити, і свободи як незалежності, тобто статусу особи як незалежної і рівної, а не підпорядкованої комусь», а також здійснюється співвідношення цих двох ідей» [234, с. 54]. Відтак також маємо свободу як дозвіл та можливість або «ліцензію». Справді, це первісна свобода, оскільки для того, щоб бути незалежним від когось, потрібно розуміти у чому саме незалежність: поведінці, думках, словах тощо. Уже в процесі розгортання принципу свободи як ліцензії виникає проблема та потреба у її захисті з боку інших свобод. Так виникає другий тип свободи – незалежність.

Висновки

1. Для права свобода це і цінність, і принцип, і проблема, яку потрібно вирішити. Така багатовимірність свободи у праві робить її невід’ємною складовою правового буття. Для Платона свобода також є багатовимірним феноменом, що проявляє себе як на загальному, так і на індивідуальному рівнях. Відтак постає нова проблема принципу свободи – це баланс між державним та індивідуальним рівнем.

2. Принцип свободи здійснює свій генезис та розгортання від колективного до індивідуального рівнів. Середньовічна європейська правосвідомість здійснює потрібний смисловий перехід від загальнодержавної до індивідуальної свободи через концепцію свободи волі, що формує суб'єктивну сторону правопорядку, без його визнання механізм відповідальності буде неможливим.

3. Теоретики природно-правової доктрини вперше чітко за людиною визнали природну свободу, а не класову, громадянську чи іншу умовну свободу, це абсолютна природна властивість. Із правової позиції Дж. Локка випливає, що через принцип свободи закладається правове розуміння майна і взагалі речей, що мають пряме відношення до суб'єкта. .

4. Згідно правової доктрини Т. Гоббса, свобода починає узагальнюватись, формалізуватись та захищатись, тоді виникає правова система. Згідно вчення Т. Гоббса, маємо два критерії розміщення свободи у правовому вимірі: обмеження заради миру і захисту на користь держави та взаємообмеження на користь правопорядку.

5. Згідно правового вчення Ж.-Ж. Руссо реалізація принципу свободи це незворотній процес для розвитку правового буття. Виникає важливий закон «двох свобод», якщо у суспільстві припиняється громадянська свобода, що існує на підставі загальної волі та народного суверенітету, то вступає у правову силу свобода природна, яка може нести деструктивний характер задля відновлення громадянського стану.

6. І. Кант задає мету та проблему сумісності свобод. Свобода стає правовим принципом, який може реалізовуватись по-різному, і в залежності від того, у який спосіб регулюється сумісність індивідуальних свобод – такий характер носить правова система (ліберальний, авторитарний, традиційний тощо).

7. Згідно вчення А. Токвіля реалізація принципу свободи у праві вимагає тонкого балансу між індивідуальним та загальним началами. Свобода це не лише право індивіда, а й право народу та держави.

8. І. Берлін та Р. Дворкін класифікували свободу двох типів: позитивну або свободу як ліцензію на діяльність, мислення, поведінку та негативну як свободу від чогось, як незалежність.

9. Отже, принцип свободи у праві є багатовимірним та складним феноменом, який розгортається в усіх рівнях соціально-політичного буття: індивід, громада, суспільство, народ, нація, держава. Всі ці начала наділені свободою, яка має співіснувати з іншими. Принцип свободи у праві розкривається як можливості так як незалежності. У правовій впорядкувальній площині свобода знаходиться у постійному пошуку межі та балансу. На різних етапах цивілізаційного розвитку суспільство могло собі дозволити різну міру свободи, однак наразі ми переживаємо ліберальний період правової реальності, де свобода та її цінність є не просто ознакою, а метою для правової системи.

Висновки до першого розділу

1. Вивчення змісту категорії свободи як ідеї та принципу дозволяє дійти наступних узагальнень. Право, з одного боку, є ключовим виразником свободи, а з іншого – основною формою її втілення. Щоб право відповідало ідеї свободи, у ньому має бути закладене поняття здійснення можливої поведінки, і те, що має бути здійснено (варіації цієї поведінки). Саме свобода віднаходить у праві своє розгортання та реалізацію.

Свобода є динамічною категорією, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства. Сфери її реалізації можна поділити на – загальносоціальну і юридичну. Такий поділ обумовлений тим, що ідея свободи повноцінно розгортається у соціальній реальності саме як засадничий правовий принцип. Відтак свобода у загальносоціальному значенні – це можливості суб'єкта робити вибір через прояв власної волі; у юридичному значенні свобода – це фундаментальний [основоположний] принцип права, заснований на ідеї автономності суб'єкта в межах, визначених нормами права (насамперед, конституційними нормами).

Методологічно принцип свободи має вивчатись у наступних вимірах: аксіологічний, нормативно-теоретичний та практичний. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Теоретичний підхід передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його пізнати і більш гармонійно реалізувати у правовідносинах. Прикладний підхід передбачає вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження.

2. Аналіз історичного зв'язку щодо виникнення, розвитку і сутнісного наповнення принципу свободи як основоположної правової категорії та визначення головних етапів еволюції його нормативного закріплення у історико-правових джерелах дає підстави зробити наступні висновки.

Поняття свободи у історичних джерелах права має різне змістовне наповнення залежно від конкретно-історичного типу права і держави (рабовласницького, феодального, буржуазного чи сучасного (демократичного), а також залежить від правової традиції, що пов'язана з історичністю як ознакою правової системи – східної чи західної. Відтак поняття свободи у історичних правових джерелах має різні тлумачення, що віддзеркалюють конкретний соціально-історичний контекст та період.

У «класичних» давньосхідних державах політико-правова система з узвичаєною практикою всебічного обмеження прав і свобод людини без жодних гарантій з боку держави, остання всіляко панувала над суспільством. Відтак не були закладені підвалини як для розвитку громадянського суспільства загалом, так і свободи для окремого індивіда зокрема, юридичні обов'язки завжди мали перевагу над правами.

В центрі уваги античної (західної) цивілізації завжди залишався індивідуум, інакше – людина, її життя й честь, права, свободи й обов'язки. Поділ права на публічне і приватне, а також вироблені ще за античних часів поняття «свобода» у світлі розуміння категорії «суб'єкт права», передусім поняття

фізичної особи, дозволили протягом XVII – XIX ст. ст. розвинути поняття «свобода» та сформулювати відповідне сучасне розуміння його як основоположного принципу права.

У період європейського Середньовіччя гуманістичні ідеї про свободу і рівність для всіх не могли відповідати інтересам привілейованих феодальних верств населення. Канонічне право, що тривалий час домінувало на теренах середньовічної континентальної Європи, не стало фундаментом для формування принципу свободи. І навпаки, міське феодальне право, продовжуючи античні традиції, взяло «на озброєння» ідею свободи, заклавши основу для принципів майбутнього буржуазно-демократичного права.

На теренах сучасної України ідеї свободи знайшли відображення у двох середньовічних кодексах – Руській Правді та Литовському Статуті. Так, Руська Правда була найдосконалішим кодексом європейського феодального права доби раннього Середньовіччя та відображала рівень розвитку правової думки Київської Русі й давньоруського етносу. Законодавець у нормах Правди закріпив право на свободу та особисту недоторканність, презумпцію невинуватості, недоторканність права власності, забезпечення права на захист, змагальність сторін у судовому процесі та інші. Підвалини давньоруської правової системи згодом трансформувалися на якісно новому рівні у принципах та нормах литовсько-руського права, основою якого був Литовський Статут. У ньому була здійснена спроба офіційно поєднати ідею свободи і права, а також легалізувати суб'єктивні свободи людини у формі права, проголосивши таким чином його верховенство.

Перехід від феодального (середньовічного) до буржуазного (фактично, сучасного) права супроводжувався необхідністю нормативного закріплення ідеї свободи через принцип, що мало забезпечити її реалізацію. Так, у XVII ст. в Англії з'являється Петиція про права 1628 р., Habeas Corpus Act 1679 р. та Білль про права 1689 р. Ідеали свободи та справедливості, що панували у середовищі українського народу загалом і запорізького козацтва зокрема, стали основою Конституції Пилипа Орлика 1710 р. (не набула чинності).

Наслідком Великої французької революції стало прийняття Декларації прав людини та громадянина 1789 р., де вперше на землях континентальної Європи на законодавчому рівні були закріплені принципи свободи та формальної рівності всіх громадян перед законом, а також закладені основи універсальної концепції прав людини шляхом проголошення свободи совісті (віросповідання), свободи слова, презумпції невинуватості, недоторканності особи та її майна.

Доба визвольних змагань в Україні у 1917–1921 рр. характеризувалася невпинним пошуком найоптимальніших форм державного і правового розвитку. Ідеали свободи знаходили власне вираження у текстах Універсалів Української Центральної Ради, Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. Основний закон УНР реально закріплював демократичні принципи та цінності, однак через втрату державності так і не набув чинності.

За радянської доби в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які де-факто заперечували головні здобутки світового конституціоналізму, а положення усіх радянських конституцій в галузі прав і свобод людини і громадянина мали переважно декларативний характер. Проголошення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Акту незалежності України від 24 серпня 1991 р. сприяло не лише відновленню незалежності нашої держави, а також виробило передумови для розбудови правової соціальної демократичної держави із всебічним закріпленням прав та свобод людини і громадянина. Відповідні положення набули законодавчого закріплення у Конституції України 1996 р.

Отже, принцип свободи – принцип еволюційний, який проходить довгий та складний шлях розгортання змісту у правовій реальності, від нормативного закріплення ідей свободи до основоположного принципу сучасного права, яке є головним досягненням сучасної цивілізації.

3. Для права свобода це і цінність, і принцип, і проблема, яку потрібно вирішити. Така багатовимірність свободи у праві робить її невід'ємною складовою правового буття. Для Платона свобода також є багатовимірним

феноменом, що проявляє себе як на загальному, так і на індивідуальному рівнях. Відтак постає нова проблема принципу свободи – це баланс між державним та індивідуальним рівнем.

Принцип свободи здійснює свій генезис та розгортання від колективного до індивідуального рівнів. Середньовічна європейська правосвідомість здійснює потрібний смисловий перехід від загальнодержавної до індивідуальної свободи через концепцію свободи волі, що формує суб'єктивну сторону правопорядку, без його визнання механізм відповідальності буде неможливим.

Теоретики природно-правової доктрини вперше чітко за людиною визнали природну свободу, а не класову, громадянську чи інша умовну свободу, це абсолютна природна властивість. Із правової позиції Дж. Локка випливає, що через принцип свободи закладається правове розуміння майна і взагалі речей, що мають пряме відношення до суб'єкта. .

Згідно правової доктрини Т. Гоббса, коли свобода починає узагальнюватись, формалізуватись та захищатись, тоді виникає правова система. Згідно вчення Т. Гоббса, маємо два критерії розміщення свободи у правовому вимірі: обмеження заради миру і захисту на користь держави та взаємообмеження на користь правопорядку.

Згідно правового вчення Ж.-Ж. Руссо реалізація принципу свободи це незворотній процес для розвитку правового буття. Виникає важливий закон «двох свобод»: якщо у суспільстві припиняється громадянська свобода, що існує на підставі загальної волі та народного суверенітету, то вступає у правову силу свобода природна, яка може нести деструктивний характер задля відновлення громадянського стану.

I. Кант задає мету та проблему сумісності індивідуальних свобод. Свобода стає правовим принципом, який може реалізовуватись по-різному, і в залежності від того, у який спосіб регулюється сумісність індивідуальних свобод – такий характер носить правова система (ліберальний, авторитарний, традиційний тощо).

Згідно вчення А. де Токвіля реалізація принципу свободи у праві вимагає тонкого балансу між індивідуальним та загальним началами. Свобода це не лише право індивіда, а й право народу та держави.

І. Берлін та Р. Дворкін класифікували свободу двох типів: позитивну або свободу як ліцензію на діяльність, мислення, поведінку та негативну як свободу від чогось, як незалежність.

Отже, принцип свободи у праві є багатовимірним та складним феноменом, який розгортається в усіх рівнях соціально-політичного буття: індивід, громада, суспільство, народ, нація, держава. Всі ці начала наділені свободою, яка має співіснувати з іншими. Принцип свободи у праві розкривається як можливість так як незалежності. У правовій впорядкувальній площині свобода знаходиться у постійному пошуку межі та балансу. На різних етапах цивілізаційного розвитку суспільство могло собі дозволити різну міру свободи, однак наразі ми переживаємо ліберальний період правової реальності, де свобода та її цінність є не просто ознакою, а метою для правової системи.

РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ТА НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ВИМІР РОЗВИТКУ ІДЕЇ СВОБОДИ ЯК ПРИНЦИПУ ПРАВА

2.1. Місце та цінність свободи у системі принципів права

Для більш повного та комплексного теоретико-правового дослідження свободи як принципу права цілком доцільним видається з'ясування місця цієї категорії у системі принципів права, його класифікаційної характеристики.

Особливо актуальним питання про розуміння свободи як принципу права постає у світлі домінування сучасних цінностей громадянського суспільства як спільноти вільних людей, що спроможна самоорганізуватись та впливати на владу. Схожій позиції притримується А. Гевлич: «...громадське суспільство виступає ключовим гравцем у формуванні ідей про свободу як принципу права через свою активну участь у громадянському житті та взаємодії з урядовими та іншими сферами суспільства» [55, с. 723]. Громадянське суспільство не формує свободу як принцип права, а швидше є наслідком розгортання змісту цього принципу у суспільній реальності. Свобода для права є абсолютною величиною незалежно від того, який політико-правовий режим панує у суспільстві. Різниця полягає у тому, що розгортання змісту та його сприйняття у різних суспільствах, у різному місці і в різний час не однаково. Тоталітарний режим не може обійти принцип свободи, обов'язково нехай навіть у спотвореному вигляді, втім він має бути присутній [45, с. 16].

Насамперед варто з'ясувати зміст поняття принцип права, попри вже відомі дефініції. Так, М. Козюбра зазначає: «Зміст принципів права багато в чому визначають пануючі в цій культурі світогляд, мораль, релігія, інші позаправові чинники. Тобто цей зміст невіддільний від конкретного практичного буття людей; принципи права не діють самі собою. Вони «опредмечуються» у реальних діях людей — суб'єктів права, які є як творцями, так і носіями й реалізаторами принципів права» [103, с. 149]. Отже, правові принципи формують позаправові чинники – мораль, релігія, культура тощо.

Справді, культурне життя суспільства не можна відділити від правового, це постійна синергія різних впорядкувальних змістів. Так виводиться онтологічний вимір та цінність правових принципів, що походять із самого соціального буття. Категорія свободи не є суто правовою, але при цьому однією із визначальних для формування та розвитку правової системи. Вкотре можна переконатись, що пануючий у конкретному суспільстві світогляд може мати різний характер правових принципів, однак позбутись таких ідей як свобода, справедливість неможливо. Навіть для рабовласницького ладу свобода можливо є більш критичним принципом для правової системи, оскільки її ступінь та розподіл у соціумі покладає функціонування цілої суспільної формації. Відтак можна зробити перший висновок щодо онтологічного характеру базових принципів права, в тому числі і свободи [45, с. 16].

Слушно відмічає О. Донченко щодо загальноприйнятого змісту принципів права: «В науковій і навчальній літературі принципи права розглядаються як керівні ідеї, вихідні засади, відправні установлення...принципи, на яких базується відповідна правова система, визначають характер державної регулятивності, а звідси, вид і форму політичного режиму в країні». Справді особливості змісту та реалізації принципів права безпосередньо корелюють із правовим режимом, який складається у конкретній політичній, історичній, правовій дійсності. Принцип свободи тут посідає особливе місце, оскільки в залежності від його поширення, суб'єктності та інтерсуб'єктності, сприйняття як ідеї, властивості, можливостей закладаються основні параметри правової реальності, формуються історичні та територіальні типи правових систем. «“Саме принципи права, – вважає А. М. Колодій, – є критерієм законності й правомірності дій громадян і посадових осіб, адміністративного апарату та органів юстиції і за певних умов мають велике значення для зростання правосвідомості населення, його культури та освіти”. В принципах зосереджений кращий світовий досвід права, досвід цивілізації і тому вони мають властивість вищої імперативності, універсальності. Їм притаманні стійкість і стабільність протягом невизначено тривалого часу» [78, с. 309]. Поза

всяким сумнівом принципи є цивілізаційним критерієм для законності та правомірності і не лише поведінки, а й самого закону, це те, що забезпечує державну владу від свавілля та тоталітаризму. Принцип не лише зосереджує світовий досвід права, деякі принципи як от свобода роблять цей досвід можливим, є підставою для його наявності. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок. Таким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій [45, с. 17].

Існує кілька підходів до класифікації принципів права. На типовий розподіл принципів вказує М. Козюбра: «Як і у багатьох інших питаннях, що стосуються принципів права, в підходах до їхньої класифікації відсутня єдність поглядів. Найбільш поширеним є їх поділ за сферою дії на загальні, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів права. При цьому на відміну від західної теорії права, де під загальними принципами розуміють принципи, що діють у всіх правових системах, у вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві загальними принципами права, як правило, іменуються ті, які поширюються на всю систему права країни, діють у всіх галузях та інститутах, тобто зводяться, як вже зазначалося, виключно до характеристики національної правової системи» [103, с. 150]. Отже, маємо типову для вітчизняного права класифікацію принципів на загальні, міжгалузеві та галузеві. Насамперед для цього дослідження мають значення саме загальні принципи, оскільки ідея свободи констатується у цьому дослідженні саме як засаднича для права змістова одиниця, без якої уявити будь яку правову реальність неможливо навіть теоретично. Додатково варто проаналізувати питання щодо тлумачення сфери застосування загальних принципів. Як зазначено вище загальні принципи поширюються або на всі правові системи або на правову систему конкретної країни (західний та вітчизняний підхід). Принцип свободи, який точно відноситься до загальних принципів, має застосунок до будь-якої правової реальності. Як уже було вказано, в залежності від способу реалізації ідеї свободи у принципах та нормах права проявляється і різний характер правової системи,

зокрема, демократичний чи тоталітарний, ліберальний, консервативний чи традиційний. Так чи інакше під час опису таких типів правової реальності в першу чергу звертається увага на ступінь свободи у суспільстві, на межі її допустимості. Відтак ідея свободи має значення не лише як принцип можливостей, але і їх меж [45, с. 18].

М. Козюбра вказує і на інші класифікаційні характеристики принципів права. Зокрема, П. Рабінович, поза іншими виділяє «загальнолюдські, типологічні та конкретно-історичні принципи. Загальнолюдські принципи права розуміються «концептуальні юридичні засади, які зумовлюються певним рівнем розвитку людської цивілізації, втілюють найкращі прогресивні здобутки всесвітньої правової історії і широко визнані в міжнародних нормативних документах»» [103, с. 150], [177, с. 88]. «До них відноситься закріплені і захищені . правом основні права людини, свобода людей та їхніх об'єднань» [103, с. 151], [177, с. 88]. Варто зазначити, що рівень правового розвитку цивілізації багато в чому залежить від розгортання принципу свободи у правовій реальності. У часи рабовласництва та феодалізму свобода була привілеєм та носила становий характер, тобто перебувала у згорнутому стані, однак все ж суттєво впливала на закладений державний та суспільний лад. Буржуазні відносини та ліберальні цінності, які вони поступово принесли у цивілізацію характеризуються розгортанням ідеї свободи як правового принципу, його загального позакласового характеру. Отже, можна дійти висновку, що ідея свободи як загальнолюдський принцип є критерієм цивілізаційного розвитку суспільства, є «принципом принципів» (як використати аналогію із словесної конструкції Г. Кельзена «Норма норм»). Ієрархічно для правопорядку свобода є верховним принципом, що дає начало і зміст іншим принципам права [45, с. 18].

Важливою є позиція С. Погребняка, який серед загальних принципів права виділяє основоположні принципи, що «лежать в основі права, утворюють його фундамент» [103, с. 152], [163]. Сюди відноситься справедливість, рівність, свободу, гуманізм. Варто відмітити влучне формулювання щодо певних ідей, які мають не просто регулятивну цінність, але закладають саме правове буття, його

зміст. Без цих ідей неможливий сам порядок. Базовим принципом тут стає свобода, оскільки в залежності від її розподілу, визнання, ступеня покладаються всі інші принципи. Рівність перед законом передбачає рівні можливості та рівні обмеження, а відтак однакову свободу для кожного. Гуманізм неможливий у «невільному» суспільстві [45, с. 19].

М. Козюбра відмічає широку увагу з боку вітчизняних науковців для класифікаційної характеристики принципів права, в тому числі до дискурсу щодо загальних принципів: «Про фундаментальні загальноправові принципи права, спільні для всіх правових систем, пише С. Шевчук [230, с. 279-283]; про загальноцивілізаційні принципи та їх особливості порівняно з загальними принципами міждержавних правових систем та міжнародного права — Л. Луць [128, с. 79-169; 129, с. 123-124]; на наявність цивілізаційних та правосімейних принципів права звертають увагу Х. Бехруз [39], Д. Лук'янов [127, с. 241-242] та інші автори» [103, с. 151]. Важливим у цьому аналізі для даного дослідження є визнання найзагальніших принципів на основі різних критеріїв: спільність для правових систем, цивілізаційний здобуток тощо. Попри суттєву відмінність між різними правовими сім'ями все ж їх об'єднують деякі змістовні характеристики, що лягають в основу будь-якого порядку. Одним із таких засадничих атрибутів правового буття є категорія свободи, що розподіляється, розгортається, сприймається у різних правових системах по-різному, однак вона в будь-якому разі присутня. Також науковець пропонує власну класифікацію принципів права: «а) універсальні (загальнолюдські) принципи права, тобто основоположні, базові правові засади, сформульовані в процесі багатовікової історії прогресивного розвитку права, притаманні всім правовим системам; б) цивілізаційні принципи права, характерні для певних правових культур і традицій, що уособлюють відповідні їм цивілізації; в) правосімейні принципи права, тобто принципи, притаманні окремим правовим сім'ям (навіть у межах однієї цивілізації); г) національні принципи права, тобто принципи, що сформульовані і діють у межах певної національної правової системи, відображаючи її особливості» [103, с. 152]. Аналізуючи вищевикладене, варто

зазначити, що ідея свободи має відношення до всіх видів принципів. Свобода точно є універсальним принципом, що історично розгортає свій зміст у правовій дійсності, закладає цивілізаційний поступ права. Також свобода як принцип властива і окремим правовим культурам, які сприймають та інтерпретують її по різному, зокрема, визначаючи різну ступінь незалежності людини від держави, різний рівень вираження особистих поглядів та самовираження тощо. Також принцип свободи має свій прояв і в усіх правових сім'ях як загальна характеристика їх особливостей. На національному рівні принцип свободи представлений цілими галузями права, заснованих на диспозитивних началах. Відтак свобода це не просто універсальний, а засадничий онтологічний принцип, що слугує змістовною підставою для правової реальності та процесів впорядкування загалом, без таких принципів саме надбання, будь-який розвиток права неможливий.

М. Козюбра наголошує, що «питання про універсальні принципи права в правовій літературі порушується вже впродовж понад двох століть. На згадку про них можна натрапити, зокрема, у працях відомого німецького правознавця, творця глобального порівняльно-правового проекту «всесвітньої історії права» (який, щоправда, так і не був завершений) П. фон Фейєрбаха [12], одного з основоположників соціологічної юриспруденції - американської реалістичної школи права Р. Паунда [22, с. 203-204], а також низки сучасних учених-юристів - переважно представників науки порівняльного правознавства» [20, с. 153; 11, с. 53, 57]» [103, с. 153]. Справді, принцип свободи це про глобальний вимір права, про його витoki та буття. Саме тому питання про універсальні, єдині для будь-якого права принципи піднімається уже давно. Вчення про право часто виокремлювали рушійні сили, що сприяють руху регулятивних процесів. У різні часи цими силами виступали різні категорії: справедливість, рівність, свобода, норма тощо. Свобода у цьому аспекті згадується чи не найчастіше, оскільки це одна із унікальних сутнісних ознак природи людини. Принцип може бути універсальним, якщо він властивий для всіх правових систем, традицій. Зміст свободи як принципу конкретної правової системи може відрізнятись, однак

його присутність є обов'язковою та невід'ємною (саме тому навіть тоталітарні режими нехай у спотвореному вигляді, декларативно, однак змушені визначати принцип свободи для своєї легітимності).

Спир про універсальні принципи права у чомусь подібний класичному філософському спору про універсалії, є як прибічники, так і противники: «... на сьогодні однозначна відповідь щодо їхнього існування у літературі відсутня. Одні автори вважають, що універсальних принципів права, властивих всім правовим системам, не існує, як не існує спільних для них цінностей і єдиного для всіх народів розуміння права. Другі, навпаки, дотримуються думки про існування універсальних принципів права, які обумовлені наявністю історично спільних для всіх правових сімей базових цінностей... Ще треті, не заперечуючи самої можливості виокремлення серед принципів права спільних для всіх правових систем, універсальних принципів права, водночас наголошують на необхідності їх пошуку, який є метою порівняльного правознавства» [103, с. 154; 11]. Справді, питання існування універсальних принципів є складним та неоднозначним. Однак, маємо стійке переконання, що принцип свободи, особливості його зміст та регулятивна цінність для буття людини є підтвердженням на користь позиції щодо існування універсальних принципів. Чи може суспільне буття обійтись без надання чи обмеження свободи людини, без встановлення її межі? Вочевидь, що будь-яка правова система використовує принцип свободи як інструмент, звісно це не завжди сучасна ліберальна цінність, однак його зміст все ж присутній.

Підтримує цей дискурс про існування універсальних принципів і М. Козюбра, який стверджує, що «наряд чи правильно до універсальних (загальнолюдських, загальноцивілізаційних) принципів права відносити ідеали справедливості, рівності, свободи, гуманізму тощо... Ці ідеали (в своєрідному їх розумінні, обумовленому рівнем культурного розвитку, історичними традиціями різних народів і цивілізацій) швидше характеризують сутнісну властивість права, є уособленням його нерозривних зв'язків із мораллю, ніж, власне, правовими принципами...» [103, с. 154]. З одного боку, варто погодитись

із твердженням, що свобода, рівність справедливість відображають сутнісну характеристику права. Дійсно, відплата рівним зі рівне, ступінь можливостей, рівність-нерівність людей покладені в основу уявлень про правопорядок. Однак розгортання цих змістів перетворює ці атрибути правової реальності саме у принципи, тобто ідеї, на основі яких народжуються фундаментальні конституційні норми, які дають імпульс для розгортання правової системи. Надання, обмеження чи позбавлення свободи дозволяло формувати цілі політико-правові та суспільні устрої, що все ж таки дозволяє стверджувати, що свобода є засадничим принципом права.

Важливу позицію щодо природи правових принципів відмічає С. Погребняк: «Слід підкреслити, що подібне уявлення про природу принципів формує переконання, що держава не створює основоположні принципи права, а тільки закріплює їх в юридичних актах. За великим рахунком принципи «живуть» не в текстах законів чи інших нормативно-правових актів, а у свідомості законодавців, суддів, інших суб'єктів правотворчості і правозастосування» [163, с. 26]. Така позиція є вкрай важливою та необхідною для обґрунтування універсальних засадничих принципів права. Зрештою це твердження має природно-правовий характер. Базові регулятивні змісти, цінності народжуються на всіх рівнях комунікації – від сім'ї, колективу, громади до держави. Будь-яка комунікація має формальні чи неформальні норми, засновані на ідеях свободи, рівності, справедливості тощо. У такому випадку принцип свободи отримує своє обґрунтування, адже є складовою буття людини, як внутрішнього (думки, слова), акті зовнішнього (можлива поведінка). Отже, варто погодитись, що держава не створює принципи, а лише їх визнає та оформлює. А тому джерела їх змісту є трансдержавними, що свідчить на користь існування універсальних принципів, характерних для всіх правових сімей та систем [45, с. 19].

С. Погребняк дає перелік ознак основоположних принципів права: «1. Основоположні принципи права є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що властиві певній системі. 2. У разі конкуренції між

принципами при вирішенні конкретної правової ситуації вибір здійснюється не за традиційними правилами подолання колізій між нормами права. 3. Найбільш загальний характер принципів права означає найвищий ступінь їх абстрагування. 4. Основоположні принципи визначають змістовний характер системи права і напрямки її подальшого розвитку, виконуючи таким чином системоутворюючу і системоспрямовуючу функції. 5. У порівнянні з правовими нормами принципи права відрізняються більшою стійкістю, залишаються незмінними протягом тривалого часу. 6. Як і правові норми, основоположні принципи зазвичай фіксуються в зовнішніх формах (джерелах) права» [163, с. 33-35]. Одразу кілька ознак із зазначеного переліку є важливими для цього дослідження. Основоположні принципи є виразом найважливіших ознак та цінностей для правової системи. У такому випадку можна стверджувати, що і для права загалом. Як уже відмічалось ідея свободи є одразу і цінністю як здобуток тієї чи іншої цивілізації і невід'ємним впорядкувальним інструментом, на основі якого формуються цілі галузі права, система санкцій, правові статуси тощо. Свобода також наділена найвищим ступенем абстрагування оскільки у сучасній цивілізації вільна особистість є ключовою цінністю та метою для законодавців. Посягання на свободу може бути легальним лише у виключних випадках для нормального функціонування правової системи. Дотепер попри майже синонімічність понять, права та свободи використовуються разом і окремо. Дійсно принцип свободи є не просто більш стійкий за норми, але й взагалі можна стверджувати, що є вічним, оскільки будь-який історичний тип суспільних відносин заснований на розподілі можливостей їх учасників. І зрештою не викликає сумнівів системоформуючий характер свободи як правового атрибута, адже в залежності від рівня сприйняття і розподілу свободи між учасниками спільноти – закладається певний тип відносин і правової системи [45, с. 20].

Узагальнює свій аналіз С. Погребняк авторською дефініцією основоположних принципів: «...під основоположними принципами права слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог,

закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку» [163, с. 37]. Частково варто погодитись із таким трактуванням, однак засадничі принципи це не суто вимоги. Зокрема, принцип свободи справді вимагає від законодавця враховувати під час законотворчої та правореалізаційної діяльності особисту свободу, диспозитивний метод, втім як принцип це передусім впорядкувальний зміст, ідея, без якої регулятивні процеси не можуть відбуватись. Принцип диспозитивності, що походить зі свободи не є вимогою для цивільного права, а його сутністю. «...розумні та добре інформовані люди, перебуваючи в первісній позиції, яка характеризується «запоною незнання», і обговорюючи ті засади, на яких має ґрунтуватися право як загальнообов'язковий соціальний регулятор, зроблять свій вибір на користь справедливості, рівності, свободи і гуманізму. Ці ідеї можна вважати основоположними принципами -засадами права» [163, с. 38]. Варто зауважити, що первісна позиція для впорядкування суспільної комунікації ґрунтується перш за все на позиції взаємного збереження власного буття, а відтак виникає необхідність вироблення загальних правил поведінки. Абсолютна свобода може стати свавіллям, абсолютна рівність урівнянням тощо. Такі засадничі принципи не є результатом вибору, вони проявляються самі по собі як невід'ємні атрибути порядку, що у певній мірі присутні у всьому бутті. Ці ідеї є первісними категоріями для побудови правопорядку. Принцип свободи може бути обмеженим, вибірковим, класовим, але його не можна скасувати. Як слушно зазначає М. Цвік: «Право має виступати як міра свободи» [220, с. 9]. Така позиція, яка перегукується із вченнями І. Канта та Г. Гегеля щодо права як пізнаної свободи свідчить черговий раз, що свобода це та категорія, через яку і розкривається саме право [45, с. 21].

С. Погребняк слушно вказує на кореляцію принципу свободи з іншими засадничими принципами гуманізму, справедливості, рівності: «Гуманізм, що віддзеркалює визнання цінності людини як особистості, повагу до її гідності, прагнення до її блага як мети суспільного розвитку. Справедливість. Досить

часто право в ціннісному контексті пояснюють як справедливо впорядковану свободу... Рівність. Взаємодія між свободою і рівністю в процесі правового регулювання має ґрунтуватися на базовій моделі «рівності в свободі» [163, с. 125]. Справді таке бачення є доволі влучним, оскільки маємо стійке переконання, що право засноване на певних базових регулятивних силах, що властиві людській спільноті задля збереження власного існування. Всі ці ідеї не мають цінності абсолютної не самі по собі, а лише у тісному зв'язку. Втім принцип свободи справді має пряме відношення до них усіх. Переважно гуманізм і сприймається як повага та розкривання свободи людини, її внутрішнього світу та поведінки. Справедливість є відплатою рівним за рівне, однак міра цієї відплати, зокрема при встановленні санкцій має пряме відношення до свободи (її обмеження, позбавлення...). Рівність можлива лише після розгортання змістів свободи у суспільній свідомості, адже рівність невольних людей значної правової та суспільної цінності не становить. Отже, навіть засадничі принципи або розкриваються у правовій реальності після свободи або ж свобода є засобом для їх розкриття.

Принцип свободи суттєво відрізняється від абсолютних проявів свавілля людини, оскільки має поширюватись на всіх членів суспільства: «Свободі також сприяють: принцип пропорційності, принцип правової визначеності, принцип добросовісності, який певною мірою забезпечує справедливий баланс між свободою особи та свободою інших, подолання недоліків правового регулювання» [163, с. 125]. Щоб стати принципом свобода має бути і визнана як цінність, але і при цьому обмежена. Принцип пропорційності означає відповідність застосування індивідуальної свободи задекларованій меті. Особливо це має значення під час регулювання питань, пов'язаних із допустимістю неправомірної поведінки задля відвернення негативних наслідків, що у праві називають крайньою необхідністю, необхідною самообороною. Така поведінка пов'язана із недопустимими для загалу проявами свободи, однак в окремих випадках є правовою. Також важливий принцип для реалізації свободи є правова визначеність, адже свобода не є теоретичною конструкцією, а дуже

широким принципом, що використовується у всіх галузях права, а відтак має бути розуміння її допустимості та меж.

Важливу позицію на користь універсальних принципів права наводить О. Уварова: «Оптимальним поєднанням ідей природно-правової і позитивістської концепцій праворозуміння є визнання обов'язковості закріплених державою правил поведінки за умови їх відповідності визнаним у суспільстві цінностям справедливості, рівності, свободи і гуманізму, їх тлумачення у світлі цих цінностей, а також необхідності безпосереднього звернення до них у випадку законодавчого мовчання» [215, с. 44]. Важливо зазначити, що такі ідеї як свобода, справедливість можуть бути суто правовими принципами, а можуть бути принципами-цінностями. Різниця полягає у тому, що у першому випадку не має значення у який спосіб реалізований принцип свободи у правовідносинах, важлива сама його невід'ємна присутність як атрибута правової реальності. Коли ж ми розглядаємо свободу як принцип-цінність, то мається на увазі максимальне розгортання його змісту у суспільній правосвідомості та нормах, як це має місце у сучасних ліберальних ученнях. Зasadничі принципи, такі як свобода є регулятивною необхідністю для будь-якого порядку, однак ступінь їх розгортання у суспільних відносинах історично та географічно різниться.

Заслуговує на увагу позиція О. Уварової щодо незмінності універсальних принципів: «Слід підкреслити, що чим вищу ланку в ієрархічній системі принципів займає певний принцип, тим менш змінюваний характер він носить. Такі принципи як принцип справедливості, рівності, свободи, гуманізму, що є загальнолюдськими принципами права, носять найбільш сталий характер, забезпечуючи цим стабільність правового регулювання» [215, с. 44]. Складність універсальних принципів полягає у тому, що вони містять у собі незмінну змістовну основу, однак історично ця основа наповнюється додатковими змістами та сприйняттям в залежності від особливостей розвитку цивілізації. Цінність принципу свободи у рабовласницькому ладі означала привілеї, тобто

класовий характер, натомість для сучасної цивілізації свобода як привілей навпаки суперечить цінностям і має бути загальною та рівною.

О. Уварова вказує на цінність принципів права та їх регулятивну функцію: «Вплив на суспільні відносини здійснюється принципами права, перш за все, через їх вплив на правосвідомість учасників правового регулювання, оскільки саме принципи права забезпечують власну цінність права. Саме через принципи права, в яких знаходять концентрований вираз визнані у суспільстві цінності, право сприймається як втілення ідей свободи, рівності, гуманізму, справедливості. Крім того, принципи права як елемент його змісту приймають разом з нормами права участь у здійсненні правом його юридичних функцій – регулятивної та охоронної» [215, с. 57]. Варто наголосити, що цінність свободи як принципу права полягає перш за все не в її закріпленні у нормах, а саме у впливі на правосвідомість учасників відносин. Людина сприймає порядок перш за все через найзагальніші категорії, в тому числі свободи. Суспільне становище, комфорт, покарання, заохочення в першу чергу сприймаються як наявність чи відсутність певних можливостей, як маніпуляції зі свободою. Відтак законодавець регулює суспільні відносини, класифікує їх первісно через категорію свободи, а далі рівності, справедливості тощо. Це черговий раз наводить аргументи на користь позиції щодо існування засадничих принципів права, серед яких чільне місце посідає свобода як індикатор та міра сприйняття людиною норм та правопорядку як такого.

Серед зарубіжних дослідників актуальним є дискурс щодо нормативної природи принципів права: «З точки зору юриспруденції, правові принципи лише регулюють і пояснюють. Пояснення має на меті надати загальний огляд і не є нормативним, оскільки не включає позитивне право, його не можна застосовувати безпосередньо для вирішення спору. З іншого боку правові принципи, їх наявність у законі і судовій практиці (надання легітимності) можуть мати нормативний вплив, тому є обов'язковими у застосуванні» [10, с. 585]. Справді це є доволі складне питання щодо нормативної природи принципів, з одного боку принципи своєю загальністю і фундаментальністю

знаходяться над нормами та поза нормами. З іншого боку зміст фундаментальних принципів відображено у архітектурі та методології різних галузей права. Це свідчить про багатовимірність природи принципів. Відтак принцип свободи може бути розглянутий у двох ступенях сприйняття. Перше, це свобода як вихідна регулятивна ідея, що закладає основи будь-якого порядку в суспільстві. Це онтологічний ступінь правової природи свободи. Друге, це свобода як норма, тобто відображення змісту принципу свободи у різних галузях права, у внутрішній (ментальній) та зовнішній (поведінковій) сферах життя людини.

Важливим для цього дослідження є аналіз позиції А. Гвідо щодо самолегітимності загальних принципів: «Якщо принцип перетікає з одного століття в інше, з одного джерела в інше, і від однієї системи до іншої, з'являється з таким принципом аура престижу й авторитету, які здаються майже незаперечними. Іншими словами, принцип досягає легітимності сам по собі. Його існування, його дійсність і його сила є водночас зброєю переконання і зброєю стандартизації. І справді тому, що його часто приєднують або плутають» [3]. Варто наголосити, що принцип свободи навіть не потребує набуття авторитетності з часом, а лише розгортання свого змісту у сторону всезагальності. Саме з цим і пов'язана самолегітимність свободи, оскільки її взагалі неможливо викинути із процесу впорядкування. Принцип свободи можна розглядати як інструмент, що проявляється у формуванні різних галузей права в залежності від більшої чи меншої свободи в учасників правовідносин (в залежності від специфіки галузі права свобода може легально збільшуватись чи зменшуватись), а також як цінність, що полягає у розумінні свободи не як вибіркового привілею, а як рівних для можливостей і недопущення дискримінації. Отже, маємо інструментальний та аксіологічний вимір принципу свободи.

Загальні принципи права мають місце не лише у законодавчому просторі, на що вказує А. Гвідо: «Юридично-реалістична позиція Тарелло починається з припущення, яке поділяє серед інших Бетті, що права не впливають лише із

законів, «не всю дисципліну соціального життя можна знайти в сукупності законів. Закон не може дисциплінувати всі конкретні випадки, які можливі в реальності» [3]. Це надзвичайно важлива позиція, оскільки пояснює еволюційний поступ правових систем через поступове розгортання ключових змістів права: свободи, рівності, справедливості, гуманізму. Заглиблення у пізнання принципу свободи дає можливість цивілізаційно розвиватись суспільству, відкинути ті правові форми, що позбавляють окремі соціальні групи можливостей, продиктованих самою природою людини.

Варто погодитись із позицією, що свобода, враховуючи присутність її змісту у всіх базових принципах права займає особливе місце серед загальних принципів: «...принципи права (зокрема, загальні) пронизані ідеєю самоцінності та автономії людини, можна констатувати, що є достатньо підстав для виділення свободи як всезагального принципу права. Це, по-перше, її тлумачення як атрибуту особистості, що передбачає можливість самовизначення і творчого пошуку; по-друге, сам історичний процес формування права, кожен наступний крок якого був пов'язаний із утвердженням свободи як його сутнісної ознаки; по-третє, вираження свободи тією чи іншою мірою принципами демократизму, гуманізму, рівності, справедливості, взаємної відповідальності держави та особи» [78, с. 309]. Варто відмітити, що не лише принципи права пронизані ідеєю автономії особистості, але й самі впорядкувальні процеси, на рівні окремих суспільних груп чи держави загалом пронизані наданням певного обсягу та ступеня свободи людині чи групі. Наявність свободи як атрибуту особистості означає неможливість її ігнорування для регуляції суспільних відносин. Законодавець не може обійти свободу як властивість, з нею обов'язково потрібно щось робити: надати, обмежити, позбавити тощо. Відтак свобода претендує на роль не суто загального, а засадничого принципу права, який може змінювати свій зміст, однак не може бути скасований. Будь-якому тоталітарному режиму доводиться мати справу із свободою як принципом і його проголошувати, нехай навіть у спотвореному вигляді. Справді, у загальноцивілізаційному та історичному вимірі принцип

свободи здійснював постійний поступ у напрямку розгортання його змісту у правосвідомості, правовій культурі та нормах (від класовості до загальності, від вибіркості до природності, від привілею до цінності, від економічного до соціального виміру тощо).

Після з'ясування класифікаційної приналежності принципу свободи варто проаналізувати особливості його кореляції з іншими загальними принципами для кращого розуміння місця цього принципу та цінності для регулятивних процесів.

О. Донченко вказує: «Принцип демократизму, який полягає в тому, щоби законодавчі акти відображали інтереси максимально більшої кількості населення країни, випливає із принципу народовладдя, Свобода при цьому має вирішальне значення і розкривається, по-перше, через вільне формування політичних поглядів та переконань, по-друге, вільне волевиявлення на виборах...» [78, с. 309]. Варто погодитись із науковцем, більше того, сама по собі демократія як явище неможлива без свободи. Невільна особа не може обирати владу, оскільки свобода волі лежить в основі свободи як природної властивості людини. Вибір без свободи немислимий.

Важливою є кореляція свободи та гуманізму: «Якщо характеризувати свободу як внутрішню життєву потребу особистості, то ця ідея найтісніше пов'язана із принципом гуманізму, який “визнає благо людини, її право на щастя, виявлення своїх здібностей критерієм прогресивності соціальних інститутів”» [78, с. 309]. Основа взаємозв'язку принципів свободи та гуманізму полягає в тому, що гуманізм вимагає визнавати та поважати людину, людяність, людську природу, її властивості, а свобода є частиною цієї природи. Обмеження чи позбавлення свободи навіть попри його законність може бути гуманним чи негуманним, зважаючи на умови, в яких перебуває особа. Обмежуючи чи позбавляючи людину волі, не можна її позбавляти особистого простору та приватності та належного ставлення. Отже, коли принцип свободи реалізується як частина впорядкувальних процесів, він не може бути позбавлений гуманного

людського обличчя, а тому свобода не має перетворитись на свавілля, а її обмеження чи позбавлення на тортури чи нелюдське поводження.

Також варто розглянути особливості взаємозв'язку принципів свободи та рівності. О. Донченко наголошує: «Принцип рівності всіх перед законом і судом та неприпустимість встановлення певних привілеїв або обмежень у правах і обов'язках “за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками” (ст. 24 КУ) у відношенні свободи виступає в якості її розумної межі, однакової для всіх» [78, с. 309]. Історично свобода не завжди корелювалась із рівністю, значну частину періоду історії цивілізації свобода була привілеєм і її ступінь залежав від соціального положення людини. Відтак розгортання свободи як загального принципу передбачало її пересікання із принципом рівності. Рівність передусім не обмежує свободу, а навпаки розширює кількість її повноцінних носіїв. Лише після наділення всіх рівною свободою її можна законно обмежувати, але однаково для всіх.

Важливою є кореляція принципів свободи та справедливості, оскільки вона представляються двома найголовнішими сутнісними характеристиками права як явища: «У свою чергу, забезпечення пропорційного об'єму свободи для всіх конкретизує принцип справедливості. Адже в праві він трактується як збалансованість і певна гармонійність між витратами, зусиллями та відповідною реакцією на це суспільства, вираженою у вигляді винагороди, заохочення чи осудження» [78, с. 309]. Справедливість як ідея передбачає відплату рівним за рівне, свобода ж може бути інструментом цієї відплати, наприклад, під час впровадження системи покарань різного ступеня, які стосуються саме обмеження свободи. Саме завдяки справедливості свобода у повній мірі реалізується як засадничий принцип впорядкування, а не суто людська цінність та благо.

Цікавим є виклад О. Донченка зв'язку принципів свободи та відповідальності держави і особи: «Принцип взаємної відповідальності держави

та особи також виражає свободу. Точніше, наслідки неправильного її використання у зв'язку з порушенням наступних принципів (які по суті є підґрунтям визначення права як міри свободи): 1) “дозволено все, що не заборонено законом” – особами; 2) “дозволено все, що прямо передбачено в законі” – представниками держави» [78, с. 310]. Варто зазначити, що масове обмеження свободи державою завжди має негативну реакцію з боку громади, навіть коли таке обмеження є цілком легальним. Так зокрема, таку суспільну думку можна спостерігати під час обмежень прав та свободи в умовах пандемії та воєнного стану. З одного боку, держава легально вдається до непопулярних, але необхідних заходів, а з іншого, міра таких обмежень суттєво впливає на особисту свободу та життєдіяльність суспільства як таку, що дуже резонує із негативною реакцією. Можна дійти висновку, що зрештою всі ці правові складнощі зводяться до реалізації принципу свободи, до державницького та народного начал політико-правової дійсності.

Важливим є також зв'язок принципів свободи та верховенства права. Конституційний Суд України визначає верховенство права як «панування права у суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті насамперед ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності» (абз. 2 підпункту 4.1 п. 4 мотивувальної частини рішення КСУ від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004) [182]» [204, с. 70]. Отже, верховенство права це не суто панування абстрактного права у суспільстві, що може мати довільний зміст. Верховенство права передбачає реалізацію засадничих правових принципів у їх сучасному розумінні та трактуванні. Однією із таких ідей є свобода, через яку реалізуються сучасні ліберальні цінності у публічному та приватному просторі, що є індикатором розвитку цивілізації.

I. Стаднік вказує на важливу позицію Венеційської комісії: «Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія), аналізуючи виклики майбутнього, наголошує, що «верховенство права має бути приведені до такого стану, коли свобода для всіх буде забезпечена навіть у тих ділянках, де гібридні

(державно-приватні) суб'єкти чи приватні особи є відповідальними за виконання завдань, які раніше належали до сфери компетенції державних органів» [50], [204, с. 70]. Отже, маємо важливу позицію, згідно якої свобода є фундууючою ідеєю для принципу верховенства права, при чому не лише для нормативного його виміру, а й для ментального, для правосвідомості. Принцип свободи для права є безапеляційною цінністю, зміст якої доступний і зрозумілий кожному, а тому саме ця ідея здатна відповідати за саморегуляцію суспільства, формування позитивної правової та політичної культури.

Якщо розглядати верховенство права суто як домінування закону у державі та суспільстві, тоді виникає деяке знецінення та проблеми із гуманним обличчям цього принципу: «Найбільш яскраво це проявляється в позиції Дж. Раза, що «недемократичні правові системи, засновані на запереченні прав людини, на поширеній серед населення бідності, на расовій сегрегації, сексуальній нерівності та релігійних переслідуваннях, в принципі, можуть відповідати вимогам верховенства права більше, ніж будь-яка з правових систем більш освіченої західної демократії <...> Закон може встановити рабство без порушення верховенства права» [21; 72, с. 17]» [204, с. 70]. Отже, засадничі принципи, зокрема і свобода є обов'язковими для правильного розгортання сучасних правових цінностей, до яких безумовно належить і верховенство права, яке без свободи буде успішно легалізувати рабство та інші обмеження. Саме визнання свободи як засадничого невід'ємного принципу впорядкування дає змогу закріплювати сучасний стан його розгортання, що не має зворотного руху, і таким чином встановлювати базові критерії для сучасних загальних принципів. «...конкретизація змісту верховенства права як принципу забезпечення свободи людини має супроводжуватися визнанням певного дуалізму у взаємодії цих категорій, який виражається в тому, що, по-перше, дійсне забезпечення свободи людини можливе виключно за умови втілення верховенства права в життя суспільства не на рівні декларації, а як дієвого принципу організації та функціонування державно-правової організації суспільства, а по-друге, рівень верховенства права в суспільстві визначається,

насамперед, реальністю (а не задекларованістю) свободи людини» [204, с. 70]. Важлива позиція взаємозалежності двох принципів, однак варто наголосити, що принцип верховенства права є відносно сучасним принципом, а ідея свободи як невід'ємного змісту впорядкувальних процесів існує з моменту появи суспільної громади і потреби у регулюванні комунікації. Певна ступінь розгортання принципу свободи у політико-правовій реальності є умовою для появи принципу верховенства права як закріплення вершини сучасних правових та суспільних цінностей. Верховенство права є модусом розгортання свободи як атрибута правового буття у конкретний історичний період розвитку суспільства.

Досить ємне формулювання свободи як принципу права дає М. Осядла: «Свобода як один із основоположних принципів права означає, що право виступає як міра свободи – політичної, економічної, ідеологічної. Свобода як принцип права реалізується через надання свободи вибору суспільного ладу та форми правління, забезпечення захисту прав людини та задоволення основних потреб її життя, формування органів державної влади шляхом народного волевиявлення...» [153, с. 52]. Варто погодитись, що свобода як цінність суспільна і як правовий принцип відрізняються. Перш за все мова про визначення меж реалізації свободи людиною, групою людей, державою у різних сферах життя. Мало просто визнати свободу як складову природи людини, вона має ввійти у впорядкувальний інструментарій, що значно складніше. Будь-яка вільна людина не може бути наділена абсолютною свободою волі. Правовий принцип свободи має розширяти та розгортати її зміст у суспільстві наскільки це можливо у конкретних умовах, що зрештою можна спостерігати у сучасних ліберальних суспільствах. Доволі точним є трактування О. Петришина, відповідно до якого «право ґрунтується на визнанні свободи беззаперечною соціальною цінністю, тобто право послідовно втілює її (свободу) у своїх принципах та інститутах, закріплює і таким чином захищає легітимовану міру свободи [210, с. 127]» [153, с. 52]. Без визнання свободи право не може існувати, як людина не може існувати без можливостей, правомочностей. Міра необхідної

поведінки обов'язково продиктована мірою можливої поведінка. Zobov'язати когось до чогось можна лише маючи право та свободу до такого zobov'язання.

Слушно вказує на абсолютність принципу свободи М. Осядла: «Свобода як визначений стан суспільного життя, як пізнана необхідність знаходить своє найбільш концентроване і виключне вираження саме в праві та в законі, за допомогою яких свобода об'єктивується та стає правовим принципом. У цьому випадку право виступає в якості офіційного мірила дійсної свободи та одночасно гарантує та захищає свободу. На думку М. Вороніної свобода як загальнолюдський принцип є абсолютним благом і може бути обмежений лише за необхідності забезпечити свободу інших осіб» [153, с. 52], [84]. Свобода справді є визначеним станом суспільства, який не можна оминати, це не лише частина свободи окремої людини, а й суспільства загалом. Навіть станове суспільство регульоване за принципом свободи, але не загальної, а вибіркової та цензової. Загальність та об'єктивація свободи можлива лише у праві, як і право можливе через зміст свободи. Присутність свободи у природі людини зовсім не гарантує її реалізації, це ідеальний стан, який може так і залишитись на рівні ідей, а не речей. Право ж є впорядкувальником будь якої комунікації, та наділене не лише атрибутами свободи, а й рівності, справедливості, ієрархії, загальності, які дають змогу об'єктивувати свободу на рівень поведінки людини, розширення її можливостей.

Тим не менше, навіть серед загальних, універсальних принципів права свобода посідає особливе місце, на що вказує М. Осядла: «Принцип свободи має пріоритет над іншими принципами, свобода не може бути принесена в жертву заради соціальних і економічних благ. Принцип свободи передбачає, що кожен має рівний доступ до системи базових свобод, таких як політична свобода, свобода слова і зборів, свобода совісті і думки, свобода мати особисту власність тощо» [67, с. 89; 153, с. 53]. Маємо класичний дискурс про пріоритетність свободи як принципу над іншими, що часто мав місце у ліберальному дискурсі. З одного боку соціальні та економічні блага вимагають від держави більшого втручання держави у життя людини, а з іншого боку свобода не повинна

обмежуватись державою на користь економіки чи соціальної сфери. У певній мірі цей дискурс присутній і нині, однак, що важливо для цього дослідження, він побудований на мірі реалізації принципу свободи, який є базовим для всіх інших [45, с. 21].

О. Уварова вказує на існування універсальних принципів, що закладають фундамент для інших груп правових принципів: «Дві підсистеми принципів представляють собою систему вимог, виведених із принципів справедливості, рівності, свободи, гуманізму. Ці принципи діють у межах правової системи в цілому – галузей, підгалузей і інститутів права. Вони, маючи засадничий для правової системи характер і діючи не тільки в межах правової системи, але й поза ними, утворюють спільний фундамент двох названих підсистем принципів права» [215, с. 60]. Універсальність принципу свободи полягає у його представленості у тій чи іншій мірі у всіх можливих поділах права: від публічного до приватного. Усі галузі оперують змістом свободи, його допустимістю у різних сферах політико-правового буття. Варто погодитись, що принцип свободи діє не лише у межах правових систем, він присутній скрізь, де мають місце впорядкувальні, регулятивні процеси, да мають місце офіційні, неофіційні, тіньові норми. Даючи чи забираючи певний обсяг свободи, формується будь-який порядок. Це черговий раз дає підстави стверджувати про віднесення принципу свободи не лише до загальних принципів, а й до засадничих ідей, на яких засноване право як таке. В залежності від ступеня пізнання свободи – формується той чи інший характер правопорядку.

Цікавим для з'ясування місця принципу свободи є поняття стандартів прав людини, «під якими пропонують розуміти «принципи, що увібрали в себе найвищі досягнення загальнолюдської духовної культури, виражають змістовно принцип правової рівності, закріплюють такі правила поведіння держави із людиною, які не принижують людську гідність, і які є підставою для вирішення правових справ та розвитку права у будь-яких формах» [215, с. 67], [41]. Можна констатувати, що принцип правової рівності навряд можливий повноцінно без принципу свободи, оскільки рівність невірних людей навряд може розумітись

нормальною реалізацією принципу рівності. Отже, принцип свободи, його поступове, але прогресивне розгортання у суспільній реальності і є найважливішим стандартом, основою і підставою для прав, оскільки міра можливої поведінки і є мірою свободи.

Важливим є також міжнародне нормативне визнання принципу свободи як базового. «Ще одним проявом спільності принципів права для країн романо-германської і англо-саксонської правових систем є формування принципів, що діють в країнах Європейського Союзу. Так, у параграфі третьому преамбули Договору про Європейський Союз закріплено принципи, на яких базується цей політико-правовий союз. Це принципи свободи, демократії, поваги до прав людини та основних свобод, верховенства права» [215, с. 75], [76]. Що цікаво, принцип свободи поставлений на перше місце, при чому, це має своє обґрунтування. Народовладдя неможливе без свободи, без вільного волевиявлення, без загальної народної волі як джерела влади. Верховенство права як цивілізаційне надбання, як сучасна суспільна цінність, що забезпечує нормальний розвиток вільної держави також безпосередньо має передумову свого існування свободу.

Висновки

1. Отже, можна дійти висновку, що свобода входить до загальних принципів права, однак аналіз його змісту та цінності дозволяє його віднести до відправного засадничого принципу, що дає начало іншим загальним базовим принципам – рівності, справедливості, гуманізму. Відтак принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкувального змісту будь якої правової системи, і в залежності від способу та ступеня розгортання його змісту у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем.

2. Свобода - це онтологічний принцип, що слугує змістовною підставою для правової реальності та процесів впорядкування загалом, без таких принципів саме надбання, будь-який розвиток права неможливий. Свобода також наділена найвищим ступенем абстрагування оскільки у сучасній

цивілізації вільна особистість є ключовою цінністю та метою для законодавців. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок, яким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій.

4. Свобода це окремий правовий принцип, однак вона також є складовою, входить у зміст інших принципів. Це дає підстави стверджувати про багатовимірність свободи як принципу права.

5. Свобода є принципом-нормою (закріпленим у законі) та принципом-цінністю поза нормами, що відображений у колективній правосвідомості і в залежності від історичних політико-правових еволюційних чи революційних процесів, оформлявся у правових нормах. Отже, принцип свободи можна розглядати як інструмент нормотворчості, що проявляється у формуванні різних галузей права в залежності від більшої чи меншої свободи в учасників правовідносин, а також як цінність, що полягає у розумінні свободи не як вибіркового привілею, а як рівних для всіх можливостей і недопущення дискримінації. Отже, маємо інструментальний та аксіологічний вимір принципу свободи.

2.2. Нормативно-правове закріплення свободи як галузевого принципу права та особливості його реалізації

Для правовідносин вагомою є площина виявлення свободи, її практичного втілення у життя, що дає можливість забезпечення настання жаданого правового результату для кожної із сторін будь-яких правовідносин.

Варто зауважити, що свобода у праві є неможливою, якщо вона певним чином не гарантована, зокрема, державою. Міра свободи виявляється лише в діючому праві, яке наділяє суб'єктів відповідними правами та покладає на них обов'язки, і, як наслідок, визначає становище і роль особистості в суспільстві. У соціально неоднорідному суспільстві лише держава здатна забезпечити умови, необхідні для здійснення та захисту прав і свобод кожної людини. У цьому сенсі

міру свободи, передусім людини, представляє юридичний закон, відтак закріплення даного права необхідне, по-перше, у статтях Конституції з подальшою конкретизацією його у галузях національного права і законодавства.

Беззаперечним є твердження, що конституційне право є системоутворюючою галуззю для усієї національної правової системи. Це позначається у тому, що конституційні норми регулюють і охороняють найважливіші суспільні відносини, які, власне, утворюють основу всього устрою суспільства і держави, а також визначають основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Як зазначає М. І. Козюбра, «конституційне право визначає базові, вихідні засади регулювання в усіх інших найважливіших сферах життя суспільства й держави, насамперед пов'язаних з основами правового становища особистості та значенням держави в його забезпеченні» [108, с. 56].

Предмет конституційного права опосередковують відносини, що визначають характер зв'язків між людиною та державою, включаючи відносини щодо фундаментальних прав та свобод людини і громадянина в Україні (особистих, політичних, економічних, соціальних, екологічних, культурних тощо); відносини щодо гарантій реалізації цих прав і свобод; а також відносини, що впливають із факту відповідальності держави перед особою і навпаки [107, с. 10]. До структурних елементів конституційно-правового механізму реалізації права на свободу у загальному вигляді є конституційні норми, що безпосередньо закріплюють це саме право на свободу, а також нормативно-правові акти, які є зовнішньою формою виразу і закріплення цих норм (включаючи норми-обмеження реалізації права на свободу).

На переконання вчених-конституціоналістів саме невідчужувані права й свободи людини, як свідчить досвід сучасних розвинутих країн, «визначають організацію і функціонування державного механізму, утворюють основу стримувань і противаг державної влади, яка завжди схильна до виходу з-під контролю суспільства. Це той обмежувальний бар'єр, який не може бути подолано на власний розсуд ні законодавчою, ні виконавчою, ні судовою

гілками влади. По суті, права й свободи людини є першоджерелом права, зокрема конституційного» [108, с. 51]. Підтвердженням цього є положення ст. 3 Конституції України, де вказано, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, ... а утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [109]. Таким чином, можемо стверджувати про антропоцентричну (людиноцентричну) спрямованість нашого Основного Закону.

Розрізнення понять «суб'єктивна свобода» та «конституційна суб'єктивна свобода» проводить А. Ю. Олійник. На його думку, порівняльно-правове дослідження цих концептів дає підстави зробити висновок, що вони співвідносяться як ціле та частина. «Суб'єктивна свобода» і «конституційна суб'єктивна свобода» означають однаково «юридичні можливості» особи, однак у першому випадку юридичні можливості закріплені нормами об'єктивного права загалом, у другому – безпосередньо нормами конституційного права [150, с. 71].

З огляду на вищевказане, за необхідне вважаємо дослідити поняття «свобода» у світлі загальної характеристики основних свобод і прав людини та громадянина згідно норм Конституції України, оскільки саме «Конституція постає системою основоположних цінностей та цілей розвитку політичних інститутів і публічної влади» [194, с. 234].

Сучасна правова теорія та доктрина конституційного права визначає декілька варіантів класифікації прав і свобод людини, однак найпоширенішою є класифікація за Міжнародними пактами на такі групи – особисті (громадянські), політичні, економічні, соціальні та культурні (ідеологічні) права і свободи. При цьому свобода людини і громадянина як конституційно-правова категорія є «спроможністю людини діяти згідно власних інтересів і мети; це можливість власного, незалежного вибору того чи іншого рішення» [107, с. 199].

Основоположними правами і свободами людини є особисті (або ж громадянські) права і свободи, оскільки саме вони забезпечують її життя, цінність її особи, свободу та особисту недоторканність, правовий захист. За

словами М. В. Осядлої, «юридична природа конституційних свобод людини проявляється через притаманні характеристики, серед яких такі: особисті права і свободи наділені верховенством, усі інші (політичні, соціальні, економічні) свободи повинні відповідати особистим свободам; вони є юридичною основою конституційно-правового статусу особи, на підставі якої є можливість виникнення інших, не менш важливих свобод; зміст і обсяг прав і свобод однакові для всіх суб'єктів» [153, с. 119-120]. Відтак особисті свободи – це встановлена і гарантована законом сфера автономії людини відносно інших суб'єктів, передусім держави та її інституцій. На переконання Н. Г. Шукліної, особисті свободи – це «свобода певних дій, волевиявлень, передусім свобода вираження думок, вимог і міркувань політичного порядку, або право громадянина на невтручання органів держави й інших громадян у сферу його особистих переконань» [107, с. 199].

Свобода, за визначенням сучасних правників, має «свій найяскравіший аспект прояву саме через особисті права людини, які посідають одне з перших місць за ступенем їх законодавчого закріплення та визначення в законодавстві. Особисті свободи спрямовані на забезпечення автономії індивіда як члена громадянського суспільства, його юридичної захищеності від будь-якого незаконного внутрішнього втручання» [153, с. 119-120].

На наше переконання, не викликає сумнівів теза, що особисті (громадянські) права і свободи не надаються, а лише охороняються і гарантуються державою. Їх конститутивними ознаками є такі: виникають від народження людини; існують довічно; є невідчужуваними, тобто такими, що не можуть бути обмеженими чи скасованими органами держави; людина не може відмовитися від цих прав.

До цієї групи прав і свобод належать, передусім: право на життя (ст. 27 Конституції України), право на свободу та особисту недоторканність (ст. 29), право на повагу своєї гідності (ст. 28), право на недоторканність житла (ст. 30), право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), право на свободу пересування і вільний вибір місця

проживання (ст. 33), право на свободу думки і слова, на вільне висловлення своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду і віросповідання (ст. 35). Так само ст. 32 Конституції України гарантує, що «ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України» [109]. Відзначимо, що вищенаведені конституційні норми відповідають і міжнародним стандартам у галузі прав людини – передусім Загальній Декларації прав людини 1948 р., та Конвенції про захист прав і основоположних свобод 1950 р..

Політичні права і свободи людини у повному обсязі належать як правило громадянам України, виражають зміст політико-правових відносин між особою і державою, а їх реалізація передусім забезпечує політичну участь громадян у життєдіяльності держави. Традиційно до групи політичних прав і свобод людини і громадянина відносять: право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації (ст. 36); право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 38); право на рівний доступ до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ч. 2 ст. 38); право громадян України збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40) [109].

Серед особливостей політичних прав і свобод людини і громадянина виокремлюють такі, що, за винятком права на об'єднання в громадські (неполітичні) організації та права на індивідуальні та колективні звернення, вони належать виключно громадянам України, які досягли повноліття і набули повної правосуб'єктності. На відміну від особистих прав, які за своєю сутністю є природними і невідчужуваними, політичні права можуть обмежуватися відповідно до закону, в інтересах національної безпеки та громадського порядку, а також стосовно громадян України, визнаних у судовому порядку

недієздатними. Деякі із науковців політичні права та свободи відносять до природних, вказуючи на «закладене в людях прагнення до включення в суспільно-політичне життя» [157, с. 77].

Вагоме місце у системі конституційних прав і свобод людини і громадянина відводиться економічним свободам, що надають можливість для людини створювати матеріальні та особисті нематеріальні блага, володіти ними та здійснювати підприємницьку (господарську) діяльність. Відтак призначення цієї групи прав – сприяння розвитку ініціативи у реалізації здібностей людини, здобутті засобів існування шляхом вільного вибору роботи та участі у виробництві матеріальних благ. Правники зауважують, що економічні свободи – це центральний різновид прав і свобод, що «забезпечують можливість: створювати матеріальні цінності; мати власність та розпоряджатися нею; забезпечувати матеріальні умови для існування та розвитку людини; користуватися природними об'єктами, що належать до загальнодержавної та комунальної власності і власності Українського народу; задовольняти свої інтереси у сфері інтелектуальної, науково-дослідної і творчої діяльності» [100, с. 182].

До економічних свобод відносять, передусім, право на приватну власність, яке включає також право особи володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41); право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом (ст. 42); право на користування об'єктами права державної та комунальної власності (ст. 41) та власністю Українського народу (ст. 13) тощо. Відзначимо, що конституційні економічні свободи отримали комплексний розвиток у галузях цивільного та господарського (підприємницького) права.

Інша група свобод (прав) – соціальні, які досить тісно пов'язані з економічними правами, що дає підстави доволі часто об'єднувати їх в одну групу – соціально-економічні свободи. Оскільки ст. 1 Конституції проголошує Україну соціальною державою, тому держава зобов'язана особливо дбати щодо охорони соціальних свобод, створювати умови для їх реалізації.

Соціальні свободи можна визначити як міру можливої поведінки або діяльності людини у соціальній сфері, що передбачає задоволення справедливих інтересів і потреб у сфері трудової діяльності, соціального захисту та охорони здоров'я. До цієї групи свобод належать, передусім: право на працю (ст. 43), право на страйк (ст. 44), право на відпочинок (ст. 45), право на соціальний захист (ст. 46), право на житло (ст. 47), право достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48), право на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування (ст. 49), право на свободу укладення та розірвання шлюбу та рівності прав і обов'язків у шлюбі та сім'ї (ст. 51) та ін. [109]. Зауважимо, що конституційні соціальні права та свободи отримали комплексний розвиток у галузі трудового права та праві соціального забезпечення.

Наступна група культурних (ідеологічних) свобод, реалізація яких сприяє духовному розвитку людини, забезпечує формуванню національної ідеології та національної ідентичності. Культурні права та свободи людини і громадянина визначають як міру можливої поведінки або діяльності особи щодо задоволення власних потреб у сфері освіти, літературної, художньої, наукової та технічної діяльності. До культурних прав першочергово відносять: право на освіту (ст. 53), право громадян на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості (ст. 54), права на результати власної інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 54).

Таким чином, конституційні права і свободи є правовим базисом конституційно-правового статусу людини і громадянина. Оскільки права і свободи людини беззаперечно є універсальною цінністю, а принципи конституційного права України є узагальненим і концентрованим вираженням конституційних ідеалів (найвищих духовних цінностей), відтак і принцип свободи є безумовною ідеологічною основою як принципів конституційного права загалом, так і прав та свобод людини зокрема.

З давніх часів ідея свободи знаходить прояв у цивільному праві, оскільки сутність цивільно-правового регулювання полягає у забезпеченні вільному суб'єкту цивільного права вільної від свавільного втручання сфери, у рамках

якої він реалізує поведінку, виходячи із власних інтересів та міри свободи, закріпленої у праві [228, с. 299]. Свобода є фундаментом диспозитивного методу правового регулювання цивільного права, який, власне, є превалюючим у приватно-правових відносинах. Разом із тим, на думку Я. М. Романюка, «надмірна диспозитивність, свобода договору, вільне волевиявлення сторін при укладенні та виконанні укладених ними правовідносин, безперечно, рано чи пізно призведуть до свавілля» [187, с.138]. Однак диспозитивність беззаперечно є «духом» приватного права.

Чинний Цивільний кодекс України (надалі – ЦК України) у ст. 3 закріплює загальні засади (принципи) цивільного законодавства, а саме: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи; неприпустимість позбавлення права власності, окрім випадків, передбачених виключно законом; свободу договору; свободу підприємницької діяльності, не забороненої законом; судовий захист будь-якого цивільного права та інтересу у разі його порушення; а також справедливість, добросовісність та розумність [224]. Чернега В. М. норми-принципи цивільного права відносить до атипових норм галузі [227, с. 133].

У світлі окресленої у дисертаційному дослідженні проблеми за необхідне вважаємо зупинитися на розгляді таких принципів, як: диспозитивності; неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи; неприпустимості позбавлення права власності, окрім випадків, передбачених виключно законом; свободі цивільно-правового договору; а також свободі підприємницької діяльності, не забороненої законом.

Одним із фундаментальних принципів сучасного цивільного права, де ідея свободи є наріжною, є принцип диспозитивності. Так, Н. С. Кузнєцова вказує, що хоча у ст. 3 ЦК України принцип диспозитивності й не названий серед загальних засад цивільного законодавства, «однак навряд чи можуть виникнути які-небудь сумніви щодо його належності до останніх» [118, с. 11]. Відтак принцип диспозитивності досліджується насамперед у правовій доктрині.

Разом із тим учені-цивілісти наголошують на тому, що «диспозитивність розуміється вкрай широко: як риса методу цивільно-правового регулювання, як вид правової норми і як правовий інститут» [120, с. 68]. Диспозитивність, так само як і рівність учасників цивільних правовідносин, за твердженням Н. Ф. Чубохи, «виступає одночасно і методом цивільного права, і його принципом». Проте зміст диспозитивності як методу і як принципу цивільного права різний. Дослідник зауважує, що «диспозитивність є ознакою методу цивільного права як дозвільного напряму правового регулювання, надання суб'єктам права цивільної правоздатності як сукупності правових можливостей...принцип диспозитивності передбачає свободу у виборі тих правових можливостей, які встановлені завдяки методу диспозитивності». Відтак наявність у суб'єктів цивільного права правоздатності, сукупності прав, якими особа наділена у цивільному обороті, є змістом диспозитивності як методу цивільного права [228, с. 300].

На переконання Р. А. Майданика у цивілістичній науці сформульовані «чотири групи ознак методу цивільного права, які відображені: по-перше, у загальному юридичному становищі суб'єктів цивільного права; по-друге, у специфіці юридичних фактів; по-третє, у диспозитивних засадах цивільного законодавства; по-четверте, в особливостях цивільно-правових санкцій» [130, с. 125-126]. Відтак диспозитивність дає змогу у конкретних випадках самостійно визначати зміст цивільних прав і обов'язків, на власний розсуд розпоряджатися суб'єктивними правами.

Розгляд положень ЦК України дає підстави стверджувати, що його норми містять елементи диспозитивності. Приміром, ч. 1 ст. 1. ЦК України вказує, що «цивільні відносини засновані на вільному волевиявленні їх учасників»; ч. 1 ст. 12 ЦК України наголошує, що «особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд»; положення ч. 3 ст. 6 ЦК України демонструє, що «сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд». Так само, приміром, подібні

прояви диспозитивності ми зустрічаємо у ч. 2 ст. 14, ч. 1 ст. 319 ЦК України тощо [224].

Принцип диспозитивності зумовлює та гарантує присутність у праві таких норм, які надають можливість набувати та реалізовувати цивільні права за свobodною волею особи та для задоволення власного інтересу. Так, ч. 1 ст. 12 ЦК України свідчить, що «особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд». Метод диспозитивності забезпечує реалізацію цієї можливості за допомогою диспозитивних правових норм [228, с. 300].

Поняття «диспозитивної норми» походить від категорії «диспозитивність», і є, на наш погляд, вужчою категорією. Диспозитивність заснована на нормах права й «постійно взаємодіє з ними як форма та зміст» [120, с. 69]. На переконання З. В. Ромовської диспозитивні норми цивільного права можуть мати беззастережну та відносну форми. Так, «про беззастережну форму диспозитивності говорять тоді, коли особа може діяти повністю на власний розсуд». Як приклад – укладення договору, складення заповіту, видача довіреності, прийняття чи відмова від спадщини тощо. Відносна диспозитивність наявна тоді, «коли особа має право обрати один із варіантів поведінки, який чітко визначений у законі. Так, спадкоємець має право у будь-який час заявити про свою згоду прийняти спадщину, але у межах шести місяців» [188, с. 157-158].

Конститутивною та істотною ознакою диспозитивної правової норми є закріплена у них свобода, а відтак і можливість суб'єктів цивільного права самостійно реалізовувати суб'єктивні права. У цьому зв'язку, за твердженням Н. Ф. Чубохи, «диспозитивними є ті норми, які мають у своєму складі невизначену або відносно визначену гіпотезу або диспозицію. Характер санкції при цьому не впливатиме на визнання норми як диспозитивної. Виняток складають ті норми цивільного права, про диспозитивність яких можна говорити виходячи із змісту та характеру санкції» [228, с. 300]. Способами реалізації диспозитивних норм є правомірні дії суб'єктів цивільних правовідносин, які вони здійснюють за власним розсудом згідно законодавчих

норм. Ключовими засобами реалізації диспозитивних норм є договори, односторонні правочини, юридичні акти та акти застосування норм права.

Створення правової норми незалежно від галузі передбачає використання законодавцем принципів права (ідей, керівних засад) – як загальних, так і спеціальних, притаманних кожній конкретній галузі. Принципи завжди виступають базисом галузі, а норми – його надбудовою. Дослідники вказують, що «найбільш важливою характеристикою галузі права і ознакою, яка відрізняє галузі одну від іншої, поряд з предметом та методом правового регулювання, мають стати саме галузеві принципи» [228, с. 300] . Беззаперечно, для цивільного права як галузі національного права істотним є принцип диспозитивності.

Загальновідомою особливістю цивільно-правових відносин є те, що вони будуються не за принципом влади та підпорядкування, а засновані на рівності та автономії волі суб'єкта. Саме цими обставинами, за твердженням С. Сисуєва, визначається «специфіка регулювання цивільного законодавства, що передбачає наявність як імперативних норм, яких учасники цивільних правовідносин у будь-якому випадку мають дотримуватися, так і диспозитивних норм, які діють лише за умови, якщо учасники не виявили бажання їх врегулювати на власний розсуд» [199].

Аналізуючи положення п. 4 ст. 26 ЦК України Н. Ф. Чубоха робить висновок, що «особи можуть мати і не передбачені законом та іншими правовими актами цивільні права та обов'язки, а це означає, що учасники цивільних правовідносин можуть самі створити для себе суб'єктивні цивільні права та обов'язки». Отож у даному випадку принцип диспозитивності є віддзеркаленням загальноправового принципу «дозволено все, що не заборонено законом» і може називатися «правоуповноважувачим та дозвільним». Дослідниця зауважує, що «без вказаного загальноправового принципу немає принципу диспозитивності та й самого цивільного права, немає ринкової економіки, адже саме «дозвіл відкриває простір для ініціативи та господарського маневру» [228, с. 300].

На думку О. С. Кухарєва поняття правової свободи є базовим для визначення категорії «диспозитивність». Дослідник слушно наголошує, що «ключовою в змісті диспозитивності є не лише свобода, а свобода саме права, під якою розуміється можливість учиняти дії, що породжують певні юридичні наслідки, а відтак надається суб'єктам з метою здійснення ними цивільних праві виконання обов'язків» [120, с. 69]. Однак, за твердженням Н. Ф. Чубохи, принцип диспозитивності «немає абсолютного характеру, але не можна говорити про його обмеження та заборони (чи їх відсутність). Це категорія, яка має власний юридичний зміст, а не просто правова свобода, яка також не може бути абсолютною. А тому всі, так звані, винятки із принципу диспозитивності є його складовими частинами, які органічно доповнюють та розкривають його зміст» [228, с. 300]. Я. М. Романюк зауважує, що «диспозитивність має місце тільки тоді, коли суб'єкт обирає варіанти правомірної поведінки, адже диспозитивність є виключно правовою категорією, свободою, окресленою рамками права. відповідно, та частина свободи, яка виходить за межі правової свободи, може бути охарактеризована як «свавілля» і явище, протилежне диспозитивності» [186, с. 276].

Учені-правники при характеристиці змісту принципу диспозитивності звертають увагу на юридичну сутність поняття «власний розсуд». Так, під ним розуміють «вільно і самостійно здійснювану вольову діяльність суб'єкта у прийнятті рішень правового характеру, можливість визначати цілі власної правової поведінки та обирати правові засоби досягнення мети» [228, с. 301].

Прояви диспозитивності шляхом вольової діяльності суб'єктів, на переконання Г. Пузанової, «можуть бути виражені у двох варіантах поведінки сторін: по-перше, самостійно приймати рішення про застосування чи незастосування норми права, а по-друге, обирати одну із моделей поведінки, яка передбачена в нормі законодавцем. В першому варіанті, сформульовано можливість саморегуляції відносин, другий варіант відображає варіативність поведінки процесуальних суб'єктів у межах правила встановленого законодавцем» [176, с. 29].

Правова сутність категорії «власний розсуд» означає, що при формуванні правового рішення суб'єкт застосовує власну волю, вироблену незалежно від будь-якого стороннього впливу, як з боку публічних суб'єктів, так і приватних осіб. Науковці вказують, що «власний розсуд є структурним і суб'єктивним елементом правової поведінки особи. Доктринальне тлумачення суб'єктивного цивільного права як міри можливої поведінки уповноваженої особи варто доповнити вказівкою на те, що міра можливої поведінки суб'єкта у цивільних правовідносинах – це міра його свободи у цих відносинах і вона позитивно визначається закріпленими у праві повноваженнями особи та негативно встановленими заборонами» [228, с. 301].

Таким чином, принцип диспозитивності, основу якого формує ідея свободи, є загальним принципом галузі цивільного права, має власний зміст та відображений у нормах цивільного права. Змістом же цього принципу є вільне волевиявлення учасників цивільних правовідносин, передбачене ч. 1 ст. 1 ЦК України, стосується не лише окремих інститутів цивільного права, але й поширюється на усі цивільні відносини. Свобода у змісті диспозитивності означає, передусім, правомірну, незалежну і самостійну, вольову і на власний розсуд реалізацію суб'єктом цивільних прав.

Згідно п. 1 ч. 1 ст. 3 ЦК України першим серед загальних засад цивільного законодавства наводиться принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини. За твердженням М. В. Парасюка, зміст вказаного принципу становить «суб'єктивне право людини на особисте життя, якому кореспондує обов'язок будь-яких інших осіб не допускати його порушення, тобто їх не втручання в особисте життя людини» [156, с. 79]. Відтак, на думку В. О. Савченко, з цього принципу випливає, що «органи державної влади і місцевого самоврядування та будь-які інші особи не мають втручатися в приватні справи суб'єктів цивільного права, якщо вони здійснюють свою діяльність у відповідності з вимогами законодавства» [193, с. 11].

На наш погляд, вказаний принцип цивільного права є продовженням конституційної норми (ст. 32 Конституції України) щодо того, що «ніхто не

може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України. Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини».

Свобода волі є базисом для принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини і для особистого немайнового права на особисте життя, але на переконання В. О. Савченко «їх не можна ототожнювати, а прояв свободи волі в них відрізняється...Принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини є багатовимірним та кореспондує великій кількості цивільних та конституційних прав» [193, с. 11].

Принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини можна справедливо визначити як правило забезпечення свободи особистості, оскільки право керує зовнішніми відносинами свободи однієї особи до свободи інших, а мораль – внутрішніми спонуканнями особи [156, с. 80]. Вказаний принцип базується на свободі однієї особи до свободи іншої. Особисте життя людини є її природним правом, яке згідно положень ЦК України визнається особистим немайновим, а відтак забезпечує соціальне буття людини.

Разом із цим очевидно є теза, що невтручання в особисте життя не є абсолютним, оскільки воно допускається за тих обставин, коли не визнається свавільним. Втручання в особисте життя людини (по суті – обмеження свободи волі) дозволене за умови, що воно здійснене з метою забезпечення належного визнання і поваги прав та свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Слушним є твердження В. О. Савченко, що «свобода волі обов'язково проявляється при застосування принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини. З одного боку, даний принцип проголошує захист свободної волі яка застосовується у сфері особистого життя людини. З протилежної сторони, даний принцип обмежує

свободу волі інших учасників правовідносин заборонаю на свавільне втручання» [193, с. 12, 13].

Таким чином, свобода волі повсякчас виявлятиметься при застосуванні принципу неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини.

Ще одним принципом цивільного права є принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом. Сучасні вчені-правники зауважують, що «свобода проявляється через власність, власне буття розширює горизонти у приналежних речах, і навпаки їх обмежує через чужу власність» [64, с. 11].

Згідно цього принципу власникові належить право володіння, користування та розпорядження майном відповідно до закону за своєю волею й не залежно від волі інших осіб, держава не втручається в здійснення прав. Відзначимо, що право власності – це основне речове право фізичних та юридичних осіб. Ст. 41 Конституції України вказує, що «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності». Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні, а усі заборони й обмеження права власності застосовуються лише як заходи захисту публічних інтересів [33, с. 5].

Принцип непорушності, за словами М. В. Парасюка, не означає «безмежності» права власності, адже воно має певні межі й може піддаватися обмеженням та обтяженням [156, с. 80]. Поєднання в ст. 41 Конституції України, п. 2 ч. 1 ст. 3 і ст. 321 ЦК України засад недоторканості та обмеженості права власності зумовлене соціально-публічною функцією власності.

Найважливішим завданням цивільного права є знаходження рівноваги між приватними та публічними інтересами, створення передумов до того, щоб власники могли реалізовувати започаткований їхньою власністю позитивний потенціал, але були б обмежені в діях, що суперечать інтересам інших осіб, суспільства та держави. Отже, обмеження права власності не будуть

порушувати зміст принципу непорушності права власності при умові встановлення таких обмежень у відповідності до закону.

Принцип свободи договору є важливим поняттям у цивільному праві та визнається наріжним каменем приватного права цивілізованих держав. Законодавство України, передусім положення ЦК і ГК України, принцип свободи договору зводить на провідне місце для усіх учасників зобов'язальних відносин. Він означає, що сторони мають вільну можливість укласти договори, встановлювати їх умови і визначати свої права та обов'язки у рамках закону. Близьким за змістом до принципу диспозитивності (або ж фактично його продовженням) є принцип свободи договору. За твердженням Р. А. Майданика, свобода договору стосується лише сфери договірних відносин, відтак ця правова засада має бути визнана принципом лише цивільно-правових договорів [130, с. 145].

Нормативне закріплення меж свободи договору міститься у ст. 6 ЦК України, де зазначається, що «сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства... Сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд», однак «не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства впливає з їх змісту або із суті відносин між сторонами» [224].

Сутність принципу свободи договору, на наш погляд, розкривається у положеннях ст. 626 ЦК України, де вказано, що «сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог ЦК України, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості» [224].

Відтак основні аспекти принципу свободи договору включають:

1. Свободу укладання договору, що містить передусім вільний вияв волі особи на вступ у договірні відносини. У договірному праві принцип свободи

договору визначає правове становище учасників договірних відносин, вказуючи, що «жодна із сторін не може бути примушена до укладення договору, а також жодна із сторін не має переваг одна перед одною, незалежно від їх правового статусу (приватна особа чи суб'єкт владних повноважень)» [82, с. 61]. Сторони самостійно мають право визначати, чи хочуть вони укласти договір, і на яких умовах. Це включає в себе право вибору контрагента для укладання договору.

2. Свободу вибору сторонами змісту, форми договору та визначення його умов. Сторони мають право за власною згодою змінювати, припиняти або продовжувати чинність укладеного ними договору. Отже, сторони мають право самостійно визначати умови договору, такі як ціна, строк, умови виконання та інші.

3. Право сторін укласти як договори, передбачені законом, так і договори, які законом не передбачені, однак йому не суперечать [222, с. 636]. Укладення договору повинно відбуватися в межах закону, і жодна зі сторін не повинна порушувати чинні правила чи права інших осіб. Свобода укладання договору не означає беззаконність. Укладення договору повинно відбуватися в межах закону та звичаїв ділового обороту, і жодна зі сторін не повинна порушувати законні правила чи права інших осіб.

4. Рівність сторін у відносинах, що базуються на взаємному визнанні їхньої автономії та здатності визначати свої права та обов'язки. Так, встановлюючи принцип свободи договору і рівності сторін при встановленні договірних відносин законодавець акцентує увагу «на відокремлені їх від учасників публічних відносин, які наділені владними, імперативними повноваженнями, визначає особливий правовий статус усіх учасників приватноправових відносин, зазначивши про можливість отримання відповідного правового захисту тій стороні, яка його потребує» [82, с. 61]. Відтак свобода є первиною домінантою по відношенню до рівності.

5. Визначати способи забезпечення договірних зобов'язань та встановлювати форми відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

6. Відсутність примусу, тобто сторони повинні укладати договір вільно, без примусу або під обставинами, що вводять в оману. Цей принцип надає сторонам гнучкість та можливість пристосування договорів до їхніх конкретних потреб і обставин незалежно від категорії суб'єктів.

Дослідники зауважують, що хоча принцип свободи договору і визначається основним при укладенні договору, він не однаково застосовується на різних етапах договірних відносин. Так, «при виконанні договірних зобов'язань принцип свободи договору може мати особливості реалізації стосовно внесення змін щодо порядку виконання в умови договору, щодо заміни сторін зобов'язання, що істотних змін в умовах виконання договору тощо» [82, с. 62].

Оскільки сучасна правова система гарантує визнання свободи з одночасним її обмеженням, варто враховувати, що свобода договору не є абсолютною, а відтак існують певні обмеження, в тому числі щодо обов'язковості дотримання громадського порядку і законів, які можуть обмежувати чи виключати деякі види цивільно-правових угод. Так, до загальних засад цивільного законодавства, передбачених у ст. 3 ЦК України, законодавець відносить справедливість, добросовісність, розумність, які обмежують свободу договору, встановлюючи певну межу поведінки учасників цивільно-правових відносин. При реалізації принципу свободи договору слід враховувати вимоги ЦК, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, розумності та справедливості. Інакше, законодавець, закріплюючи принцип свободи договору, встановив і його обмеження. Причому останні є одночасно й межами саморегулювання [141]. Англійський юрист Х. Шейнмен прямо вказує на ті фактори, які обмежують і одночасно визначають принцип свободи договору: «Свобода договору – визначальний фактор договірного права – витісняється стандартами справедливості і вимогами публічного порядку. Особливо це характерно для таких галузей законодавства, як захист прав споживачів, трудове, страхове, конкурентне право, в яких багато імперативних норм» [24, с. 212].

Фахівець у галузі цивільного права В. М. Чернега пропонує модернізувати принцип, закріплений в п. 3 ч. 1 ст. 3 ЦК України (принцип свободи договору) і назвати його «принципом свободи правочину», що буде ширшим за юридичним змістом і дасть змогу відобразити усі функціональні можливості згаданого принципу [227, с. 133].

Одним із ґрунтовних принципів сучасних цивільного та господарського права, де ідея свободи виступає як основа, є принцип свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом (п. 4 ч. 1 ст. 3 ЦК України). Так, ч. 1 ст. 42 Конституції України проголошує, що «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом». А ч. 2 ст. 5 ГК України містить положення, що конституційні основи правового господарського порядку в Україні становлять «право кожного на підприємницьку діяльність, не заборонену законом»; ст. 6 ГК України закріплює принцип «свободи підприємницької діяльності у межах, визначених законом»; а ст. 43 ГК України називається «Свобода підприємницької діяльності», де вказується, що «підприємці мають право без обмежень самостійно здійснювати будь-яку підприємницьку діяльність, яку не заборонено законом» [62]. Отже, чинне законодавство України досить широко оперує категорією «свобода підприємницької діяльності», що є доволі природним, оскільки принцип свободи підприємницької діяльності є не лише загальною засадою цивільного законодавства, але й принципом господарювання, реалізація і забезпечення якого здійснюється за допомогою принципів і норм галузі господарського (підприємницького) права.

Дослідники наголошують, що «реалізація конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність має відбуватися у сфері публічно-правового регулювання підприємництва, мати правомірний характер і враховувати приватні інтереси господарюючих суб'єктів», при цьому «особливим елементом змісту правореалізації конституційної свободи особи є її відповідальність та відповідальність держави та інших суб'єктів громадянського суспільства за правомірне здійснення підприємництва в Україні» [156, с. 81]. Реалізація

принципу свободи особи (як фізичної, так і юридичної) на підприємницьку діяльність відбувається у сфері публічно-правового регулювання комерційної господарської діяльності (підприємництва), повинна мати правомірний характер, а відтак враховувати як публічні інтереси суспільства і держави, так і приватні інтереси решти господарюючих суб'єктів.

Принцип свободи покладений і в основу принципів трудового права [122, с. 10; 73, с. 118], які за твердженням сучасних дослідників, «як системи норм, покликаних забезпечувати трудові та тісно пов'язані з ними відносини, є такі засадничі ідеї (засади), які визначають сферу його дії, порядок встановлення прав та обов'язків суб'єктів, гарантії захисту їх прав та законних інтересів» [214, с. 44-45]. С. М. Прилипко, О. М. Ярошенко наголошують, що «під принципами трудового права необхідно розуміти виражені у законодавстві вихідні засади, керівні ідеї, що характеризують основний зміст і внутрішню єдність правового регулювання трудових та пов'язаних із ними відносин. Принципи визначають зміст і розвиток правових норм у межах трудового права та його інститутів. З одного боку, принципи відображають закономірності трудового права, а з іншого – являють собою найбільш загальні норми, які діють у всій сфері правового регулювання праці і поширюються на всіх суб'єктів трудового права» [169, с. 40, 41].

Так, згідно ст. 29 Конституції України «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність», а ст. 43 наголошує, що «кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується». На наше переконання, право на працю за своїм змістом є природнім, фундаментальним правом, яке створює для особи можливості щодо до реалізації, передусім, своїх здібностей. Традиційно, право на працю відноситься до групи соціально-економічних суб'єктивних прав, відтак обов'язком держави є ґрунтовне сприяння реалізації цього права.

В умовах всебічного розвитку інститутів ринкової економіки трудове право стало знаряддям впливу на відносини із застосування саме найманої праці. За твердженням В. С. Дейнеки, «трудове право є визначальною галуззю, яка

відображує у своїх нормах уявлення людини і громадянина про свободу, про вільну можливість реалізації своїх прав у власних інтересах...тому питання волі і свободи у галузі трудового права, а особливо при узаконенні трудових відносин (укладенні трудового договору) – є визначальними» [73, с. 99-100].

У світлі окресленої проблеми, а також враховуючи соціальне призначення трудового права, одним із найважливіших правових принципів вказаної галузі, на наше переконання, є принцип свободи трудового договору. Аналізуючи зміст вищенаведеного принципу, фахівці галузі трудового права розмежовують такі правові категорії, як «свобода праці», «свобода трудового договору» та «свобода укладення трудового договору» [73, с. 6; 139, с. 73-74]. З огляду на поставлені у даній роботі завдання, за необхідне вважаємо провести аналіз цих понять.

Свобода праці, на переконання Т. А. Занфірової «є міжгалузевим інститутом права та фундаментальним принципом сучасного трудового права України» [88, с. 69]. Інші дослідники наголошують, що «свобода праці – це елемент права на саморозвиток і самореалізацію людини, а примусова праця – це неприродний для людини стан виконання роботи в зв'язку з примусовим чи іншим впливом при порушенні прав працівника. Відтак законодавча заборона примусової праці посилює принцип свободи праці» [73, с. 101].

Зокрема, ст. 2 Кодексу законів про працю України (надалі – КЗпП України) поглиблює зміст конституційного права на працю, а саме: включає право на вільний вибір професії, роду занять, роботи, а ст. 5¹ КЗпП України наголошує, що держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України, вільний вибір видів діяльності [102].

Зміст права на свободу праці знаходить відображення у праві працівників об'єднуватися у профспілки для захисту своїх прав та інтересів, реалізовувати конституційне право на страйк тощо. Так само право на свободу праці включає заборону усіх видів та форм дискримінації (від походження; соціального, майнового стану; расової та національної належності; політичних поглядів чи релігійних переконань; мови; гендеру та ін.), примусової праці (ч. 3 ст. 43 Конституції України), а також кримінальну відповідальність (ст. 149 «Торгівля

людьми» КК України) за використання примусової праці або примусове надання послуг [116].

Щодо поняття «свобода праці» у світлі захисту прав роботодавця, то свобода останнього є дещо обмеженою. Таке обмеження, на переконання дослідників, переслідує три головні цілі: «по-перше, захист реалізації права на працю; по-друге, захист прав працівника як «слабкішої» сторони трудового договору; по-третє, захист інтересів держави і суспільства» [73, с. 140].

Особливістю свободи праці та правових джерел, що регулюють цю свободу, за твердженням Т. А. Занфірової, полягає у тому, що «вони спеціальні (стосуються лише права на працю та права не бути зайнятим працею) і водночас загальні для сучасного трудового права, що будується на принципі свободи праці. При цьому правові джерела свободи праці у нашій державі не обмежуються лише нормативно-правовими актами трудового права, а охоплюють акти чинного законодавства, що тим або інакшим чином стосуються питання реалізації особами свободи праці, а також закріплення, охорони та забезпечення цієї свободи» [88, с. 69, 71].

Із означеної вище категорії «свобода праці» впливає інше поняття – «свобода трудового договору», яке, одночасно, є похідним від поняття «свободи цивільно-правового договору», однак відрізняється за своїм змістом, що обумовлене характером трудових правовідносин.

Так, на переконання К. Ю. Мельника принцип свободи трудового договору означає, що «будь-яка фізична особа, яка володіє трудовою правосуб'єктністю, має право на підставі вільного вибору укласти трудовий договір із роботодавцем, а працівник вільний від виконання роботи не визначеної у трудовому договорі та за власним бажанням може розірвати трудовий договір» [138, с. 26]. При цьому принцип свободи трудового договору в законодавстві про працю підкріплюється відсутністю дискримінації, а також заборонаю примусової праці [144, с. 56]. Як зазначає К. Ю. Герман, «свобода трудового договору ґрунтується на основоположних принципах права та є органічним відображенням взаємодії принципів свободи праці, свободи

договору та свободи підприємницької діяльності, які, перетинаючись у площині трудових правовідносин, визначають її специфічний зміст. Зазначені правові категорії органічно доповнюють одна одну, що свідчить про необхідність та доцільність їх існування. Вони визначають правові основи життєдіяльності працездатних громадян у процесі реалізації ними права на працю» [56, с. 207].

Сутність свободи трудового договору полягає в тому, що трудові правовідносини найманого працівника із роботодавцем визначаються, передусім, трудовим договором, який і ґрунтується на їх виникненні. Завдяки вільному укладенню трудового договору особа, що володіє трудовою правосуб'єктністю, має право влаштуватися на роботу, а відтак і реалізувати своє конституційне право на працю. Зміст свободи договору у трудовому праві, за твердженням Н. О. Мельничук, «може виражатися у формі свободи укладення трудового договору із винятковим правом особи вільно розпоряджатися своїми здібностями та вміннями, а відтак, укладати трудовий договір, даючи згоду на будь-яку роботу, що відповідає її бажанням» [139, с. 74].

На наш погляд, варті уваги висновки щодо змісту свободи трудового договору, зроблені Н. О. Мельничук [139, с. 75-76].

По-перше, свобода укладення трудового договору, що реалізується шляхом заборони примусової праці, а отже і примусового укладення трудового договору чи примушування до роботи взагалі. Діюче трудове законодавство не містить ніяких спеціальних заборон щодо можливості працівникам працевлаштуватися через посередників.

По-друге, свобода вибору характеру договору, що укладається, означає, що сторони самі для себе вирішують, який саме договір їм укладати. Суттєвою умовою, що може негативно впливати на свободу обрання характеру договору, є його строк.

По-третє, свобода у виборі контрагента за договором у трудовому праві, тобто працівник вправі самостійно обирати собі роботодавця з-поміж існуючих різних форм власності, видів діяльності, форм діяльності.

По-четверте, свобода у виборі умов договору, що означає, що сторони за власним розсудом визначають зміст цього договору. Однак умови договорів не можуть бути свавільними, вони мають відповідати визначеним чинним законодавствам вимогам та забезпечувати щонайменше мінімальні гарантії працівникам.

По-п'яте, вільний вияв волі особи на вступ до договірних відносин.

Таким чином, змістом свободи трудового договору охоплюється встановлена нормою трудового права свобода особи на реалізацію свого права на працю шляхом вступу у договірні відносини, вибору контрагента, визначення істотних умов договору для задоволення власного інтересу. Реалізація принципу свободи трудового договору є важливою гарантією як конституційних (у широкому розумінні), так і трудових (у вузькому розумінні) прав передусім найманих працівників. В умовах розбудови в Україні правової та соціальної держави, розвитку інститутів ринкової економіки реальне втілення принципу свободи трудового договору сприятиме утвердженню та розвитку приватного підприємництва.

Однією із галузей публічного матеріального права, де принцип свободи відіграє неабияке значення, є кримінальне право. В Україні кримінально-правові норми передусім систематизовано в єдиному законодавчому акті – Кримінальному кодексі України (надалі – КК України). Своім завданням КК України має правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання кримінальним правопорушенням (ч. 1 ст. 1 КК України). Для здійснення цього завдання КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, які їх вчинили (ч. 2 ст. 1 КК). Відтак у теорії кримінального права склалися щонайменше три основні позиції щодо розуміння завдань кримінального права – це виконання охоронної, регулятивної і запобіжної функцій [80, с. 27-28].

Свобода є найважливішим основоположним фактором визначення права, у тому числі й кримінального. Не перетворивши право «у реальний і дієвий інструмент свободи та вільної творчості людей, не зробивши його чинником захисту самоврядування, прав і свобод особи й громадянина, не можна побудувати демократичне громадянське суспільство, тому що право – це перш за все юридична свобода особи» [149, с. 48]. В умовах євроінтеграційних процесів у нашій державі «важливо формувати легітимне кримінальне право, тобто таке яке сприймається та приймається громадянами держави, яке спрямоване на потреби людини, зокрема забезпечення безпеки та свободи» [212, с. 360].

На наш погляд, дослідники слушно звертають увагу на такі загальносоціальні категорії науки кримінального права, як «свобода» і «воля». Так, на переконання К. А. Новікової, поняття «свобода» і «воля» не є тотожними, хоч і є лінгвістично близькими за змістом. «Поняття «волі» з'ясовується через усвідомлення свободи, у той час як свобода є усвідомленою життєвою необхідністю. Воля дозволяє людині діяти в межах певного соціального простору, що дає підстави вважати, що поняття «свобода» є ширшим за поняття «воля» [149, с. 44].

Категорії свободи і волі у кримінальному праві мають різний зміст. Так, свобода – це передусім перебування особи не під арештом (ув'язненням, або ж у неволі від кого-небудь), воля – це «внутрішнє прагнення, потяг до здійснення чого-небудь» [49, с. 363, 1300]. Відтак волю не можна обмежити жодними засобами кримінально-правового впливу, оскільки вона визначається «як вибір людиною самої себе: людина така, якою вона саме себе вільно обирає. Навіть обмежуючи свободу особи, яка вчинила злочин, вона залишається «вільною» щодо вибору або ставлення суб'єкта до незалежного від нього оточення» [149, с. 44].

КК України доволі часто оперує вказаними поняттями. Правники зазначають, що законодавець у тексті кодексу 1299 випадків використовує поняття «воля» та 21 випадок термін «свобода». При цьому «поняття «воля»

вжите законодавцем для конструювання норм кримінального закону у різних значеннях: як синонім особистої свободи, свободи пересування та вільного вибору місця перебування та як одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки [180, с. 1.14].

Свобода особи у кримінальному праві розуміється у світлі двох аспектів: перший – це свобода потерпілого, яка охороняється нормами Особливої частини КК України; другий – як свободу суб'єкта кримінального правопорушення, тобто свободу того, хто посягає на охоронювані законом інтереси. У нинішньому суспільстві право водночас є ключовим засобом забезпечення (гарантування) свободи та її обмеження, «при цьому співвідношення між забезпеченням і обмеженням свободи має визначатися правом, виходячи із загального припущення на користь свободи... Коли людина відмовляється дотримуватися встановлених правил поведінки, то вона лише зовнішньо виглядає вільною, виникає поняття протиправна «свобода», яку потрібно обмежувати шляхом державного впливу» [149, с. 46-47]. Отже, це та сама «свобода», яка обмежується при застосуванні покарань шляхом обмеження або позбавлення волі.

Вивчаючи ознаки свободи у розрізі кримінальної відповідальності, О.П. Донченко робить висновок, що відповідальність є органічною властивістю свободи. Дослідниця вказує, що «не маючи свободи, людська особистість була би позбавлена можливостей відповідати за свої вчинки» і наголошує на безумовності взаємозв'язку тріади на кшталт «свобода – вина – відповідальність», оскільки відповідальність є невід'ємною властивістю свободи, а вина – одним із виразів відповідальності, включаючи самовідповідальність [79, с. 36]. Таким чином, свобода беззаперечно є однією із передумов кримінальної відповідальності, а вина, тобто психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбаченої нормами КК України, та її наслідків, виражене у формі умислу або необережності – обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кримінального правопорушення.

У світлі завдань даного дисертаційного дослідження за необхідне вважаємо зупинитися на заходах кримінально-правового характеру, що обмежують право на особисту свободу людини. Як згадувалося вище, обмеження насправді відіграють неабияке значення у здобутті індивідом справжньої свободи. Загальновідомо, що свобода кожного індивіда (людини) поширюється у тих межах, допоки не обмежується свобода інших. Відтак обмежуючи певним чином свободу кожної людини, право (у даному випадку – кримінальний закон) забезпечує індивіду вільне використання своїх прав, інакше – гарантує йому свободу посеред цих меж. «Прагнучи встановити ці межі, закон сприяє тому, щоб у спільному житті людей запанував порядок, ґрунтований на свободі» [216, с. 359].

Особиста свобода у кримінальному праві обмежується цілою низкою заходів кримінально-правового характеру. Це, передусім, покарання та інші заходи кримінально-правового характеру – обмежувальні та примусові заходи медичного або виховного характеру тощо. Зрозуміло, що ступінь обмеження особистої свободи у всякому конкретному випадку відмінний і буде залежати не лише від загальних правил призначення покарання, а й від вимог застосування заходів кримінально-правового характеру. З цього приводу К. А. Новікова задається питанням: «Так де ж знаходиться межа допустимих обмежень прав та свобод людини»? Відповідь очевидна – «на межі критеріїв обмеження права на особисту свободу людини» [148, с. 102].

Аналіз положень КК України дає підстави стверджувати, що обмеження особистої свободи людини має строковий характер. Так, норми Загальної частини КК України встановлюють максимальний строк, на який призначається:

- арешт – до 6-ти місяців;
- обмеження волі – до 5-ти років;
- тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – до 2-х років;
- позбавлення волі на певний строк – до 15-ти років;
- у випадку призначення покарання за сукупністю вироків – до 25-ти років.

Навіть довічне позбавлення волі, за словами науковців, «хоч і визнається безстроковим видом покарання, має умовно строковий характер у зв'язку із можливістю бути помилуваним згідно п. 4 Положення про порядок здійснення помилування (так зване «право на надію»). Мінімальна свобода є, навіть, при максимальних обмеженнях – наприклад, особи, які відбувають довічне позбавлення волі, мають права на щоденні прогулянки, на користування книжками тощо» [148, с. 103].

Вочевидь і заходи, пов'язані з обмеженням особистої свободи, мають бути крайніми, тобто мають застосовуватися лише тоді, коли «всі інші засоби кримінально-правового реагування вже вичерпані і правозастосовувачу тільки й залишається, що обмежити особисту свободу людини. Це означає, що доти, доки правозастосувач потенційно не використає увесь арсенал заходів, не пов'язаних з обмеженням особистої свободи, переходити до обмеження особистої свободи не можна» [148, с. 104].

Поняття свободи у галузі кримінального права (включаючи і кримінально-процесуальне право) певним чином є основоположним і для принципів згаданої галузі. Однак станом на сьогодні у тексті національного закону про кримінальну відповідальність положення про його принципи безпосередньо не регламентовані (виключення становить хіба що ч. 1 ст. 3 КК України, де вказано, що «законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України та загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права») [151, с. 1]. На переконання дослідників-криміналістів принципи кримінального права необхідно сформулювати і закріпити у спеціальній статті чи кількох статтях КК України як каталог [80, с. 70], оскільки «в іншому випадку вони втрачають свій правовий характер [151, с. 11].

Наразі у Конституції України визначені і у Загальній частині КК України відображені такі принципи, основою яких, на наш погляд, виступає загальноправовий принцип свободи. До них можемо віднести, насамперед, принцип презумпції невинуватості: «особа вважається невинуватою у вчиненні

злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду» (ч. 1 ст. 62 Конституції України, ч. 2 ст. 2, ст. 23 КК); принцип визначення лише законом і встановлення лише вироком суду будь-яких обмежень у користуванні правами людини і громадянина стосовно засудженого (ч. 3 ст. 63 Конституції України, ч. 1 ст. 50 КК України); принцип заборони жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, покарань (ч. 2 ст. 28 Конституції України, ч. 2 і 3 ст. 50, ст. 51 КК України). Із означеними принципами у тісному взаємозв'язку перебуває і принцип винної відповідальності. Він означає, що особа підлягає кримінальній відповідальності лише за те суспільно небезпечне діяння і його суспільно небезпечні наслідки, відносно яких встановлена її вина у формі умислу або необережності, «при цьому об'єктивне ставлення в вину, тобто кримінальна відповідальність за невинне спричинення шкоди (казус), не допускається» [151, с. 14-15].

Із принципами кримінального права доволі тісно пов'язані і принципи кримінально-процесуального права, базисом яких є насамперед конституційні норми. Сфера кримінального судочинства найтісніше пов'язана із заходами процесуального примусу та обмеженням прав і свобод учасників процесу.

Вивчаючи забезпечення права на свободу та особисту недоторканність як засаду кримінального провадження згідно ст. 29 Конституції України, варто зауважити, що її структуру складають такі елементи, як: фізична, моральна та психічна недоторканність, індивідуальна свобода, загальна свобода дій та особиста безпека. Так, на переконання І. Шульгана, «фізична недоторканність передбачає захист від насильства, небезпечного для життя і здоров'я, та насильства, що не є небезпечним для життя і здоров'я, охорону статевої свободи; моральна недоторканність – захист честі та гідності особистості; психічна недоторканність – захист нормального перебігу психічних процесів; індивідуальна свобода – захист права на свій розсуд визначати місце перебування, свободу пересування, право на відсутність спостереження або охорони; загальна свобода дій – захист дій, не охоплених формалізованим

правом; особиста безпека – забезпечення відсутності загрози завдання шкоди» [233, с.44].

Недоторканність особи у кримінальному судочинстві України, на думку О. О. Левендаренка, «по-перше, відображає міжнародний стандарт кримінального судочинства; по-друге, може розглядатись як елемент юридичної конструкції «право на свободу та особисту недоторканність», а також як самостійна категорія; по-третє, наділена «негативним» змістом у значенні «свободи від посягань»; по-четверте, відображає відносини між державою, її органами та громадянами; по-п'яте, вимагає від держави виконання «позитивних» і «негативних» обов'язків; по-шосте, має компонентну структуру, елементи якої перебувають у нерозривному зв'язку з особистістю, наділеною недоторканністю; по-сьоме, поширюється на всіх учасників кримінального судочинства, а не лише на підозрюваного чи обвинуваченого» [124, с. 111].

Забезпечення права на свободу під час проведення окремих слідчих дій у межах кримінального провадження є особливо важливим, оскільки наслідком незаконного обмеження права на свободу може бути порушення інших прав і свобод особи під час досудового та судового проваджень. у кримінальному процесі [126, с. 226]. Дотримання будь-якого права під час кримінального провадження забезпечується низкою правових і процесуальних гарантій. Щодо права на свободу та особисту недоторканність Конституція України та КПК України: встановлює підстави і порядок затримання і взяття під варту, складання процесуальних документів та вимоги до них, особливості, їх властивості і ознаки тощо. Крім цього, «дотриманню права на свободу та особисту недоторканність сприяє наявність судового контролю, що значно підвищує рівень захисту, тому що доповнює процедури прийняття процесуальних рішень додатковими гарантіями, захищаючи від свавільного обмеження або порушення прав і свобод людини та громадянина, сприяючи прийняттю законного рішення тощо» [123, с. 245].

Так само принцип свободи та особистої недоторканності є однією із конституційних засад кримінально-виконавчого права. Критерії впливу держави

на дотримання та реалізацію принципу свободи та особистої недоторканності характеризуються одночасно як позитивним так й негативним впливом. На переконання Д. О. Пилипенка, «позитивний аспект відобразатиметься у конкретизованій регламентації державою елементів правового статусу засудженого, які визначають собою критерії свободи його співіснування в межах кримінально-виконавчої системи. При цьому негативний та позитивний аспекти в рівній мірі стосуються й елементу особистої недоторканності. Негативний аспект визначає фактичну фіксацію в законодавстві міжнародно-правового та конституційного положення про недоторканність особи. Наявна правова конструкція при цьому передбачає фактичну заборону будь-кому, будь-то посадовим особам кримінально-виконавчої служби, а рівно й іншим засудженим жодним впливати на особу, яка відбуває кримінальне покарання» [158, с. 397].

Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Згідно ст. 124 Конституції України «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються». Стаття ж 64 вказує, що в умовах воєнного або надзвичайного стану право на судовий захист не може обмежуватися.

В Україні, яка є демократичною і правовою державою, він (суд) є головним суб'єктом захисту порушених, оспорюваних або невизнаних прав, свобод чи інтересів осіб. Відтак суд – це орган держави, який здійснює правосуддя і виконує свої функції від її імені.

Диспозитивність (з латині – «розпоряджатися») у світлі найзагальнішого розуміння означає можливість діяти за власним розсудом та самостійно обирати модель особистої поведінки у межах, встановлених законом. Різні галузі процесуального права мають власні обриси та своєрідні риси диспозитивності, однак, на переконання А. Штефан, «її основу завжди становить те, що суб'єкт відповідних правовідносин наділяється певною свободою вибору у реалізації своїх прав і самостійно розпоряджається ними» [232, с. 73].

Відзначимо, що на законодавчому рівні принцип диспозитивності закріплений нормами Господарського процесуального кодексу України: «учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору *на власний розсуд* (курсив – наш)» (ст. 14 «Диспозитивність господарського судочинства») [63] та Кодексу адміністративного судочинства України: «Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та *свободи* (курсив – наш) в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості...*Суд може вийти за межі позовних вимог* (курсив – наш), якщо це необхідно для ефективного захисту прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень...Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами *на свій розсуд* (курсив – наш), крім випадків, встановлених цим Кодексом» (ст. 9 «Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі») [101].

Окрему увагу визначенню принципу диспозитивності законодавець приділив і у положеннях Кримінального процесуального кодексу України (КПК України). Так, чільне місце серед визначення загальних засад кримінального провадження щодо змісту і форми посідає принцип диспозитивності (п. 19 ч. 1 ст. 7 КПК України), а його зміст розкривається у ст. 26 «Диспозитивність»: «сторони кримінального провадження є *вільними* (курсив – наш) у використанні своїх прав у межах та у спосіб, передбачених цим Кодексом...Кримінальне провадження у формі приватного обвинувачення розпочинається лише на підставі заяви потерпілого. Відмова потерпілого, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представника від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження у формі приватного обвинувачення». Дослідники звертають увагу, що значення принципу диспозитивності у кримінальному процесі зростає, а сучасне кримінальне процесуальне право «вже не лише допускає можливість його застосування, але й обґрунтовує та створює необхідні умови для його широкого застосування, а у справах приватного

обвинувачення дія та застосування принципу диспозитивності стають подібними до цивільного процесу» [54, с. 16].

Водночас і положення Закону України «Про виконавче провадження» (п. 4 ч. 2 ст. 2) та Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» (п. 6 ч. 1 ст. 4) установлюють принцип диспозитивності одним із принципів виконавчого провадження [170; 172]. На думку Є. О. Шиман, основними проявами диспозитивності у виконавчому провадженні є такі чинники: по-перше, виникнення виконавчого провадження залежить від волі стягувача; по-друге, розвиток виконавчого провадження залежить від волі стягувача як основного учасника виконавчого провадження; і по-третє, припинення виконавчого провадження залежить від волі стягувача та боржника, як основних учасників виконавчого провадження. Відтак «принцип диспозитивності у виконавчому провадженні – це визначена законодавством про виконавче провадження основна засада виконавчого провадження, згідно з якою сторони виконавчого провадження вільно, на власний розсуд, здійснюють процесуальні права, спрямовані на виникнення, розвиток або припинення виконавчого провадження в межах, дозволених законом і в установленому законодавством про виконавче провадження порядку» [231, с. 151-153].

Однак, у світлі окресленої даним дисертаційним дослідженням проблеми, ми зупинимось детальніше на аналізі та характеристиці диспозитивності цивільного судочинства як спеціального принципу галузі, оскільки, на наш погляд, у ньому найбільше втілюється і реалізовується якраз ідея свободи.

Його основний зміст викладено у ст. 13 ЦПК України, а саме: «суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках...Учасник справи розпоряджається *своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд* (курсив – наш). Таке право мають також особи, в

інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності...» [225].

Цивільне процесуальне право як галузь національного права, яка регулює суспільні відносини, що виникають між учасниками цивільного процесу і судом при здійсненні правосуддя у цивільних справах, має генетичний і функціональний зв'язок з іншими галузями права – конституційним, цивільним, сімейним, трудовим тощо [223, с. 16-17]. Метод правового регулювання цивільних процесуальних правовідносин за змістом є імперативно-диспозитивним, відтак саме диспозитивність дозволяє суб'єктам вільно використовувати належні їм права у рамках закону.

Особливості, сутність та зміст кожної окремої галузі національного права, у тому числі і цивільного процесуального, виявляються у принципах цієї галузі. Враховуючи специфіку цієї галузі, необхідно зауважити, що її принципи мають бути засновані виключно на нормах цивільного процесуального законодавства. Отже, вони закріплені, передусім, конституційними нормами та нормами Цивільного процесуального кодексу України. Так, ч. 1 ст. 4 ЦПК України вказує, що «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів» [225].

Згідно ч. 3 ст. 2 ЦПК України основними засадами (принципами) здійснення правосуддя у цивільних справах є «верховенство права; повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; диспозитивність; пропорційність; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення».

Поряд із цим, на переконання дослідників, «зміст принципу цивільного процесуального права, зафіксованого у формулюванні тієї чи іншої норми, не вичерпується змістом цієї норми, а завжди доповнюється, конкретизується в інших нормах цивільного процесуального законодавства» [223, с. 29].

У наукових дослідженнях поширене твердження, що природа процесуальної диспозитивності ґрунтується на диспозитивності матеріальних цивільних прав. Нормами матеріального права визначено засади, на яких здійснюється право на захист суб'єктивних прав [54, с. 14].

Так, Р. Є. Гентош, досліджуючи ст. 20 ЦК України у світлі диспозитивності як міжгалузевого принципу процесуального права, наголошує:

«по-перше, суб'єкт завжди має можливість обрати один із визначених законодавством способів захисту прав згідно положень ч. 2 ст. 16 ЦК України та ч. 2 ст. 20 ГК України. В поодиноких випадках перелік можливих способів захисту прав визначається положеннями нормативних актів спеціального характеру; по-друге, суб'єкту надається можливість обирати форму (порядок) захисту свого суб'єктивного права згідно ч. 1 ст. 16, ст. ст. 17-19 ЦК України; по-третє, суб'єкт має можливість відмовитися від захисту свого порушеного права чи інтересу» [54, с. 14].

Проаналізувавши зміст ст. 20 ЦК України («право на захист особа здійснює на свій розсуд»), доходимо до висновку, що дійсно ця норма певним чином установлює диспозитивність у здійсненні права на захист.

Однак, у науковій літературі присутнє й інше бачення правової природи процесуальної диспозитивності. На думку окремих вчених цивільне судочинство «докорінно відрізняється від матеріальних правовідносин тим, що особа, яка звертається до суду, прагне використати державну владу на свою користь. Але довільність такого використання неможлива. Тільки дотримання встановлених умов (в самому широкому розумінні) забезпечує отримання результату. Тому владний, публічний характер судочинства накладається на матеріальні відносини, і результат цивільного судочинства вже визначається взаємодією відповідних засад» [75, с. 89].

Підтримуємо думку А. Штефан, яка вказує, що «диспозитивність також означає свободу учасника справи у розпорядженні своїми процесуальними правами щодо предмета спору, відсутність будь-яких перешкод для здійснення такого розпорядження на власний розсуд. Ця свобода не є абсолютною, вона має визначені законом межі здійснення, існування яких необхідне для ефективного функціонування цивільної процесуальної форми, зокрема, дотримання розумних строків розгляду цивільних справ та недопущення зловживання процесуальними правами» [232, с. 79].

До того ж, Р. Є. Гентош, апелюючи до законодавця вказує, що Конституція України не зараховує принцип диспозитивності до основних засад судочинства і пропонує закріпити його у Основному законі «як одну із основних засад судочинства, у галузевих процесуальних кодексах сформулювати поняття і зміст принципу диспозитивності з урахуванням особливостей кожної з форм судочинства», оскільки «ігнорування на конституційному рівні диспозитивності як однієї із важливих засад судочинства не відповідає значенню та важливості цього міжгалузевого принципу судочинства» [54, с. 14, 16].

Отже, правова природа принципів цивільного судочинства, яке спрямоване передусім на захист прав, свобод та законних інтересів, є взаємозалежною із загальними принципами права (верховенства права, свободи, гуманізму, демократизму, рівності та справедливості) та принципами інших галузей права – конституційного, цивільного, сімейного і трудового. Принципи цивільного процесуального права, як в решті й інших галузей національного права, обумовлюються ідеями, поглядами суспільства і держави щодо здійснення правосуддя, а відтак і становлять зміст самих принципів цивільного процесуального права.

Висновки.

1. Міра свободи суб'єкта виявляється лише у діючому праві, яке здатне наділяти їх відповідними правами та покладати на них обов'язки, а відтак і визначати правовий статус у суспільстві. Свобода у праві має бути гарантована державою, оскільки саме вона здатна забезпечити умови, необхідні для

здійснення та захисту прав і свобод кожної людини. Позаяк міру свободи (передусім людини) представляє юридичний закон, тому закріплення даного права відбувається на рівні Конституції з подальшою конкретизацією його у галузях національного права і законодавства. Держава визнає свободу з одночасним її обмеженням, завдяки яким суб'єкти права вільні у прояві своєї волі й здатні захистити себе від будь-якого свавілля з боку інших суб'єктів.

2. Конституційні права і свободи є одночасно універсальною цінністю і правовим базисом конституційно-правового статусу людини і громадянина. Відтак принцип свободи є безумовною ідеологічною основою як принципів конституційного права загалом, так і прав та свобод людини зокрема – особистих, політичних, соціальних, економічних, культурних тощо.

3. Превалюючим методом приватно-правових (цивільних) відносин є диспозитивний метод, правову основу якого становить принцип свободи. Ідея свободи покладена в основу таких принципів цивільного права, як *принцип диспозитивності* (тобто право суб'єкта самостійно визначати зміст цивільних прав і обов'язків, на власний розсуд розпоряджатися суб'єктивними правами); *принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини*, що ґрунтується на свободі однієї особи до свободи іншої (особисте життя людини є особистим немайновим правом, що забезпечує її соціальне буття); *принцип неприпустимості позбавлення права власності*, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом (фактично – забезпечення рівноваги між приватними та публічними інтересами); *принцип свободи договору*, який є основою сучасного приватного права; а також *принцип свободи підприємницької діяльності*, що не заборонена законом. Разом із цим очевидно, що абсолютної свободи у приватно-правових відносинах не існує, тому й існують певні її законодавчі обмеження.

4. Загальноправовий принцип свободи покладений і в основу принципів трудового права, серед яких особливе місце займає *принцип свободи трудового договору*. Його змістом охоплюється свобода особи на реалізацію свого конституційного права на працю шляхом вступу у договірні відносини для

задоволення власного інтересу. Відтак реалізація принципу свободи трудового договору є ваговою гарантією як конституційних (у широкому розумінні), так і трудових (у вузькому розумінні) прав передусім найманих працівників.

5. Однією із галузей публічного матеріального права, де загальний принцип свободи відіграє чимале значення, є кримінальне право. Свобода особи у кримінальному праві розуміється у світлі двох аспектів – свободи потерпілого і свободи суб'єкта кримінального правопорушення. Свобода є однією із передумов кримінальної відповідальності, а вина – обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони кримінального правопорушення. Особиста свобода у кримінальному праві обмежується цілою низкою заходів кримінально-правового характеру – покараннями та іншими заходами кримінально-правового характеру, однак ступінь обмеження особистої свободи у кожному конкретному випадку буде неоднаковою і залежатиме як від загальних правил призначення покарання, так і від вимог застосування заходів кримінально-правового характеру.

Загальноправовий принцип свободи лежить в основі таких галузевих кримінально-правових принципів, як: принцип презумпції невинуватості, принцип визначення лише законом і встановлення лише вироком суду будь-яких обмежень у користуванні правами людини і громадянина стосовно засудженого; принцип заборони жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, покарань; принцип винної відповідальності; принципи достатності і пропорційності.

6. У галузях процесуального права (цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства) ідея свободи покладена передусім в основу спеціального принципу – принципу диспозитивності. Цей принцип у кожній окремій галузі процесуального права має власний зміст, однак суб'єкт відповідних правовідносин завжди наділяється певною свободою вибору у реалізації своїх прав. Якнайбільше ідея свободи втілюється і реалізовується у галузі цивільного судочинства, і навпаки – сфера

кримінального судочинства найтісніше пов'язана із заходами процесуального примусу та обмеженням прав і свобод учасників процесу.

Зміст принципу диспозитивності (спеціальний принцип) ґрунтується на загальному принципі свободи. Диспозитивність – це і є втілена у праві свобода як інструмент впорядкування. Свобода, закріплена нормами матеріального права – це можливість здійснювати (реалізовувати) суб'єктивні права, а свобода, закріплена нормами процесуального права – це можливість на власний розсуд у межах закону розпоряджатися засобами їх захисту. Відтак диспозитивність стає принципом процесуального права лише у тих галузях, де допускається вдосталь свободи дій для суб'єкта і виникає можливість вчиняти їх на власний розсуд. Саме загальні принципи права, у тому числі і принцип свободи, конкретизують зміст галузей процесуального права, передусім щодо предмета і методу правового регулювання.

Отже, принцип свободи є змістовною основою всіх галузей права. Спосіб та мета розгортання ідеї свободи у певній сфері суспільних відносинах покладає розвиток цієї чи іншої галузі права. Надання, підпорядкування, обмеження чи позбавлення свободи формують приватноправові та публічноправові галузі права. Галузі, засновані на імперативному методі правового регулювання оперують принципом свободи у напрямку його обмеження, тоді як галузі, засновані на диспозитивному методі і є максимальним розгортанням ідеї свободи у суспільстві.

2.3. Обмеження принципу свободи

Правовий принцип свободи розкриває свою цінність лише у взаємодії з іншими принципами та правами. Така взаємодія передбачає його обмеження. В залежності від сфери правової реальності принцип свободи реалізується з різним ступенем. Певні відносини вимагають широкої диспозитивності, а відтак принцип свободи стає домінуючим. Інші відносини є більш імперативними в силі своєї природи, а тому принцип свободи є більш обмеженим, однак варто

наголосити, що сама ідея свободи за будь-якого характеру правовідносин завжди присутня. Право – це пізнана свобода. Еволюція права – це еволюція та розгортання ідеї свободи у суспільному житті. У цьому підрозділі буде досліджено найскладніше питання, пов'язане із розгортання принципу свободи у правовій реальності – це обмеження свободи та відповідні критерії.

I. Шультган вказує на дві класичні сторони свободи: «У вказаному аспекті право на особисту свободу можна розглядати як право на такий стан, при якому людина може розпоряджатися собою, своїм тілом, психікою, мораллю, безпекою на власний розсуд, обмежуючись лише правами інших осіб. Недоторканність передбачає такий стан, при якому не допускається ущемлення моральної, фізичної та інших цінностей людини шляхом примусу з боку держави, посадових осіб та інших громадян. Отже, свобода та особиста недоторканність, двоєдина основа психофізичної цілісності та автономії особистості» [233, с. 44]. У класичних вченнях свободу поділяють на позитивну, тобто свободу діяльності, активну свободу, та «свободу від», тобто негативну свободу, що передбачає обмеження впливу на особу. Наявність та баланс цих двох свобод формує характер правової системи та дух законів загалом. Чим більше держава утримується від впливу на особу, тим більше позитивної свободи ми маємо. Наявність особистих можливостей передбачає відсутність вищої сили та влади для їх обмеження. Отже, наявність свободи сама по собі передбачає взаємообмеження між учасниками правового спілкування для її збереження, більша свобода одного учасника тягне за собою меншу свободу іншого, що має тенденцію до етатизму чи правової ентропії (права сили) [46, с. 19].

Слушно вказує Ч. Антіу на відносний характер принципу свободи: «У суспільстві навіть "основні свободи" не можуть бути абсолютними. Незважаючи на достатні докази того, що Медісон і Джефферсон вважали деякі свободи як абсолютні, а також переконливі філософські аргументи від Шредера до Мейклджона, ці свободи не можуть розглядатися як абсолютні у суспільстві, яке дбає про своє виживання і цінує інтереси інших» [8, с. 70]. Принцип свободи має

вивчатись через виміри: аксіологічний, нормативно-теоретичний та практичний. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Наприклад, як це було пізніше час проголошення цього принципу у ході Великої французької революції чи відстоювання абсолютної ліберальної доктрини, яка нівелювала роль держави у житті людини. Обидва випадки мали не лише позитивні наслідки, однак були рушійною силою для пошуку шляхів впровадження свободи як правового принципу. Теоретичний вимір передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його пізнати і більш гармонійно реалізувати у правовідносинах. Прикладний вимір передбачає вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження.

Обмеження свободи є складною мірою, а тому самі заходи обмеження теж потребують обмежень. Як слушно зауважує М. Сельгелід: «Відповідно до цієї концепції ступінь виправданості заходів обмеження свободи залежить від рівня ризику та потенційної тяжкості шкоди іншим» [6, с. 556], [23]. Отже, обмеження свободи для сучасної демократичної ліберальної правової системи завжди є ризиком, щоб зберегти задекларовані правові цінності, а відтак виникає питання доцільності і виправданості такого ризику. Обмеження свободи не може розумітись як її скасування. Аналогічно стоїть питання із заподіянням відповідної шкоди, що завдає обмеження свободи, вона теж має бути допустимою з точки зору сучасних правових цінностей. Сюди ж відноситься так званий принцип презумпції свободи, за яким особа має бути на свободі поки уповноважені органи не доведуть необхідність обмеження чи позбавлення її волі. На наш погляд цю презумпцію можна розглядати не лише у контексті кримінального покарання, а і як загальний регулятивний принцип: людина має бути вільною поки не буде в законному порядку доведена необхідність обмеження або позбавлення її свободи. Розширення змісту цієї презумпції обумовлене тим, що свобода може бути обмежена не лише у порядку кримінального провадження, але й, наприклад, в умовах воєнного чи

надзвичайного стану, або взагалі як регулятивний інструмент у галузях публічного права [46, с. 20].

Цікавою є позиція стосовно обмеження прав та свобод Конституційного суду України: «Скасування конституційних прав і свобод – це їх офіційна (юридична або фактична) ліквідація. Звуження змісту та обсягу прав і свобод є їх обмеженням. У традиційному розумінні діяльності визначальними поняття змісту прав людини є умови і засоби, які становлять можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. Обсяг прав людини – це їх сутнісна властивість, виражена кількісними показниками можливостей людини, які відображені відповідними правами, що не є однорідним і загальним. Загальновизнаним є правило, згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена» [183]. Положення щодо ототожнення скасування та ліквідації свободи є абсолютно справедливим, однак дещо дискусійним виглядає розуміння обмеження прав та свободи як звуження змісту та обсягу. Поза всяким сумнівом обмеження свободи означає запровадження меж саме для обсягу, а не для змісту. У цьому тлумаченні з одного боку вказується, що сутність змісту свободи не може бути порушена, однак законним обмеженням може бути звуження змісту. Відтак виникає логічне питання, чи є звуження змісту його порушенням? Порушення змісту є будь-яка заперечення загальновизнаного розуміння свободи. Однак звуження змісту теж цілком може бути таким запереченням. Обмеження принципу свободи цілком допускається як регулятивний інструмент за певних обставин, однак навіть ці обмеження мають свої межі і не можуть спотворювати принцип свободи як ключову правову цінність. Отже, можна дійти висновку, що обмеження принципу свободи це зменшення його обсягу, але не звуження змісту. Важливим є під час впровадження обмежень свободи, щоб результат цих обмежень не став загальним правилом, а якщо звужити зміст свободи, тоді і її обмеження стануть розумітись як загальне правило та мета, що обов'язково призводить до тоталітарних наслідків [46, с. 20].

Саме поняття та зміст обмеження свободи потребує свого уточнення, адже дещо відрізняється від обмеження прав. Варто звернути уваги на узагальнення, яке виконали А. Мерник щодо трактування вітчизняними науковцями обмеження прав та свобод: «М.В. Савчин визначає обмеження прав і свобод людини, як втручання публічної влади у сферу приватної автономії індивіда виключно на підставі закону, яким запроваджуються певні заходи, спрямовані на забезпечення балансу приватних і публічних інтересів з метою захисту національної безпеки, громадського порядку, життя і здоров'я інших людей, авторитету правосуддя [195, с.291]. Інші автори, О. В. Скрипнюк, М. Ф. Селівон, А. Є. Стрекалов, О. В. Козир, О. В. Осинська, І. Ю. Філіп, під обмеженням прав і свобод людини розуміють законодавче звуження змісту та обсягу прав і свобод людини щодо її можливостей мати, володіти, користуватися й розпоряджатися соціальними цінностями, свободою дій і поведінки з метою захисту суверенітету і територіальної цілісності або громадського порядку, ... [152, с.5]. Останні, під обмеженням прав і свобод пропонують розуміти правомірне, цілеспрямоване кількісне та якісне применшення у процесі правореалізації тих можливих моделей поведінки, правомочностей, які складають основне право особи, з боку інших осіб [207, с.3]» [140, с. 51]. Варто зазначити, що категорії суб'єктивне право та свобода багато в чому є тотожними, однак доктринально принцип свободи стосується передусім можливостей людини, а поняття права людини стосується також і їх меж. Обмеження прав може розумітись як звуження їх змісту, однак таке трактування не зовсім стосується поняття свобода. Закон має надавати особі свободу максимально можливу для підтримки правопорядку. Обмежуючи свободу, наприклад, під час застосування покарань, зміст її залишається незмінним, інакше вона втратить свою регулятивну цінність. Поняття «позбавлення волі» означає як раз позбавлення цієї головної правової цінності – свободи. Інша справа, коли мова іде про взаємне обмеження свободи, а також про масові заходи обмеження свободи під час надзвичайних станів. У такому випадку здійснюється не применшення і не звуження змісту, а встановлення

певних меж для можливостей людини, її поведінки задля певної особливої цінності: громадський порядок, захист та охорона прав, охорона здоров'я, національна безпека тощо. Обмеження свободи допустиме лише як впорядкувальна вимушена, обґрунтована міра, без якої не можна обійтись, що не стосується звуження змісту чи її применшення. Обмеження свободи під час воєнного стану встановлюють межі для типових моделей поведінки для мирного часу. Отже, на підставі викладеного можна дійти наступного висновку. Правове обмеження принципу свободи – це законне втручання з боку держави у можливості особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб [46, с. 21].

Варто звернути увагу і на приписи Загальної декларації прав людини щодо підстав обмеження свободи, зокрема, ст. 29 «...передбачає можливість такого обмеження, встановлюючи при цьому, що при реалізації своїх прав і свобод людина повинна піддаватися тільки тим обмеженням, які встановлені законодавством з метою забезпечення визнання і поваги до прав і свобод інших і задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві» [140, с. 51]. Отже, маємо підставу законності, але сама законність може також носити різний характер, а тому встановлені додаткові критерії: повага до свободи інших, вимоги моралі, громадський порядок, демократичний устрій. Таким чином маємо уже конкретні критерії для обмеження принципу свободи. Обмеження свободи має обов'язково корелюватись із парадигмою прав людини, а саме повагою до прав інших. Наприклад, обмеження чи позбавлення волі має застосовуватись внаслідок порушення прав. Вимоги моралі передбачають, що обмеження свободи не має бути аморальним та зберігати гуманне обличчя. Забезпечення громадського порядку справді передбачає обмеження певних можливостей людини, зокрема, що стосується масових заходів. Ключовим критерієм у цьому випадку виступає кореляція обмежень і демократичного суспільного ладу, оскільки навіть такі вкрай важливі підстави обмежень свободи як національна

безпека не можуть виправдати ліквідацію демократичних інститутів як ключового надбання цивілізації [46, с. 21].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод також виокремлює підстави для обмеження свободи людини, а саме: «...які передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки і суспільного спокою, з метою попередження злочинів, захисту здоров'я і моральності або захисту прав і свобод інших осіб» [140, с. 51]. Отже, бачимо доволі схожі підстави. На першу позицію поставлені саме демократичні цінності, оскільки саме вони і містять у собі всі решта парадигмальних основ сучасного права. Критерій національної безпеки також є виключним, оскільки за умов її загрози постає питання існування державності як такої, що наразі переживає Україна. Відтак обмеження свободи в умовах збройного конфлікту є неминучим, хоча також має бути контрольованим [46, с. 21].

Варто виділити наразі ключові критерії для обмеження принципу свободи, які слугують орієнтиром для міжнародних судових інституцій: «Що стосується умов обмеження прав і свобод людини і громадянина, то тут із загального списку існуючих виділяють три основні. По-перше, це передбаченість законом можливості обмеження реалізації права. По-друге, необхідність у демократичному суспільстві. По-третє, легітимність мети такого обмеження. Тобто, з'ясовуючи, чи було правомірним втручання держави у конкретне право, Європейський суд з прав людини завжди перевіряє дотримання зазначених умов. Яскравим прикладом виступає рішення у справі «Savin v. Ukraine» від 18.12.2008 р. ЄСПЛ, яке вказує, що втручання у права, гарантовані статтею 8 Конвенції, є неправомірним, якщо воно здійснюється не «згідно з законом», не відповідає законним цілям і не може вважатися «необхідним у демократичному суспільстві» [70]» [140, с. 51]. Отже, постає ще один важливий критерій обмеження свободи – це пропорційність або відповідність заходів заявленим у законі меті. У зв'язку з цим національним законодавством передбачений широкий перелік можливих обмежень свободи, однак разом з тим він не є

абсолютно необхідним. Держава не має обов'язково впроваджувати всі можливі заходи під час воєнного стану, а лише ті, що необхідні для досягнення законної мети. Саме тому тривалість комендантської години може варіюватись, обмеження свободи пересування також [46, с. 21].

Варто звернути окрему увагу на зміст принципу законності під час обмежень принципу свободи, що передбачає: «...по-перше, суворе дотримання всіх необхідних правових процедур при введенні обмежень; по-друге, змістом даного принципу, є вимоги, що містяться в міжнародних та внутрішньодержавних нормативно-правових актах і документах про те, що обмеження повинні бути «передбачені законом». У рішенні по справі «The Sunday Times v. the United Kingdom» від 26.04.1979 р. Європейський суд зазначає, що поняття «передбачене законом», яке міститься в Конвенції, не лише вимагає, щоб оскаржувані заходи були закріплені в національному праві, але й передбачає, що законодавство має бути достатньою мірою доступним, надавати особі можливість передбачати наслідки, тобто повинно бути сформульоване достатньо чітко, щоб дозволити людині узгоджувати з ним свою поведінку [203]» [140, с. 52], [226]. Справді впровадження заходів обмеження свободи людини як правило передбачає особливу процедуру. Наприклад, такі обмеження передбачаються законом. Однак категорія закон може трактуватись вузько як акт парламенту, або широко як будь-який, в тому числі підзаконний нормативно-правовий акт. У таких випадках вимагається офіційне тлумачення норм. Також важливою ознакою є передбаченість законом обмежувальних заходів. Сам припис Конституції, що та чи інша свобода може бути обмеженою, не є абсолютною не означає її обмеження на власний розсуд окремої посадової особи. Перелік таких заходів має бути вичерпним і міститись у окремому законі. Однак навіть цих двох позицій задля реалізації принципу законності при впровадженні обмежувальних заходів замало. Довершує ці ознаки критерій правової визначеності, тобто доступності змісту закону для розуміння людиною. Звісно незнання закону не звільняє від відповідальності, однак і сам закон має бути зрозумілим та не двозначним для сприйняття [46, с. 22].

Принцип законності на перший погляд є доволі зрозумілим і чітким, однак під час його реалізації багато чого залежить від реалізації повноважень органами влади, що тягне за собою певні ризики. Так, Т. Кірієнко зазначає: «Обов'язковою умовою обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є те, що воно може відбуватися лише на підставі та у випадках, визначених у законі, і, як правило, за рішенням суду. ...Водночас відсутність належного контролю за їхньою діяльністю та недосконалість процедури притягнення винних осіб до юридичної відповідальності можуть призвести до надмірного обмеження конституційних прав і свобод людини та громадянина й пов'язаних із цим тяжких наслідків [89, с. 83]» [99, с. 122]. Обмеження свободи обов'язково повинно мати необхідну міру, оскільки свобода є засадничим принципом права, а тому особливості його реалізації можуть докорінно змінювати правову реальність. Застосування заходів обмеження свободи людини в умовах збройного конфлікту продемонструвало наскільки свобода є фундаментальною правовою цінністю і наскільки правосвідомість не готова до її обмежень, про що свідчить суспільна реакція на заходи обмеження особистої свободи.

Т. Кірієнко узагальнює принципи обмеження свобод людини: «...перший принцип, згідно з яким вжиті заходи щодо забезпечення безпеки не можуть обмежувати всі наявні в людини права і свободи, особливо коли йдеться про такі основоположні, як право на життя... По-друге, оскільки досліджувана тема ґрунтується на проблемі співвідношення публічних і приватних інтересів, не можна не вказати на принцип пропорційності, основне призначення якого – це регламентація відносин між поставленою метою і засобами та способами її досягнення. По-третє, звертаючись до означених вище міжнародних конвенцій, можна поспостерігати, що обмеження прав і свобод передбачається як захід, що сприяє добробуту суспільства. Виходячи з цього, серед принципів варто виокремити принцип економічної ефективності. Під ним у цьому контексті ми розуміємо раціональність введених обмежень, що вводяться, з економічного погляду, щоб вони не приносили більшої шкоди, ніж загроза, проти якої вони спрямовані» [99, с. 122]. Справді щодо першого принципу, то дійсно з точки

зору обмежень, не всі права та свободи підлягають таким заходам. З позиції змісту принципу свободи цей критерій може бути сформульований як недопустимість абсолютного обмеження свободи. Позбавлення волі як санкція все ж зберігає обмежену свободу для ув'язненого у вигляді особистого простору та обмежених можливостей пересування та приватності. Загальні обмеження свободи під час надзвичайних ситуацій також не можуть бути абсолютними, виходячи із засадничого характеру самого принципу (без свободи право неможливе). Принцип пропорційності означає, що обмеження свободи може бути лише засобом, а не метою. Мається на увазі, що свобода завжди є вищою цінністю для права і її обмеження як кінцева мета недопустимі, а лише як регулятивний засіб для забезпечення права і свобод, національної безпеки, охорони здоров'я, громадського порядку тощо. Що стосується принципу суспільного добробуту, то ситуація значно складніша, адже мають місце дві доктрини: класичний лібералізм, який ставить свободу понад усе і обмеження втручання держави, і соціальний лібералізм, який наполягає на добробуті всіх, а тому більш активному втручання держави у економічне життя суспільства. Отже, можна дійти висновку, що обмеження свободи має відповідати загальним суспільним інтересам в економічній, соціальній та політичній сферах [46, с. 22].

Конституційний суд України наступним чином трактує критерій пропорційності: «Обмеження конституційних прав обвинуваченого повинно відповідати принципу пропорційності: інтереси забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та безпеки тощо можуть виправдати правові обмеження прав і свобод тільки в разі адекватності соціально обумовленим цілям» [184]. Отже, важливо розуміти, що навіть критерії охорони прав, власності, громадської безпеки не є абсолютними, оскільки вони мають відповідати соціальній меті. Обмеження свободи не може бути антигуманним, навіть задля національної безпеки. Обмежити свободу людини можна лише заради самої людини, тобто заради суспільства загалом та його інтересів. Наприклад, тоталітарні заходи можуть навести громадський

порядок та забезпечити національну безпеку, однак він не є допустимим, тому що не є суспільно корисним [46, с. 22].

В іншому рішенні знаходимо наступне обґрунтування критеріїв обмеження свободи: «Конституційний Суд України вважає, що обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» [185]. Отже, перший критерій для обмеження - це свавільність та несправедливість. Принцип справедливості у такому випадку означає компенсацію та відплату рівним за рівне, тобто обмеження свободи має бути рівнозначним загрозам відповідним правових цінностей. Під час воєнного стану обмеження особистої свободи допускається настільки, щоб забезпечити національну безпеку, і має бути мінімально допустимим. Однак обмеження свободи не може означати її скасування навіть задля національної безпеки, оскільки це несправедливо підриває базові правові засади та принципи. Наступний критерій - це відповідність меті, при чому як уже зазначалось мета повинна мати суспільний характер та необхідність. Під час запровадження заходів обмежень свободи ключовим постає державне начало, однак це несе небезпеку для демократичного устрою та народного суверенітету, тому обов'язковим є врахування і суспільного начала та фактору. Саме тому принципи пропорційності та справедливості передбачають не лише законну мету для обмежень, але й соціально обґрунтовану та орієнтовану. Важливо також відзначити критерій «мінімальності обмеження свободи». Мається на увазі, що під час реалізації обмежень особистої свободи, вони мають бути мінімально допустимими в конкретних умовах. Наприклад, якщо в умовах

воєнного стану є можливість скоротити комендантську годину чи не запроваджувати інші заходи, що обмежують свободу людини – така можливість має бути реалізована.

У ще одному рішенні КСУ також зустрічаються критерії обмеження особистої свободи: «...таке обмеження має здійснюватися з дотриманням конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина, принципів справедливості, рівності та домірності (пропорційності), із забезпеченням справедливого балансу інтересів особи та суспільства, на підставі та в порядку, визначених законами України» [181]. Маємо ще один критерій – принцип рівності. Якщо обмеження свободи є необхідністю у певних умовах, то воно не може бути вибірковим, всі мають бути в однакових умовах, дискримінація недопустима. Втім із цим критерієм можуть бути складнощі. Наприклад, в умовах воєнного стану свобода пересування обмежується значно більше для окремої категорії чоловіків, які за віком та станом здоров'я є придатними для військової служби. У таких випадках ці обмеження можуть трактуватись як певна дискримінація, порушення принципу рівності. Однак у цьому разі законодавець виходить із виключних обставин загрози державності. Будь-які гарантії свободи, прав неможливі без самої держави. Відтак принцип рівності під час впровадження таких обмежень може бути змінений та звужений за змістом.

Слушне узагальнення критеріїв обмеження свободи дає К. Новікова: «Вирішуючи питання співрозмірності й граничної допустимості можливості обмеження прав і свобод людини, слід відзначити, що таке обмеження має відповідати певним критеріям. Розвиваючи усталену практику Європейського суду з прав людини, в рамках «трискладового тесту» можна виокремити такі критерії як строковість обмеження особистої свободи, крайність та пропорційність» [148, с. 104]. Отже, маємо важливий критерій строковості обмежень, тобто тимчасовий характер. Це є вкрай важливий критерій, оскільки як уже згадувалось важливо, щоб обмеження свободи зберігали демократичний лад, а безстрокове обмеження буде перетворювати державно-політичний режим

у сторону авторитаризму. Принцип крайності означає, що обмеження свободи людини допустимі лише у крайніх випадках, коли без них не можна обійтись, що зберігає свободу як засадничий принцип права, її системоформуючий характер для правової системи.

Важливим для цього дослідження є також аналіз зарубіжних науковців щодо особливостей обмеження принципу свободи. Так, Дж Брюгер вказує на кореляцію характеру законів (стабільних, примусових, уповноважуючих) та позитивної і негативної свободи. «Дотримання правил формальної законності сприяє свободі, створюючи стабільність і передбачуваність закону. Стабільні закони дозволяють громадянам планувати свою поведінку відповідно до закону, що збільшує їхню свободу. Примусові закони можуть сприяти негативній свободі, вносячи порядок у гоббсівський природний стан. Однак вони також можуть зменшувати негативну свободу, обмежуючи поведінку. Уповноважуючі закони сприяють негативній свободі, створюючи нові правові можливості, які люди можуть реалізувати. Закон може посилити позитивну свободу, коли він забороняє негативну поведінку і заохочує позитивну. Нарешті, зміст закону може бути використаний як для заохочення, так і для придушення індивідуальної свободи» [5, с. 113]. Отже, принцип законності насправді є досить складним, оскільки сам закон може по різному реалізовувати свободу. Стабільний закон передбачає мінімальну мінливість у законотворчому процесі, особливо, що стосується фундаментальних засад права, що безумовно сприяє обізнаності, правовій визначеності. У такому випадку діє принцип, згідно якого пізнана свобода найкраще реалізується. Примусовий закон реалізує не стільки ціннісний, скільки регулятивний характер свободи, дозуючи її у суспільстві задля нормального правопорядку. Хоча у такому випадку справді негативна свобода від втручання з боку держави може бути зменшена. Уповноважуючі закони, тобто ті, які надають можливості більше всього сприяють свободі поведінки. Обмеження свободи як і її можливості може мати не меншу правову цінність. «Закони, які забороняють вбивства, напади і крадіжки, сприяють соціальному добробуту, захищаючи людей та їхню власність. Крім того,

примусові закони можуть створювати санкції за дії, які знижують соціальний добробут. Ці примусові закони обмежують негативну свободу особи до такої міри, що особа більше не може здійснювати ту поведінку, яка тепер заборонена» [5, с. 112]. Соціальний добробут, громадська безпека – це все критерії для обмеження свободи. Абсолютна ліберальна свобода в економіці породжує класову нерівність, абсолютна свобода дій породжує хаос. Отже, свобода стає правовим принципом не лише як можливості людини, їх цінність, а і як їх обмеження задля збереження нормального функціонування суспільства. Саме тому критерії обмеження свободи такі складні та чисельні, оскільки є рівнозначна необхідність як у збереженні особистої свободи, так і в її обмеженні. Принцип свободи реалізує не лише цінність широких можливостей людини, а й актуалізує проблему кореляції свободи з іншими суспільними цінностями та благами.

Важливе узагальнення критеріїв обмеження принципу свободи міститься у австралійському джерелі: «К. Діксон зазначив, що для того, щоб встановити, що обмеження є розумним і очевидно виправданим у вільному і демократичному суспільстві, необхідно задовольнити два основні критерії. Перший критерій стосується важливості мети закону. По-перше, мета, якій покликані служити заходи, що передбачають обмеження права або свободи, повинна бути "достатньо важливою для того, щоб виправдати перевагу над правом або свободою, що захищається Конституцією". Необхідно, як мінімум, щоб мета стосувалася проблем, які є нагальними та суттєвими у вільному та демократичному суспільстві, перш ніж її можна буде охарактеризувати як достатньо важливу [27]. По-друге, засоби, обрані для закону, повинні бути "розумними та очевидно виправданими", що передбачає "своєрідний тест на пропорційність", який складається з компонентів. По-перше, вжиті заходи повинні бути ретельно розроблені для досягнення поставленої мети. Вони не повинні бути свавільними, несправедливими або заснованими на ірраціональних міркуваннях. По-друге, засоби, навіть якщо вони раціонально пов'язані з метою в цьому першому значенні, повинні завдавати "якомога

меншої шкоди" відповідному праву чи свободі» [27]. Варто погодитись та зауважити, що далеко не кожна мета може стояти над свободою, якщо така взагалі існує. Тим не менше ця мета має виправдати обмеження свободи. Наприклад, покарання за вчинений злочин справді є достатньою підставою для обмеження свободи, якщо інші санкції враховуючи тяжкість діяння є недостатні. Також національна безпека цілком може бути нагальною та достатньою метою, щоб заходи її забезпечення були «над особистою свободою». Така мета ні в якому разі не може корелюватись із антидемократичним змістом. Звісно допустимим є у деяких випадках звуження демократії, однак воно має бути тимчасовим та не може скасувати відповідний лад. Також вкотре зустрічаємо широке тлумачення принципу пропорційності, адже відповідність соціально обґрунтованій законній меті означає ретельну продуманість, аргументованість, розумність, справедливість, завдавати мінімальної шкоди свободі

Польський науковець А. Чоразевська відзначає класичну модель щодо підходу до обмеження суб'єктивної свободи: «При визначенні меж суб'єктивного права на свободу законодавець у ч. 3 ст. 31 та ст. 22 Конституції, слідуючи моделі, розробленій у німецькій науковій літературі, відомій як Schranken-Schranken, використав концепцію обмежень, що ґрунтується на трьох передумовах: (1) формальна - вимога щодо законодавчої форми обмежень; (2) змістовна - вимога щодо того, що обмеження встановлюються виключно з метою захисту однієї з категорій "суспільних інтересів", названих у цих положеннях (громадська безпека, громадський порядок, навколишнє природне середовище, здоров'я населення, суспільна мораль, свободи і права інших осіб), а у випадку обмеження свободи економічної діяльності - заради будь-якого важливого суспільного інтересу); (3) обмеження свободи законодавця у запровадженні обмежень шляхом припису дотримання принципу пропорційності та заборони компрометації "сутності" прав і свобод» [9, с. 62], [31, с. 48]. Отже, трьохскладовий підхід. Перше – це форма обмежень. Як уже згадувалось це первинний критерій, а саме те, що обмеження свободи мають бути на підставі закону. Однак, тут одразу є кілька важливих деталей. Слово

«закон» може мати різні значення, а в даному випадку, враховуючи особливу важливість і складність питання обмеження свободи мова іде саме про акт парламенту, а не підзаконний акт. Віддавати впровадження та реалізацію видів обмежень не можна на розсуд виконавчої влади, оскільки свобода є особливою правовою цінністю. Наступний критерій – це зміст обмежень, що заснований на понятті «суспільний інтерес». При чому важливо, що цей суспільний інтерес трактується доволі конкретно і має вичерпний перелік того, заради чого можна обмежити свободу людини. На наше переконання такий перелік має виглядати наступним чином: державна та суспільна безпека, громадський порядок, охорона здоров'я, свобода інших. Стосовно критерію суспільної моралі, то він видається дещо спірним у даному випадку, оскільки наприклад самі заходи обмеження свободи можуть протирічити суспільній моралі, однак при цьому захищати суспільну та державну безпеку. Ще один важливий критерій – це заборона спотворення сутності свободи. Мається на увазі, що жодне обмеження свободи не може тлумачитись, сприйматись як її відміна, як звуження її змісту, а лише як необхідне, вимушене, обґрунтоване тимчасове обмеження.

Важливим також є уточнення формальної складової критеріїв обмеження свободи у частину потреби їх законодавчого закріплення, визначене польською вченою: «Законодавче формулювання обмежень прав і свобод має характеризуватися достатнім ступенем точності формулювань і достатнім ступенем повноти. Правило точності означає, що нечіткість правових положень, яка перевищує певний рівень, може бути самостійною підставою для встановлення їх несумісності з положеннями, що вимагають законодавчої форми обмеження громадянських свобод, а також з принципом верховенства права. Правило повноти вимагає, щоб передбачене законом обмеження свободи особи включало в себе всі її основні елементи в обсязі, що дозволяє визначити його об'єкт і сферу застосування. Неприпустимим є включення до статутного права норм бланкетного характеру, які залишають виконавчій владі значну свободу розсуду у визначенні остаточної форми та обсягу запровадженого обмеження» [9, с. 62]. Відтак розмитий зміст заходів обмежень, навіть якщо

вони закріплені у законі є підставою для визнання порушення критерію законності, оскільки дає значні можливості для політичної влади трактувати такі обмеження на власний розсуд, що може бути не на користь суспільних інтересів. Норми, що містять обмеження свободи мають бути чіткі і вичерпні для їх розуміння.

Пандемія covid-19 значною мірою вплинула на систематизацію та уточнення змісту обмежень свободи, які допускаються, а також умов їх застосування. Так, К. Вільямс зазначає про «...проблему розмежування між розумними кроками та «надмірними запобіжними заходами». Одним із популярних підходів до етики громадського здоров'я є «найменш обмежувальна альтернатива». Для певної мети охорони здоров'я ми повинні прийняти міру, яка найменше обмежує свободу для досягнення цієї мети. Проблема полягає в тому, що в багатьох випадках більші обмеження свободи досягнуть більших переваг. Наприклад, жодні соціальні контакти з друзями чи сім'єю не врятують більше життів, ніж обмежені контакти. Тож яка політика виправдана? Якщо метою є запобігання смертей під час пандемії, дедалі більші обмеження свободи можуть здаватися виправданими, і це може призвести до слизького шляху. Чайлдресс та інші пропонують п'ять «виправдовувальних умов» для застосування примусових заходів громадського здоров'я: ефективність, пропорційність, необхідність, найменше порушення та громадське обґрунтування» [30]. Отже, маємо одну з ключових проблем реалізації заходів обмеження свободи людини – це надмірність. Важливий суспільний інтерес дозволяє задля його досягнення обмежувати свободу, однак при цьому можуть постраждати інші інтереси та цінності. Наприклад, задля національної безпеки можна суттєво обмежити свободи людини задля мобілізації зусиль суспільства, однак при цьому постраждає не менш важлива цінність прав людини. Тому виникає питання якими правилами у такому випадку має керуватись держава. У такому разі має діяти принцип мінімально можливого обмеження та вищої суспільної цінності. Обмеження особистої свободи допускається, однак лише у тих мінімальних межах, які необхідні задля досягнення задекларованої мети та

збереження всіх найважливіших суспільних інтересів. Забезпечення національної безпеки не має суперечити чи скасовувати права і свободи, охорону здоров'я, суспільний порядок чи інші ключові суспільні інтереси та цінності, попри те, що у певних обставинах це є найважливіший інтерес.

Висновки

1. Принцип свободи має вивчатись у наступних вимірах: аксіологічний, нормативно-теоретичний та практичний. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Теоретичний вимір передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його пізнати і більш гармонійно реалізувати у правовідносинах. Прикладний вимір передбачає вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження.

2. Зміст презумпції свободи варто розглядати більш широко як загальний регулятивний принцип: людина має бути вільною поки не буде в законному порядку доведена необхідність обмеження або позбавлення її свободи.

3. Обмеження принципу свободи є зменшенням його обсягу, але не звуження змісту. Обмежуючи свободу зміст її залишається незмінним, інакше вона втратить свою правову цінність. Правове обмеження принципу свободи – це законне втручання з боку держави у можливості особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб.

4. Одна з ключових проблем реалізації заходів обмеження свободи людини – це надмірність. Важливий суспільний інтерес дозволяє задля його досягнення обмежувати свободу, однак при цьому можуть постраждати інші інтереси та цінності. Тут мають діяти принципи мінімального можливого обмеження та пріоритетної суспільної цінності. Обмеження особистої свободи допускається, однак лише у тих мінімальних межах, які необхідні задля досягнення задекларованої мети та збереження всіх найважливіших суспільних

інтересів. Важливий критерій, що впливає зі змісту обмежень принципу свободи заснований на понятті «суспільний інтерес», що розуміється доволі конкретно як вичерпний перелік того, заради чого можна обмежити свободу людини. Такий перелік має виглядати наступним чином: державна та суспільна безпека, громадський порядок, охорона здоров'я, свобода інших.

5. Критерії та принципи правового обмеження принципу свободи можна класифікувати наступним чином:

1. Формальні, що стосуються вимог до форми обмежень: обов'язкова законодавча форма та доступність змісту (правова визначеність)

2. Змістовні, що впливають зі змісту принципу свободи та обставин, що вимагають його обмеження:

забезпечення суспільних інтересів (державної та суспільної безпека, громадського порядку, охорони здоров'я, захист та реалізація свободи інших);

заборона спотворення сутності свободи.

3. Окремі вимоги до реалізації конкретних заходів обмеження принципу свободи:

пропорційність заходів та їх наслідків заявленій у законі меті;

тимчасовий характер обмежувальних заходів;

мінімальна допустимість заходів.

2.4. Реалізація правового принципу свободи в умовах збройного конфлікту

Принцип свободи є засадничим для правової реальності, а тому навіть в деструктивних, надзвичайних для права умовах, його зміст обов'язково має бути присутній. У попередньому підрозділі було висвітлено особливості критеріїв правомірного обмеження принципу свободи, однак зважаючи на складний етап у житті України, пов'язаний зі збройною агресією з боку російської федерації, варто більш детально проаналізувати особливості становища принципу свободи

в умовах збройного конфлікту, допустимості та недопустимості обмежень окремих її складових.

Під час воєнного стану можуть бути обмежені ряд прав, що мають безпосередній стосунок до принципу свободи. Так, О. Горецький вказує: «Аналізуючи заходи правового режиму воєнного стану... можна дійти висновку, що під час воєнного стану обмежені можуть конституційні права і свободи людини і громадянина, зокрема: право на недоторканість житла, свобода вільного пересування та вільного вибору місця проживання, право вільно залишати територію України, право вільного розпорядження, володіння та користування власністю тощо» [60, с. 317]. Ключова свобода, що підлягає обмеженню під час воєнного стану – це свобода пересування. Це обумовлено тим, що саме пересування в першу чергу обумовлює фізичну активність людини, що може сприяти або зашкодити національній безпеці. Обмеження цієї свободи не є рівномірним, що часто викликає невдоволення з боку суспільної думки, а саме через питання гендеру та ейджизму. Насамперед свобода пересування обмежена щодо чоловічого населення певного віку, яке підлягає мобілізації, що звісно конфліктує зі звичним розумінням свободи переміщення у мирний час. Проблема полягає у тому, що правосвідомість індивідуальна та колективна не може позитивно реагувати на такі стресові зміни у законодавстві та правовій реальності загалом. У цьому випадку свобода як цінність та свобода як регулятивний інструмент стають ледь не протилежностями, що створює складну ситуацію у стосунках між державним та народним началом, яка вимагає додаткових інструментів нормативного та ідеологічного характеру для її позитивного вирішення. Отже, можна дійти попереднього висновку, що принцип свободи в умовах війни складно реалізується через конфліктність його аксіологічного та регулятивного вимірів.

Згідно Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не можуть бути обмежені за будь-яких обставин чотири права: «заборона катувань, заборона рабства, заборона покарання без закону, право не бути притягненим до суду або покараним двічі» [60, с. 317]. Із цього переліку уже видно особливу

цінність принципу свободи, який навіть за необхідності впровадження певних обмежень не може бути спотворений за змістом, а саме заборона рабства, тобто явища, яке є протилежністю свободи, а також неможливості незаконного її позбавлення. Попри те, що окремі свободи людини не є абсолютними, сам принцип свободи залишається за змістом тим же, може бути звужений його обсяг, але не зміст. Заперечити свободу через легалізацію рабства неможливо за жодних умов.

Конституція України дає більш широкий перелік абсолютних прав, що не підлягають обмеженню: «Право на життя, право на шлюб, право на свободу та особисту недоторканість, право на повагу гідності, право змінити громадянство, право на судовий захист та оскарження рішень, дій, бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, право на професійну правничу допомогу тощо» [60, с. 318]. Отже, можна дійти висновку, що вказаний перелік абсолютних прав та свобод відрізняється їх значною соціальною цінністю, однак вони не мають такого регулятивного значення для правопорядку в умовах надзвичайної ситуації, їх забезпечення не впливає суттєво на національну безпеку так, як свобода пересування. Втім абсолютний характер цих прав в умовах збройного конфлікту вимагає додаткового тлумачення, оскільки певні обмежувальні заходи сприймаються суспільством не як обмеження, а як порушення.

Для більш точного розуміння контексту дослідження цього підрозділу варто з'ясувати зміст поняття воєнний стан, що міститься у відповідному законі «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою,

обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [173]. У вказаному визначені насамперед цікавить обов'язкова складова обмеження свободи людини задля мети забезпечення національної безпеки. Це свідчить про те, що має місце певний суспільний інтерес як критерій, що стоїть над певними свободами задля вищої мети. Отже, свобода як принцип є засадничим для права, однак особиста свобода людини є значно складнішою категорією, що не є абсолютною цінністю, адже за певних обставин може бути обмежена. З одного боку ст. 3 Конституції зазначає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». З іншого боку як бути, коли виникає загроза існуванню самого гаранта – держави. Чи може свобода людини як зміст діяльності держави забезпечена, коли сама держава, її буття під загрозою? Таким чином виникає складна для сприйняття з точки зору сучасних правових цінностей конструкція, що може мати місце більш вагомий суспільний інтерес ніж свобода – національна безпека. Складність полягає у тому, щоб під час впровадження обмежень мають бути дотримані всі необхідні критерії, інакше виникає небезпека для демократичного ладу.

Важливим є також положення Конвенції про захист прав та основоположних свобод щодо відступу від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Згідно ст. 15, «під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, держава може відступати від зобов'язань, взятих вказаною Конвенцією в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом» [105]. Відтак міжнародне право закріплює офіційно підстави для обмеження свободи – війна або інша суспільна небезпека, що загрожує життю нації. Відступити від свободи людини можна лише при реальній загрозі самому існуванню людини, при чому не окремої людини, а цілої нації. Логіка такого положення полягає у тому, що свобода не може нормально розгортатись та

реалізовуватись у соціальній реальності в умовах війни чи значної суспільної небезпеки, а тому допускається її обмеження задля вищої суспільної цінності.

Позиція ЄСПЛ щодо ст.15 є наступною: «...завжди коли заявник скаржитись на те, що його права за Конвенцією були порушені протягом періоду відступу від зобов'язань, Суд спочатку перевіряє, чи можуть вжиті заходи бути виправдані відповідно до основних статей Конвенції; і лише якщо вони не можуть бути виправдані таким чином, Суд переходить до визначення того, чи був відступ від зобов'язань» [168; 1; 16]. Навіть за наявності такої вагомої підстави як війна чи суспільна небезпека, що загрожує життю нації, заходи щодо обмеження свободи людини не можуть бути довільними чи свавільними, вони мають бути виправдані і мінімально необхідні для застосування у конкретних умовах.

Значення вислову «суспільна небезпека, яка загрожує життю нації» є зрозумілим і означає «виняткову кризову ситуацію або надзвичайну ситуацію, яка впливає на усе населення і становить загрозу для усталеного життя громади, що формує Державу» [168]. Отже, підставою для обмеження свободи під час війни є ситуація, що становить загрозу для усталеного життя громадян. Однак, жорсткі обмежувальні заходи щодо особистої свободи також можуть становити загрозу для усталеного життя громадян, і в такому випадку має бути баланс між необхідністю її обмеження в умовах кризової ситуації і її збереженням у такій ситуації наскільки це можливо – з іншого боку. Визначаючи, чи вийшла Держава за такі межі Конвенції застосовуючи ст. 15 ЄСПЛ приділяє увагу таким чинникам: «чи було б звичайне законодавство достатнім, щоб впоратися із загрозою, що спричинена суспільною небезпекою, чи є заходи дійсною реакцією на надзвичайну ситуацію, чи були заходи використані з тією метою, для якої вони були санкціоновані, чи є відступ від зобов'язань обмеженим за сферою охоплення і причинами, наведеними в його обґрунтування, чи потреба у відступі від зобов'язань постійно переглядається, чи були передбачені гарантії проти зловживань, важливість права, яке опинилося під загрозою, і більш широка мета судового контролю над втручанням у таке право, пропорційність заходів, та чи

передбачали вони будь-яку невинуватану дискримінацію» [168].

Згідно ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права «під час надзвичайного становища в державі, допускається відступ від зобов'язань в мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження» [142]. Черговий раз переконуємось, що обмеження свободи у сучасній парадигмі прав людини цілком допустиме як виключна міра за умови настання надзвичайного до достатньої гостроти становища. Тут на перший план виходить саме регулятивна цінність принципу свободи, адже її обмеження в певній мірі та за певних обставин теж може складати правове благо.

Як уже зазначалось, принцип свободи у умовах війни є одночасно вкрай важливим та складним для реалізації, оскільки має одразу кілька вимірів та ряд критеріїв для впровадження обмежень. Зокрема, це стосується гнучкості обмежувальних заходів. Так ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» регулює заходи правового режиму воєнного стану, що можуть застосуватись, однак конкретні рішення про обмеження свободи мають прийматись військовими адміністраціями. Це дозволяє реалізувати критерій мінімально допустимих обмежень у конкретних обставинах (тривалість комендантської години, обмеження пересування тощо).

Важливими є особливості реалізації свободи в умовах війни у сфері підприємницької та трудової діяльності. Свобода підприємницької діяльності як фундаментальне економічне право безпосередньо законом не обмежена. Але згідно Закону України «Про правовий режим воєнного стану під час воєнного стану можуть бути використані потужності та трудові ресурси підприємств задля оборонних потреб, передбачене примусове відчуження майна. Крім цього можуть запроваджуватись обмеження щодо торгівлі та виробництва, заборона торгівлі алкогольними напоями, отруйними речовинами, зброєю тощо. Згідно Постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 року № 1457,

зазначені заборони запроваджуються військовим командуванням разом з військовою адміністрацією [171]. Отже, не лише особиста, а й економічна свобода підлягають обмеженням в умовах воєнного стану, що в свою чергу теж вимагає дотримання схожих критеріїв.

О. Білоскурська зазначає: «З моменту введення воєнного стану на території всіх областей України 24 лютого 2022 року, деталізувалося та конкретизувалося вітчизняне законодавство щодо обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. Зокрема, це торкається окремих особистих прав, політичних та соціально-економічних прав людини і громадянина. У кожному конкретному випадку обмеження прав людини і громадянина передбачає зменшення обсягу дозволеної нормами права поведінки людини та розширення повноважень органів державної влади» [42, с. 10]. Під час встановлення режиму дії принципу свободи в умовах збройного конфлікту важливо зберігати засадничі принципи права, зокрема, і принцип свободи, що тягне за собою дотримання положень правової держави. Відтак крім наявності загальних критеріїв обмеження принципу свободи важливо, щоб він залишався в межах права та закону, адже як слушно вказано, що такі заходи зменшують дозволений обсяг поведінки і розширюють повноваження держави, що може сприяти правовому свавіллю і виведенню принципу свободи з-під правової системи координат.

Л. Наливайко вказує на примусові обставини як на підставу введення обмежень свободи людини: «Уведення режиму воєнного стану вимагає застосування негайних заходів для забезпечення національної безпеки. У такому контексті регулювання можливості обмеження конституційних прав та свобод визначається примусовими обставинами, що допускають вжиття тимчасових заходів з метою забезпечення стабільності та безпеки в суспільстві» [147, с. 626]. Така логічна конструкція як «примусові обставини» викликає деякий сумнів та дискусійність, оскільки самі обставини, які складаються в умовах війни не примушують, примусом наділена держава. Більш вдалим на наше переконання є формулювання «надзвичайні обставини», тобто такі події, що виходять із

звичної парадигми нормального правового життя та цінностей, кидають виклик правовій системі та змінюють правову реальність як такі. Звісно певні обставини, як от збройний конфлікт змушують державу обмежувати свободу, однак це свідчить про особливий їх характер, винятковий, виключний, що допускає такі виняткові міри.

Принцип свободи навіть у умовах війни є непорушним як засадничий навіть за наявності надзвичайних обставин: «...обмеження прав і свобод громадян під час введення воєнного стану мають обмежений за обсягом і терміном характер» [147, с. 627]. Принцип свободи в умовах збройного конфлікту не є абсолютним, однак в той же час він є невичерпним, що зокрема підтверджує можливість обмежень лише тимчасово і в заданому обсязі, які не можуть при цьому знецінити цей засадничий принцип.

Важливим виміром обмеження принципу свободи під час воєнного стану є свобода комунікації, яка є однією із базових правових демократичних цінностей суспільства. Однак у такому випадку пріоритет має регулятивна складова (система дозволів та заборон), а не ціннісна принципу свободи. «...обмеження даного права не повинно призводити до повної заборони, яка може викликати загрозу загальній дезінформації населення, але має гарантувати право людини на отримання інформації в межах встановлених рамок та обставин воєнного стану» [147, с. 629]. Це черговий раз підкреслює, що свобода як система прав звісно не має абсолютного характеру, але свобода як засадничий принцип є основою правової реальності і без ідеї свободи як регулятора суспільних відносин впорядкувальний процес є неможливим.

Важливим питанням для аналізу є також принцип демократизму, виборчі права та свободи, їх дотримання в умовах війни: «...в умовах введення воєнного стану ці права обмежені, що реалізовано через заборону проведення виборів Президента України, всеукраїнських та місцевих референдумів, а також виборів народних депутатів України...Крім того, в період воєнного стану не допускається проведення страйків, масових зібрань та акцій» [147, с. 629]. Як уже було досліджено у попередніх підрозділах, одним із критеріїв впровадження

заходів обмеження свободи є допустимість у демократичному суспільстві. З іншого боку, самі демократичні інститути теж підлягають обмеженням, відтак виникає проблема поєднання критерію демократичності та обмеження виборчих прав та свобод. На перший погляд ці дві позиції протирічать одна одній, однак виникає питання щодо фізичної можливості реалізації деяких демократичних процесів в умовах збройного конфлікту. Допустимість у демократичному суспільстві це не лише про вибори, в першу чергу, це збереження мінімально необхідних прав та свобод задля збереження відповідного режиму та ладу. Вибори в умовах збройного конфлікту можуть мати зовсім недемократичний вигляд через неможливість значної кількості населення брати у них участь. Отже, з одного боку, принцип свободи в умовах війни обмежується у сфері виборчого права через об'єктивну неможливість його реалізації, а з іншого, зберігає демократичний суспільний лад.

Варто звернути увагу також на принципову відмінність між обмеженням свободи та порушенням свободи, оскільки спосіб реалізації окремих обмежувальних заходів може перебувати на межі поняття порушення. Так. Л. Наливайко слушно вказує: «...обмеження прав відбувається в тих випадках, коли держава чи інші суб'єкти обмежують використання окремих прав людини у конкретних ситуаціях з законними цілями...У свою чергу обмеження прав людини пов'язані з конкретними обставинами і повинні бути пропорційними до об'єктивних цілей, які вони мають досягти. В той час як порушення прав людини завжди перебуває поза межами допустимого» [147, с. 630], [132]. Справді, обмеження свободи, в першу чергу є, законними, при чому обґрунтованими конкретною законною метою та суспільним інтересом. Порушення свободи є не просто за межами допустимого, а взагалі протизаконним. Головна проблема полягає у тому, що законні заходи обмеження свободи можуть не відповідати заявленій меті, можуть здійснюватися у незаконний спосіб та порядок (незаконний примус), хоча при цьому передбачені законом. Обмеження свободи повинні мати свої підстави та відповідати критеріям, а порушення свободи не може мати жодних критеріїв. Разом з тим, сучасна правосвідомість сприймає

часто окрему поведінку з боку органів влади, які наділені повноваженнями застосовувати примус, обмежувати чи позбавляти волю не як обмеження, а як порушення свободи. У такому випадку часто можна спостерігати такий правовий феномен як «зловживання правом», чим більші можливості щодо примусу тим більша спокуса їх розширити. Саме принцип свободи є важливим ціннісним правовим індикатором для правосвідомості щодо розуміння «поведінки держави» як обмеження чи порушення.

Теорія суспільного договору стверджує про те, що для належного функціонування держави та політичної влади суспільство має передати суверенну частину власної свободи на взаємних умовах забезпечення безпеки, прав тощо. Така позиція є актуальною задля розуміння реалізації принципу свободи в умовах війни, коли державне начало суттєво збільшує власні суверенні права. С. Кузніченко вказує: «...відповідно до ст. 3 Основного Закону, «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Цілком слушними із цього приводу є слова вітчизняного вченого А. Кучука про те, що «основним завданням держави стає максимальне сприяння особі у реалізації її можливостей. Для виконання цього завдання людина передає державі частину своєї свободи. Виконуючи це призначення, держава воліє отримати все більше повноважень і може перетворитися на поліцейську [121, с. 250–251]» [119, с. 34]. Отже, маємо класичне протистояння двох начал: державного та народного. Сучасна правова парадигма це протистояння значною мірою врегулювала і вирішила через принципи правової держави, верховенства права, прав людини, однак саме надзвичайні ситуації вкотре актуалізують теорію суспільного договору у пошуках балансу між державним суверенітетом та свободою. В умовах воєнного стану людина має передати державі більше свободи, ніж було до цього, відтак і сам суспільний контракт тимчасово переглядається. Саме тому в умовах війни для сучасної держави важливе збереження всіх задекларованих правових цінностей, в першу чергу свободи

людини, щоб новий суспільний договір не створив дисбаланс в сторону авторитаризму. «...в умовах тяжіння органів публічної влади до впровадження недемократичних засобів, створення авторитарної влади діяльність щодо забезпечення прав людини зменшуватиметься, натомість постійно будуть законодавчо оформлюватися численні підстави обмеження прав і свобод людини» [119, с. 34]. Принцип свободи, в залежності у яких умовах від перебуває, може розгортатись у різних формах та змістах. Під час воєнного стану свобода стає переважно інструментом для обмеження можливостей людини, правовий принцип свободи реалізується через її протилежність як вимушена міра. Однак межі цієї реалізації дають змогу зрозуміти чи держава та суспільство зберігають сучасні правові цінності чи відбувається їх переоцінки у напрямку етатизму та сильної авторитарної держави, яка уже формує нову правову реальність.

Слушно відмічає О. Білоскурська щодо базової мети встановлення обмежень свободи людини: «...основною метою обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина є встановлення балансу інтересів між особою, суспільством та державою. Права людини можуть обмежуватися із дотриманням принципів верховенства права, правової визначеності та пропорційності на правових засадах. Крім цього, обмеження прав людини мають відповідати легітимній меті...» [42, с. 14]. Уже зазначалось, що правова реальність так влаштована, що впорядкувальні процеси це «балансування свободою» між державою, особою, суспільством, що може розумітись у різних формах, зокрема, суспільного договору. Коли мова іде про надзвичайну ситуацію і потребу у вимушених обмеженнях задля збереження державності, то мається на увазі, перш за все, саме обмеження свободи. Баланс між державою, народом, особою забезпечується через розподіл можливостей і заборон, що містяться у принципі свободи, що полягає не лише у можливостях особи, але і в суверенних правах держави щодо неї. Отже, під час провадження обмежень свободи в умовах збройного конфлікту має забезпечуватись трьохскладовий

баланс інтересів держави, суспільства та особи, порушення якого може спричинити зміни у політико-правовому режимі.

Важливого висновку щодо питання тотожності прав та свобод доходить Д. Гриньо: «...певні свободи людини обмежені юридичними рамками й унаслідок цього ототожнюються з правами людини. Це є підставою для висновку, що позиція законодавця полягає у неподільності категорій «права людини» та «свободи людини», а отже, в розумінні та використанні їх як однотипних конструкцій з тією лише відмінністю, що термін «свободи людини» застосовують здебільшого у випадках, пов'язаних із творчістю, інтелектуальним розвитком, самосвідомістю та світоглядом людини» [65, с. 47]. Справді права та свободи людини у більшості випадків є майже тотожними категоріями, однак варто розрізняти, що свободи людини та правовий принцип свободи є категоріями різними. Перша зводиться до визначених законом та здоровим глуздом можливостей, а друга до розподілу цих можливостей у правовій реальності, для встановлення певної моделі правопорядку. Саме тому обмеження свободи в умовах війни у цьому дослідженні розглядається більш фундаментально, адже у такому випадку важливо не лише зберегти дотримання важливих критеріїв для обмеження, а й не порушити засадничих принципів права, зберегти базові цінності.

Х. Маркович узагальнює вимоги щодо обмежень прав людини в умовах воєнного стану: «Важливо, щоб будь-які обмеження прав людини... були обґрунтованими, пропорційними та необхідними для досягнення легітимних цілей безпеки та захисту держави [132, с. 97]... обмеження повинні бути... обмежені часом та ресурсами, використовуватися згідно з принципами демократії та правової держави з метою захисту інтересів суспільства, збереження громадського порядку і безпеки, а також прав і свобод інших громадян» [132, с. 98]. Отже, принцип свободи в умовах збройного конфлікту підлягає змінам в напрямку посилення суверенних прав держави та обмеження особистих можливостей людини, але при цьому збереження балансу суспільних та державних інтересів. Як тільки виникає потреба в законному обмеженні

свободи - одразу ж виникає необхідність встановлення меж для таких обмежень. Задля продовження нормального функціонування держави та суспільства, збереження умов закладеного суспільного договору під час впровадження обмежень свободи застосовується правило «подвійних меж», тобто законні заходи обмеження свободи теж повинні мати свої межі. Лише у такому випадку принцип свободи як засадничий принцип права може бути реалізований у демократичному суспільстві.

Ч. 2 ст. 64 Конституції України передбачає права і свободи, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану, до яких належать: право на життя; право на повагу до гідності особи; право на рівність громадян перед законом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак; право на свободу та особисту недоторканність... Враховуючи ту правову реальність, у якій наразі перебуває українське суспільство виникає логічне питання щодо можливої дискримінації. Рівність громадян перед законом за ознакою статі чи може корелюватись із відповідними обмеженнями свободи пересування для чоловіків у зв'язку із заходами мобілізації. Якщо ці дві позиції корелюються, тоді такі обмеження не мають розглядатись як дискримінація за ознакою статі або ж така дискримінація є необхідною задля більш високої правової цінності. Як уже зазначалось у попередніх підрозділах, обмеження свободи можливе в тому числі, коли наявна вища цінність та мета ніж сама особиста свобода. Попри те, що свобода є майже абсолютною цінністю, загроза життю, суверенітету держави може справді розумітись як така, що може виправдати обмеження свободи.

Важливе питання актуалізує Х. Маркович: «Загальноприйнято, що кожна людина має право на гідне ставлення, повагу до своєї особистості та право на захист від будь-яких форм знущання, тортур чи дискримінації. Навіть у період воєнного стану, коли деякі права можуть бути обмежені, гідність людини повинна залишатися недоторканою» [132, с. 97]. Проблема у тому, що збільшення суверенних прав у держави в особі окремих органів та посадових

осіб, що наділені повноваження застосовувати примус завжди має небезпеку зловживання і способи та форми реалізації обмежень особистої свободи завжди межують із порушеннями, зокрема, і приниження честі та гідності людини. Саме для цього існує правило «подвійного обмеження», оскільки якщо немає чітких критеріїв та меж застосування для заходів обмежень, то поняття обмеження перетворюється на порушення, прикрите законом, що в свою чергу хаотично і деструктивно впливає на правопорядок та правову свідомість, породжує нігілістичні настрої у суспільстві, що в перспективі може мати негативні наслідки для підтримання суспільного договору між суспільством та державою.

Комітет ООН з прав людини зазначає, які свободи людини обмежувати не можна. «...держави не може залишати за собою право обертати в рабство, катувати, піддавати осіб жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, свавільно позбавляти людей життя, свавільно заарештовувати, заперечувати свободу думки, совісті, пропаганду національної, расової чи релігійної ворожнечі» [7]. Отже, можна дійти висновку, що навіть в умовах надзвичайних ситуацій, до яких відноситься і збройний конфлікт, держава має виконувати принцип базової непорушності мінімальної свободи, що полягає у принциповій неможливості позбавлення людини статусу вільної, гідної власної природи особистості із вільним світоглядом (як у випадках із оберненням у рабство, катуваннях чи дискримінацією за окремими ознаками). Обмеження свободи не можуть оминати вказаний принцип задля збереження набутих правових цінностей.

Комітет з ліквідації расової дискримінації зазначає, що попри допустимість відступу від положень міжнародних нормативно-правових актів, таке право держави не є абсолютним, окремі свободи є захищеними. «Певні права, що містяться в Пакті, не можуть бути предметом відступу, включаючи статтю 6 (право на життя), статтю 7 (заборона катувань або жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання катувань або жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, а також медичних чи наукових експериментів без згоди), статті 8, пункти 1 і 2 (заборона

рабства, работоргівлі та підневільного стану), стаття 11 (заборона позбавлення волі через неможливість виконання договірних зобов'язань), стаття 15 (принцип законності у сфері кримінального права, тобто вимога, щоб кримінальна відповідальність і покарання обмежувалися чіткими і точними положеннями в законі), стаття 18 (свобода думки, совісті та релігії)» [19]. Черговий раз переконуємось у правильності ідентифікації захищених свобод як принцип базової непорушної мінімальної свободи. Іншими словами, свободу в умовах війни можна, а подекуди і потрібно обмежити, однак її не можна скасувати, спростувати сам принцип особистості та свободи як невід'ємної складової її природи. Свобода може бути обмежена лише до певних розумних кордонів, що не дозволяють її спростувати як засадничий правовий принцип.

Висновки

1. Правосвідомість індивідуальна та колективна не може позитивно реагувати на раптові стресові зміни у законодавстві та правовій реальності в умовах збройного конфлікту. У цьому випадку свобода як цінність та свобода як регулятивний інструмент стають протилежностями, що створюють складну ситуацію у стосунках між державним та народним началом, що вимагає додаткових інструментів нормативного та ідеологічного характеру для її позитивного вирішення. Принцип свободи в умовах війни складно реалізується через конфліктність його аксіологічного та регулятивного вимірів.

2. Свобода як система прав не має абсолютного характеру, але свобода як засадничий принцип є основою правової реальності і без ідеї свободи як регулятора суспільних відносин впорядкувальний процес є неможливим. Принцип свободи в умовах збройного конфлікту не є абсолютним, однак в той же час він є невичерпним, що зокрема підтверджує можливість обмежень лише тимчасово і в заданому обсязі, які не можуть при цьому знецінити цей засадничий принцип.

3. Підставою для перегляду дії принципу свободи є наявність «надзвичайних обставин», тобто таких явищ, подій, умов, що виходять із

звичної парадигми нормального правового життя та цінностей, кидають виклик правовій системі та змінюють правову реальність.

4. Обмеження свободи повинні мати свої підстави та відповідати критеріям, тоді як порушення свободи не може мати жодних критеріїв. Сучасна правосвідомість нерідко сприймає окрему поведінку з боку органів влади, особливо, які наділені повноваженнями застосовувати примус, обмежувати чи позбавляти волю не як обмеження, а як порушення свободи. У такому випадку подекуди можна спостерігати такий правовий феномен як «зловживання правом», чим більші можливості щодо примусу - тим більша спокуса їх розширити. Саме принцип свободи є важливим ціннісним правовим індикатором для правосвідомості щодо розуміння «поведінки держави» як обмеження чи порушення.

5. Задля продовження нормального функціонування держави та суспільства, збереження умов закладеного суспільного договору під час впровадження обмежень свободи в умовах війни чи інших надзвичайних обставин застосовується правило «подвійних меж», тобто законні заходи обмеження свободи теж повинні мати свої межі. Якщо немає чітких критеріїв та меж застосування для заходів обмежень, то обмеження можуть перетворитись на порушення, що в свою чергу хаотично і деструктивно впливає на правопорядок та правову свідомість, породжує нігілістичні настрої у суспільстві, що в перспективі може мати негативні наслідки для підтримання суспільного договору.

6. В умовах збройного конфлікту держава має дотримуватись принципу непорушності мінімальної свободи, що полягає у принциповій неможливості за будь-яких обставин позбавлення людини статусу вільної, гідної власної природи особистості із вільним світоглядом. Обмеження свободи не можуть оминати вказаний принцип задля збереження набутих правових цінностей.

Висновки до другого розділу

1. На підставі дослідження місця та цінності свободи у системі принципів права, можна дійти висновку, що свобода входить до загальних принципів права, однак аналіз її змісту та цінності дозволяє її віднести до відправного засадничого принципу, що дає начало іншим загальним базовим принципам – рівності, справедливості, гуманізму. Відтак принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкувального змісту будь якої правової системи, і в залежності від способу та ступеня розгортання його змісту у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем.

Свобода - це онтологічний принцип, що слугує змістовною підставою для правової реальності та процесів впорядкування загалом. Без таких принципів саме надбання, будь-який розвиток права неможливий. Свобода також наділена найвищим ступенем абстрагування оскільки у сучасній цивілізації вільна особистість є ключовою цінністю та метою для законодавців. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок, яким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій.

Свобода є окремим правовим принципом, однак вона також є складовою, входить у зміст інших принципів. Це дає підстави стверджувати про багатовимірність свободи як принципу права.

Свобода є принципом-нормою (закріпленим у законі) та принципом-цінністю поза нормами, що відображений у колективній правосвідомості і в залежності від історичних політико-правових еволюційних чи революційних процесів, оформлявся у правових нормах. Отже, принцип свободи можна розглядати як інструмент нормотворчості, що проявляється у формуванні різних галузей права в залежності від більшої чи меншої свободи в учасників правовідносин, а також як цінність, що полягає у розумінні свободи не як вибіркового привілею, а як рівних можливостей і недопущення дискримінації.

Отже, можна констатувати інструментальний та аксіологічний вимір принципу свободи.

2. Міра свободи суб'єкта виявляється лише у діючому праві, яке здатне наділяти їх відповідними правами та покладати на них обов'язки, а відтак і визначати правовий статус у суспільстві. Принцип свободи є безумовною ідеологічною основою як принципів конституційного права загалом, так і прав та свобод людини зокрема – особистих, політичних, соціальних, економічних, культурних тощо.

Превалюючим методом приватно-правових (цивільних) відносин є диспозитивний метод, правову основу якого становить принцип свободи. Ідея свободи покладена в основу таких принципів цивільного права, як принцип диспозитивності (тобто право суб'єкта самостійно визначати зміст цивільних прав і обов'язків, на власний розсуд розпоряджатися суб'єктивними правами); принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, що ґрунтується на свободі однієї особи до свободи іншої (особисте життя людини є особистим немайновим правом, що забезпечує її соціальне буття); принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом (фактично – забезпечення рівноваги між приватними та публічними інтересами); принцип свободи договору, який є основою сучасного приватного права; а також принцип свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом. Разом із цим очевидно, що абсолютної свободи у приватно-правових відносинах не існує, тому й існують певні її законодавчі обмеження.

Загальноправовий принцип свободи лежить в основі таких галузевих кримінально-правових принципів, як: принцип презумпції невинуватості, принцип визначення лише законом і встановлення лише вироком суду будь-яких обмежень у користуванні правами людини і громадянина стосовно засудженого; принцип заборони жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, покарань; принцип винної відповідальності; принципи достатності і пропорційності.

У галузях процесуального права (цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства) ідея свободи покладена передусім в основу спеціального принципу – принципу диспозитивності. Цей принцип у кожній окремій галузі процесуального права має власний зміст, однак суб'єкт відповідних правовідносин завжди наділяється певною свободою вибору у реалізації своїх прав.

Зміст принципу диспозитивності (спеціальний принцип) ґрунтується на загальному принципі свободи. Диспозитивність – це і є втілена у праві свобода як інструмент впорядкування. Свобода, закріплена нормами матеріального права – це можливість здійснювати (реалізовувати) суб'єктивні права, а свобода, закріплена нормами процесуального права – це можливість на власний розсуд у межах закону розпоряджатися засобами їх захисту. Відтак диспозитивність стає принципом процесуального права лише у тих галузях, де допускається вдосталь свободи дій для суб'єкта і виникає можливість вчиняти їх на власний розсуд.

Отже, принцип свободи є змістовною основою всіх галузей права. Спосіб та мета розгортання ідеї свободи у певній сфері суспільних відносинах закладає розвиток цієї чи іншої галузі права. Надання, підпорядкування, обмеження чи позбавлення свободи формують приватноправові та публічноправові галузі права. Галузі, засновані на імперативному методі правового регулювання оперують принципом свободи у напрямку його обмеження, тоді як галузі, засновані на диспозитивному методі і є максимальним розгортанням ідеї свободи у суспільстві.

Зміст презумпції свободи варто розглядати більш широко як загальний регулятивний принцип: людина має бути вільною поки не буде в законному порядку доведена необхідність обмеження або позбавлення її свободи.

3. Правове обмеження принципу свободи – це законне втручання з боку держави у можливість особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб. Обмеження принципу свободи є зменшенням його обсягу, але не

звуження змісту. Обмежуючи свободу, зміст її залишається незмінним, інакше вона втратить свою правову цінність.

Одна з ключових проблем реалізації заходів обмеження свободи людини – це надмірність. Важливий суспільний інтерес дозволяє задля його досягнення обмежувати свободу, однак при цьому можуть постраждати інші інтереси та цінності. Тут мають діяти принципи мінімального можливого обмеження та пріоритетної суспільної цінності. Обмеження особистої свободи допускається, однак лише у тих мінімальних межах, які необхідні задля досягнення задекларованої мети та збереження всіх найважливіших суспільних інтересів. Важливий критерій, що впливає зі змісту обмежень принципу свободи заснований на понятті «суспільний інтерес», що розуміється доволі конкретно як вичерпний перелік того, заради чого можна обмежити свободу людини. Такий перелік має виглядати наступним чином: державна та суспільна безпека, громадський порядок, охорона здоров'я, свобода інших.

Критерії та принципи правового обмеження принципу свободи можна класифікувати наступним чином:

- Формальні, що стосуються вимог до форми обмежень: обов'язкова законодавча форма та доступність змісту (правова визначеність)

- Змістовні, що впливають зі змісту принципу свободи та обставин, що вимагають його обмеження:

забезпечення суспільних інтересів (державної та суспільної безпека, громадського порядку, охорони здоров'я, захист та реалізація свободи інших);

заборона спотворення сутності свободи.

- Окремі вимоги до реалізації конкретних заходів обмеження принципу свободи:

пропорційність заходів та їх наслідків заявленій у законі меті;

тимчасовий характер обмежувальних заходів;

мінімальна допустимість заходів.

4. Правосвідомість індивідуальна та колективна не може позитивно реагувати на раптові стресові зміни у законодавстві та правовій реальності в умовах збройного конфлікту. У цьому випадку свобода як цінність та свобода як регулятивний інструмент стають протилежностями, що створюють складну ситуацію у стосунках між державним та народним началом, що вимагає додаткових інструментів нормативного та ідеологічного характеру для її позитивного вирішення. Принцип свободи в умовах війни складно реалізується через конфліктність його аксіологічного та регулятивного вимірів.

Свобода як система прав не має абсолютного характеру, але свобода як засадничий принцип є основою правової реальності, без ідеї свободи як регулятора суспільних відносин впорядкувальний процес є неможливим. Принцип свободи в умовах збройного конфлікту не є абсолютним, однак в той же час він є невичерпним, що зокрема підтверджує можливість обмежень лише тимчасово і в заданому обсязі, які не можуть при цьому знецінити цей засадничий принцип.

Підставою для перегляду дії принципу свободи є наявність «надзвичайних обставин», тобто таких явищ, подій, умов, що виходять із звичної парадигми нормального правового життя та цінностей, кидають виклик правовій системі та змінюють правову реальність.

Задля продовження нормального функціонування держави та суспільства, збереження умов закладеного суспільного договору під час впровадження обмежень свободи в умовах війни чи інших надзвичайних обставин застосовується правило «*подвійних меж*», тобто законні заходи обмеження свободи теж повинні мати свої межі. Якщо немає чітких критеріїв та меж застосування для заходів обмежень, то обмеження можуть перетворитись на порушення, що в свою чергу хаотично і деструктивно впливає на правопорядок та правову свідомість, породжує нігілістичні настрої у суспільстві, що в перспективі може мати негативні наслідки для підтримання суспільного договору.

В умовах збройного конфлікту держава має дотримуватись принципу непорушності мінімальної свободи, що полягає у принциповій неможливості за будь-яких обставин позбавлення людини статусу вільної, гідної власної природи особистості із вільним світоглядом. Обмеження свободи не можуть оминати вказаний принцип задля збереження набутих правових цінностей.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та вирішення теоретичних, історичних, доктринальних та практичних проблем дослідження та реалізації ідеї свободи як засадничого правового принципу. Основні висновки і пропозиції представлені в наступних положеннях.

1. Вивчення змісту категорії свободи як ідеї та принципу дозволяє дійти наступних узагальнень. Правова реальність влаштована таким чином, що впорядкувальні процеси це «балансування свободою» між державою, суспільством та особою. Право, з одного боку, є ключовим виразником свободи, а з іншого – основною формою її втілення. Щоб право відповідало ідеї свободи, у ньому має бути закладене поняття здійснення можливої поведінки, і те, що має бути здійснено (варіації цієї поведінки). Свобода віднаходить у праві своє розгортання та реалізацію.

Свобода є динамічною категорією, яка еволюціонує і наповнюється новим змістом разом із розвитком цивілізації та суспільства. Сфери її реалізації можна поділити на – загальносоціальну і юридичну. Такий поділ обумовлений тим, що ідея свободи повноцінно розгортається у соціальній реальності саме як засадничий правовий принцип. Відтак свобода у загальносоціальному значенні – це можливості суб'єкта робити вибір через прояв власної волі; у юридичному значенні свобода – це фундаментальний (основоположний) принцип права, заснований на ідеї автономності суб'єкта в межах, визначених нормами права (насамперед, конституційними нормами).

Методологічно принцип свободи має вивчатись у наступних вимірах: аксіологічний, нормативно-теоретичний та практичний. Перший передбачає максимальну абсолютизацію принципу свободи задля його подальшого розгортання у суспільних відносинах. Теоретичний вимір передбачає дослідження особливостей змісту, типів, ознак, природи свободи як правового принципу, що дозволяє краще його пізнати і більш гармонійно реалізувати у

правовідносинах. Прикладний вимір передбачає вивчення проблем реалізації принципу свободи, ступені його присутності у різних галузях права, особливості його обмеження.

2. Аналіз історичного зв'язку виникнення, розвитку і сутнісного наповнення принципу свободи як основоположної правової категорії та визначення головних етапів еволюції його нормативного закріплення у історико-правових джерелах дає підстави зробити наступні висновки.

Поняття свободи у історичних джерелах права має різне змістовне наповнення залежно від конкретно-історичного типу права і держави (рабовласницького, феодального, буржуазного чи сучасного (демократичного), а також залежить від правової традиції, що пов'язана з історичністю як ознакою правової системи – східної чи західної. Відтак поняття свободи у історичних правових джерелах має різні тлумачення, що віддзеркалюють конкретний соціально-історичний контекст та період.

У «класичних» давньосхідних державах політико-правова система з узвичаєною практикою всебічного обмеження прав і свобод людини без жодних гарантій з боку держави, остання всіляко панувала над суспільством. Відтак не були закладені підвалини як для розвитку громадянського суспільства загалом, так і свободи для окремого індивіда зокрема, юридичні обов'язки завжди мали перевагу над правами.

В центрі уваги античної (західної) цивілізації завжди залишалася людина, її життя й честь, права, свободи й обов'язки. Поділ права на публічне і приватне, а також вироблена ще за античних часів ідея свободи дозволили протягом XVII – XIX ст. ст. розвинути це поняття та сформулювати відповідне сучасне розуміння свободи як основоположного принципу права.

У період європейського Середньовіччя гуманістичні ідеї про свободу і рівність для всіх не могли відповідати інтересам привілейованих феодальних верств населення. Канонічне право, що тривалий час домінувало на теренах середньовічної континентальної Європи, не стало фундаментом для формування принципу свободи. З іншого боку, міське феодальне право, продовжуючи

античні традиції, взяло «на озброєння» ідею свободи, заклавши основу для принципів майбутнього буржуазно-демократичного права.

На теренах сучасної України ідеї свободи знайшли відображення у двох середньовічних кодексах – Руській Правді та Литовському Статуті. Так, Руська Правда була найдосконалішим кодексом європейського феодального права доби раннього Середньовіччя та відображала рівень розвитку правової думки Київської Русі й давньоруського етносу. Законодавець у нормах Правди закріпив право на свободу та особисту недоторканність, презумпцію невинуватості, недоторканність права власності, забезпечення права на захист, змагальність сторін у судовому процесі та інші. Підвалини давньоруської правової системи згодом трансформувалися на якісно новому рівні у принципах та нормах литовсько-руського права, основою якого був Литовський Статут. У ньому була здійснена спроба офіційно поєднати ідею свободи і права, а також легалізувати суб'єктивні свободи людини у формі права, проголосивши таким чином його верховенство.

Перехід від феодального (середньовічного) до буржуазного (сучасного) права супроводжувався необхідністю нормативного закріплення ідеї свободи через принцип, що мало забезпечити її реалізацію. Так, у XVII ст. в Англії з'являється Петиція про права 1628 р., Habeas Corpus Act 1679 р. та Білль про права 1689 р. Ідеали свободи та справедливості, що панували у середовищі українського народу загалом і запорізького козацтва зокрема, стали основою Конституції Пилипа Орлика 1710 р.

Наслідком Великої французької революції стало прийняття Декларації прав людини та громадянина 1789 р., де вперше на землях континентальної Європи на законодавчому рівні були закріплені принципи свободи та формальної рівності всіх громадян перед законом, а також закладені основи універсальної концепції прав людини шляхом проголошення свободи совісті (віросповідання), свободи слова, презумпції невинуватості, недоторканності особи та її майна.

Доба визвольних змагань в Україні у 1917–1921 рр. характеризувалася невпинним пошуком найоптимальніших форм державного і правового розвитку. Ідеали свободи знаходили власне вираження у текстах Універсалів Української Центральної Ради, Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. Основний закон УНР реально закріплював демократичні принципи та цінності, однак через втрату державності так і не набув чинності.

За радянської доби в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.), які фактично заперечували головні здобутки світового конституціоналізму, а положення усіх радянських конституцій в галузі прав і свобод людини і громадянина мали переважно декларативний характер. Проголошення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та Акту незалежності України від 24 серпня 1991 р. сприяло не лише відновленню незалежності нашої держави, а також виробило передумови для розбудови правової соціальної демократичної держави із всебічним закріпленням прав та свобод людини і громадянина. Відповідні положення набули законодавчого закріплення у Конституції України 1996 р.

Отже, принцип свободи є еволюційним принципом, що проходить довгий та складний шлях розгортання змісту у правовій реальності, від нормативного закріплення ідей свободи до основоположного принципу сучасного права.

3. Для права свобода це і цінність, і принцип, і проблема, яку потрібно вирішити. Така багатовимірність свободи у праві робить її невід'ємною складовою правового буття. Для Платона свобода також є багатовимірним феноменом, що проявляє себе як на загальному, так і на індивідуальному рівнях. Відтак постає нова проблема принципу свободи – це баланс між державним та індивідуальним рівнем.

Принцип свободи здійснює свій генезис та розгортання від колективного до індивідуального рівнів. Середньовічна європейська правосвідомість здійснює потрібний смисловий перехід від загальнодержавної до індивідуальної свободи через концепцію свободи волі, що формує суб'єктивну сторону правопорядку, без її визнання механізм відповідальності буде неможливим.

Теоретики природно-правової доктрини вперше чітко за людиною визнали природну свободу, а не класову, громадянську чи іншу умовну свободу, це абсолютна природна властивість. Із правової позиції Дж. Локка випливає, що через принцип свободи закладається правове розуміння майна і взагалі речей, що мають пряме відношення до суб'єкта. .

Згідно правової доктрини Т. Гоббса, коли свобода починає узагальнюватись, формалізуватись та захищатись, тоді виникає правова система. Згідно Т. Гоббса є два критерії розміщення свободи у правовому вимірі: обмеження заради миру і захисту на користь держави та взаємообмеження на користь правопорядку.

Згідно правового вчення Ж.-Ж. Руссо реалізація принципу свободи є незворотнім процесом для розвитку правового буття. Виникає важливий закон «двох свобод»: якщо у суспільстві припиняється громадянська свобода, що існує на підставі загальної волі та народного суверенітету, то вступає у правову силу свобода природна, яка може нести деструктивний характер задля відновлення громадянського стану.

І. Кант задає мету та проблему сумісності індивідуальних свобод. Свобода стає правовим принципом, який може реалізовуватись по-різному, і в залежності від того, у який спосіб регулюється сумісність індивідуальних свобод – такий характер носить правова система (ліберальний, авторитарний, традиційний тощо).

Згідно вчення А. де Токвіля реалізація принципу свободи у праві вимагає тонкого балансу між індивідуальним та загальним началами. Свобода це не лише право індивіда, а й право народу та держави.

І. Берлін та Р. Дворкін класифікували свободу двох типів: позитивну або свободу як ліцензію на діяльність, мислення, поведінку та негативну як свободу від чогось, як незалежність.

Отже, принцип свободи у праві є багатовимірним та складним феноменом, який розгортається в усіх рівнях соціально-політичного буття: індивід, громада, суспільство, народ, нація, держава. Всі ці начала наділені свободою, яка має

співіснувати з іншими. Принцип свободи у праві розкривається як «можливості» та як «незалежності». У правовій впорядкувальній площині свобода знаходиться у постійному пошуку межі та балансу. На різних етапах цивілізаційного розвитку суспільство могло собі дозволити різну міру свободи, однак наразі ми переживаємо ліберальний період правової реальності, де свобода та її цінність є не просто ознакою, а метою для правової системи.

4. На підставі дослідження місця та цінності свободи у системі принципів права, можна дійти висновку, що свобода входить до загальних принципів права, однак аналіз її змісту та цінності дозволяє її віднести до відправного засадничого принципу, що дає начало іншим загальним базовим принципам (рівності, справедливості, гуманізму). Відтак принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкувального змісту будь-якої правової системи, і в залежності від способу та ступеня розгортання його змісту у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем.

Свобода – це онтологічний принцип, що слугує змістовною підставою для правової реальності та процесів впорядкування загалом. Без таких принципів саме надбання, будь-який розвиток права неможливий. Свобода також наділена найвищим ступенем абстрагування, оскільки у сучасній цивілізації вільна особистість є ключовою цінністю та метою для законодавців. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок, яким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій.

Свобода є принципом-нормою (закріпленим у законі) та принципом-цінністю поза нормами, що відображений у колективній правосвідомості і в залежності від історичних політико-правових еволюційних чи революційних процесів, оформлявся у правових нормах. Отже, принцип свободи можна розглядати як інструмент нормотворчості, що проявляється у формуванні різних галузей права в залежності від більшої чи меншої свободи в учасників правовідносин, а також як цінність, що полягає у розумінні свободи не як

вибіркового привілею, а як рівних можливостей і недопущення дискримінації. Отже, можна констатувати інструментальний та аксіологічний вимір принципу свободи.

5. Міра свободи суб'єкта виявляється лише у діючому праві, яке здатне наділяти їх відповідними правами та покладати на них обов'язки, а відтак і визначати правовий статус у суспільстві. Принцип свободи є безумовною ідеологічною основою як принципів конституційного права загалом, так і прав та свобод людини зокрема.

Превалюючим методом приватно-правових (цивільних) відносин є диспозитивний метод, правову основу якого становить принцип свободи. Ідея свободи покладена в основу таких принципів цивільного права, як принцип диспозитивності (тобто право суб'єкта самостійно визначати зміст цивільних прав і обов'язків, на власний розсуд розпоряджатися суб'єктивними правами); принцип неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини, що ґрунтується на свободі однієї особи до свободи іншої (особисте життя людини є особистим немайновим правом, що забезпечує її соціальне буття); принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом (фактично – забезпечення рівноваги між приватними та публічними інтересами); принцип свободи договору, який є основою сучасного приватного права; а також принцип свободи підприємницької діяльності, що не заборонена законом. Разом із цим очевидно, що абсолютної свободи у приватно-правових відносинах не існує, тому й існують певні її законодавчі обмеження.

Загальноправовий принцип свободи лежить в основі таких галузевих кримінально-правових принципів, як: принцип презумпції невинуватості, принцип визначення лише законом і встановлення лише вироком суду будь-яких обмежень у користуванні правами людини і громадянина стосовно засудженого; принцип заборони жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, покарань; принцип винної відповідальності; принципи достатності і пропорційності.

У галузях процесуального права (цивільного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства) ідея свободи покладена передусім в основу спеціального принципу – принципу диспозитивності. Цей принцип у кожній окремій галузі процесуального права має власний зміст, однак суб'єкт відповідних правовідносин завжди наділяється певною свободою вибору у реалізації своїх прав.

Зміст принципу диспозитивності (спеціальний принцип) ґрунтується на загальному принципі свободи. Диспозитивність – це і є втілена у праві свобода як інструмент впорядкування. Свобода, закріплена нормами матеріального права – це можливість здійснювати (реалізовувати) суб'єктивні права, а свобода, закріплена нормами процесуального права – це можливість на власний розсуд у межах закону розпоряджатися засобами їх захисту.

Зміст презумпції свободи варто розглядати більш широко як загальний регулятивний принцип: людина має бути вільною поки не буде в законному порядку доведена необхідність обмеження або позбавлення її свободи.

Отже, принцип свободи є змістовною основою всіх галузей права. Спосіб та мета розгортання ідеї свободи у певній сфері суспільних відносин закладає розвиток тієї чи іншої галузі права. Надання, підпорядкування, обмеження чи позбавлення свободи формують приватноправові та публічноправові галузі права. Галузі, засновані на імперативному методі правового регулювання оперують принципом свободи у напрямку його обмеження, тоді як галузі, засновані на диспозитивному методі і є максимальним розгортанням ідеї свободи у суспільстві.

6. Правове обмеження принципу свободи – це законне втручання з боку держави у можливість особи, що виражається у встановленні меж для можливої моделі поведінки на визначеній території, індивідуально або для визначених груп осіб. Обмеження принципу свободи є зменшенням його обсягу, але не звуженням змісту. Обмежуючи свободу, зміст її залишається незмінним, інакше вона втратить свою правову цінність.

Одна з ключових проблем реалізації заходів обмеження свободи людини – це надмірність. Важливий суспільний інтерес дозволяє задля його досягнення обмежувати свободу, однак при цьому можуть постраждати інші інтереси та цінності. Тут мають діяти принципи мінімально можливого обмеження та пріоритетної суспільної цінності. Обмеження особистої свободи допускається, однак лише у тих мінімальних межах, які необхідні задля досягнення задекларованої мети та збереження всіх найважливіших суспільних інтересів. Важливий критерій, що впливає зі змісту обмежень принципу свободи заснований на понятті «суспільний інтерес», що розуміється доволі конкретно як вичерпний перелік того, заради чого можна обмежити свободу людини. Такий перелік має виглядати наступним чином: державна та суспільна безпека, громадський порядок, охорона здоров'я, свобода інших.

Критерії правового обмеження принципу свободи можна класифікувати наступним чином:

- Формальні, що стосуються вимог до форми обмежень: обов'язкова законодавча форма та доступність змісту (правова визначеність).

- Змістовні, що впливають зі змісту принципу свободи та обставин, що вимагають його обмеження: забезпечення суспільних інтересів (державної та суспільної безпека, громадського порядку, охорони здоров'я, захист та реалізація свободи інших); заборона спотворення сутності свободи.

- Окремі вимоги до реалізації конкретних заходів обмеження принципу свободи: пропорційність заходів та їх наслідків заявлених у законі меті; тимчасовий характер обмежувальних заходів; мінімальна допустимість заходів.

7. Правосвідомість (індивідуальна та колективна) не може позитивно реагувати на раптові стресові зміни у законодавстві та правовій реальності в умовах збройного конфлікту. У цьому випадку свобода як цінність та свобода та як регулятивний інструмент стають протилежностями, що створюють складну ситуацію у стосунках між державним та народним началом, що вимагає додаткових інструментів нормативного та ідеологічного характеру для її

позитивного вирішення. Відтак принцип свободи в умовах війни складно реалізується через конфліктність його аксіологічного та регулятивного вимірів.

Свобода як система прав не має абсолютного характеру, але свобода як засадничий принцип є основою правової реальності, без ідеї свободи як регулятора суспільних відносин впорядкувальний процес є неможливим. Принцип свободи в умовах збройного конфлікту не є абсолютним, однак в той же час він є невичерпним, що, зокрема, підтверджує можливість обмежень лише тимчасово і в заданому обсязі, які не можуть при цьому знецінити цей засадничий принцип.

Підставою для перегляду дії принципу свободи є наявність «надзвичайних обставин», тобто таких явищ, подій, умов, що виходять зі звичної парадигми нормального правового життя та цінностей, кидають виклик правовій системі та змінюють правову реальність.

Задля продовження нормального функціонування держави та суспільства, збереження умов закладеного суспільного договору під час впровадження обмежень свободи в умовах війни чи інших надзвичайних обставин застосовується правило «подвійних меж», тобто законні заходи обмеження свободи теж повинні мати свої межі. Якщо немає чітких критеріїв та меж застосування для заходів обмежень, то обмеження можуть перетворитись на порушення, що в свою чергу хаотично і деструктивно впливає на правопорядок та правову свідомість, породжує нігілістичні настрої у суспільстві, що в перспективі може мати негативні наслідки для підтримання суспільного договору.

В умовах збройного конфлікту держава має дотримуватись принципу непорушності мінімальної свободи, що полягає у принциповій неможливості за будь-яких обставин позбавлення людини статусу вільної, гідної власної природи особистості із вільним світоглядом. Обмеження свободи не можуть оминати вказаний принцип задля збереження набутих правових цінностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. «Austin та інші проти Сполученого Королівства». Рішення ЄСПЛ. Заяви №№ 39692/09, 40713/09 та 41008/09, від 15.03.2029 р.
2. Abraham H. Maslow. *Motivation and Personality* (2nd ed.) N.Y.: Harper & Row, 1970. 378.
3. Alpa, Guido (1994) "General Principles of Law," *Annual Survey of International & Comparative Law*: Vol. 1: Iss. 1, Article 2. Available at: <http://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol1/iss1/2>.
4. Augustine, Saint, Bishop of Hippo. [De libero arbitrio. English]. On free choice of the will/Augustine; translated, with introduction and notes, by Thomas Williams. 1967. P. 354–430 URL [https://library.uoh.edu.iq/admin/ebooks/57559-saint-augustine-bishop-of-hippo,-thomas-williams-\(translator\)-on-free-choice-of-the-will---hackett-pub-co-inc-\(1993\).pdf](https://library.uoh.edu.iq/admin/ebooks/57559-saint-augustine-bishop-of-hippo,-thomas-williams-(translator)-on-free-choice-of-the-will---hackett-pub-co-inc-(1993).pdf)
5. Bruegger John A., Freedom, Legality, and the Rule of Law, 9 *WASH. U. JUR. REV.* 081 (2016). https://openscholarship.wustl.edu/law_jurisprudence/vol9/iss1/7.
6. Cameron J, Williams B, Ragonnet R, et al Ethics of selective restriction of liberty in a pandemic *Journal of Medical Ethics* 2021. 47. 553-562.
7. CCPR General Comment No. 24: Issues Relating to Reservations Made upon Ratification or Accession to the Covenant or the Optional Protocols thereto, or in Relation to Declarations under Article 41 of the Covenant. *CCPR/C/21/Rev.1/Add.6, General Comment No. 24.* URL: <https://www.refworld.org/legal/general/hrc/1994/en/10945>.
8. Chester J. Antieau, The Limitation of Liberty, 5 *WYO. L.J.* 69 (1950). <https://scholarship.law.uwyo.edu/wlj/vol5/iss2/2>.
9. Chorążewska, A. (2023) The limits of individual freedom in a democratic state. A contribution to the discussion based on the example of the Constitution of the

Republic of Poland, *Scientific Journal of Bielsko-Biala School of Finance and Law*. Bielsko-Biała, PL, 27(3), pp. 59–67.

10. Dewa Gede Atmadja¹, Ketut Adi Wirawan. Legal Principles in Legal System. Proceedings of the International Conference on “Changing of Law: Business Law, Local Wisdom and Tourism Industry” (ICCLB 2023), *Advances in Social Science, Education and Humanities Research* 804, https://doi.org/10.2991/978-2-38476-180-7_62.

11. Eberle, Edward J. (2011) "The Methodology of Comparative Law," *Roger Williams University Law Review*: Vol. 16: Iss. 1, Article 2.

12. Feuerbach P. J. A. Bibliothek für die peinliche Rechts. Wissenschaft und Lesetzkunde. Bd. 2. 1880. 576.

13. Habeas Corpus Act 1679. URL: <https://www.legislation.gov.uk/aep/Cha2/31/2>.

14. Jaspers, Karl. The origin and goal of history. New Haven: Yale University Press. 1953. 294 p.

15. John Rawls A Theory of Justice. *The Belknap Press of Harvard University Press* Cambridge, Massachusetts. 1971. 561.

16. Lawless проти Ірландії Рішення ЄСПЛ від 1.07.1961 р.

17. Martyniuk Oleksii. Formation and Development of the Norms of International Trade Law in Ukraine (IX – first half of the XVII century). Development of scientific, technological and innovation space in Ukraine and EU countries: Collective monograph. 2nd ed. Riga, Latvia: «*Baltija Publishing*», 2021. P. 214 -249. 324 p.

18. Montesquieu: Selected Political Writings (Hackett Classics) Revised Edition. *Hackett Publishing Company, Inc.* 1990. 304.

19. Official Records of the General Assembly, Fifty-seventh Session, Supplement No. 18 (A/57/18), chap. XI, sect. C, para. 4. URL: https://www.ion.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/jahia/webdav/shared/shared/mainsite/policy_and_research/un/57/A_RES_57_187_en.pdf.

20. Posner R. A. Hayek, Law, and Cognition. *New York University Journal of Law and Liberty*. 2005. № 147.
21. Raz J. Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason. *Oxford University Press*. 2009.
22. Rosco Pound. The Case for Law. *Valparaiso University Law Review*. Spring. 1967. №2.
23. Selgelid, M. J. (2009). Pandethics. *Public Health*. 123 (3):255–259. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7118760>.
24. Sheinman H. Contractual liability and voluntary undertakings. *Oxford journal of legal studies*. 2000. Vol. 20. № 2. 205-220. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=231587.
25. The Petition of Right. UK Parliament. URL: <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/evolutionofparliament/parliamentaryauthority/civilwar/collections/petition-of-right>.
26. Thomas Aquinas The Summa Theologiæ. Second and Revised Edition, 1920 translated by Fathers of the English Dominican Province. Online Edition Copyright 2017 by Kevin Knight, Nihil Obstat. F. Innocentius Apap, O.P., S.T.M., Censor. Theol. URL <https://www.newadvent.org/summa>.
27. Traditional Rights And Freedoms. Encroachments By Commonwealth Laws (ALRC Interim Report 127). URL: <https://www.alrc.gov.au/publication/traditional-rights-and-freedoms-encroachments-by-commonwealth-laws-alrc-interim-report-127/1-the-inquiry-in-context/justifying-limits-on-rights-and-freedoms>.
28. United States Declaration of Independence. URL: https://en.wikisource.org/wiki/United_States_Declaration_of_Independence.
29. Verweij, Marcel. 2005. Obligatory precautions against infection. *Bioethics* 19 (4):323–335. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16222840>.

30. Viens, A. M., Bensimon Cécile M., and Upshur Ross E. G.. (2009). Your Liberty or Your Life: Reciprocity in the Use of Restrictive Measures in Contexts of Contagion. *Journal of Bioethical Inquiry* 6 (2): 207-217.
31. Wyrzykowski M., (1998). Granice praw i wolności – granice władzy, in: Obywatel – jego wolności i prawa, ed. B. Oliwa-Radzikowska, Wydawnictwo: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich. 276.
32. Алексіс де Токвіль. Про демократію в Америці. К., Всесвіт. 1999. 590 с.
33. Антонюк О. Зміст принципу непорушності права власності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. Вип. 5. С. 5-9.
34. Арістотель Нікомахова етика / Переклав з давньогрецької Віктор Ставнюк. К.: «Аквілон-Плюс», 2002. 480 с.
35. Арістотель. Політика / Пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. К.: Основи, 2000. 239 с.
36. Атаманюк З. М. Свобода як духовно-суспільний феномен. *Актуальні проблеми філософії та соціології*: Науково-практичний журнал. 2016. Вип. 14. С. 3-5.
37. Бабій М. Свобода совісті. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.
38. Батанов О. В. Свобода. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 5: П – С., 2003. 736 с.
39. Бехруз Х. Універсалізм і релятивізм цінностей у контексті діалогу правових культур. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. № 1. С. 128-138.
40. Бичко І. В. Свобода. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.

41. Білас Ю. Ю. Європейські стандарти прав людини в контексті правозастосування сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. *Нац. акад. внутр. справ*. К., 2011. С. 3-4.
42. Білоскурська О. В., Федорчук М. Д. Нормативно-правове регулювання обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні. *Правова держава*. № 46 (2022). С. 7-18.
43. Бліхар В. С. Філософсько-правова інтерпретація свободи волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*, 2015. Вип. 34. Т. 3. С. 149 – 152.
44. Бондарчук Я. П. Становлення та розвиток правового принципу свободи у класичних правових ученнях. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. №2. 2023. С. 5-13.
45. Бондарчук Я. П., Гоцуляк Ю. В. Місце та значення свободи у системі принципів права. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. № 1, 2024. С. 15-22.
46. Бондарчук Я.П. Окремі питання щодо критеріїв правомірного обмеження принципу свободи. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. Випуск 84: частина 1, 2024. С. 18-24.
47. Бондарчук Я.П. Свобода як правова ідея, поняття, принцип. *Юридичний електронний науковий журнал*. № 3/2023. С. 16-18.
48. Бровко Н. І. Філософсько-правовий аналіз категорії свободи та відповідальності людини. *Філософські та методологічні проблеми права*, 2014. № 1. С. 54-57.
49. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Укладач і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
50. Верховенство права: доповідь, схвалена Венеційською комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року) / Пер. С. Головатого (за підтримки Американської агенції з міжнародного розвитку USAID). *Право України*, 2011. № 10. С. 168-184.

51. Вовк В. М. «Свобода» і «несвобода» як бінарна опозиція римської правової системи цінностей. Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.). Одеса : Фенікс, 2009. Вип. 38. С. 75-79.
52. Гаврилов М. І. Право як міра свободи. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 20-24.
53. Гедікова Н.П. Поняття свободи у соціально-філософському контексті. *Наукове пізнання: методологія та технологія* 2(43) 2019. С. 18-24.
54. Гентош Р. Є. Диспозитивність –міжгалузевий принцип процесуального права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Випуск 52. Том 1. С. 13-16.
55. Герич А.Й., Герич А.В. Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 6 (2023). С. 719-724.
56. Герман К. Ю. Свобода трудового договору як принцип трудового права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2018. 250 с.
57. Гоббс Томас. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної. Пер. з англ. Ростислав Димерець, Володимир Єрмоленко, Наталія Іванова; К. : Дух і Літера, 2000. 606 с.
58. Головка О. М. Філософія права Імануїла Канта про закономірності історико-правового процесу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право, 2019. Вип. 28. С. 26-33.
59. Головченко В. В. Ідеологія права. Юридична енциклопедія : В 6 т. Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Українська енциклопедія, 1998-2004. Т. 2: Д-Й., 1999. 744 с.
60. Горецький О.В. Обмеження прав та свобод людини під час воєнного стану. *Свобода, безпека та незалежність: правовий вимір: Матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції*, м. Київ, Національний авіаційний університет, 24 лютого 2023 р. С. 316-319.

61. Горобець К. В. Свобода. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 1128 с.
62. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р., № 436-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, № 18, № 19-20, № 21-22, ст.144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
63. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р., № 1798-XII. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 6, ст. 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>.
64. Гоцуляк Ю. В., Міхайліна Т. В. Ідеї свободи та власності як вихідних принципів формування правових відносин у вченні Г. Гегеля. *Правничий часопис Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2022. № 2. С. 5-12.
65. Гриньо Д. Д. Обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2023, № 2. С. 45-48.
66. Грищук В. К. Свобода волі. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2: Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 1128 с.
67. Грищук О. В., Добош З. А. Конвергенція справедливості і права: філософсько-правовий аспект: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. 272 с.
68. Грубінко А. В. Історія держави і права зарубіжних країн: навчальний посібник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014. 656 с.
69. Гава Ю. В. Економічна свобода – умова формування інтелектуального капіталу. *Науково-технічна інформація*. 2007. № 1. С. 7-10.
70. Дахова І. І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 4. С. 17-25.

71. Даценко В. С. Національна ідея і принципи лібералізму в творчості Б. Кістяківського. *Вісник Черкаського університету*. Серія: Філософія. 2014. № 31. С. 33-41.
72. Дворкін Р. Верховенство права. Філософія права і загальна теорія права. 2013. № 1. С. 15–23.
73. Дейнека В. С. Свобода сторін трудового договору при його укладенні. Дис...доктора філософії: спец. 081 «Право». Національний юрид. у-тет імені Ярослава Мудрого. Х., 2022. 192 с.
74. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1990, № 31. Ст. 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>.
75. Дем'янова О. В. Диспозитивність як риса цивільного судочинства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2016. Вип. 77. С. 88-94.
76. Договір про Європейський Союз від 7.02.1992. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text.
77. Доній Н. Є. Ідеї вдосконалення соціального та правового простору в концепції Ієремії Бентама. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1. С. 9-22.
78. Донченко О. П. Свобода як всезагальний принцип права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1-2. С. 307-310.
79. Донченко О. П. Свобода як передумова кримінально-правової відповідальності. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2006. Випуск 311. Правознавство. С. 34-38.
80. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право: Навчальний посібник. За заг. ред. М. І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.
81. Єрмолаєв В. В. Принципи «Руської Правди» продовжують жити в правовій системі сучасної України / Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Х.: Право, 2014. С. 322-340. 344 с.

82. Єфремова І. І., Ломакіна І. Ю. Принципи свободи договору і рівності сторін у договірному праві України та ЄС. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2022. Випуск 2 (54). С. 60-66.

83. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

84. Загальна теорія держави і права / Цвік М. В., Ткаченко В. Д., Богачова Л. Л. та ін.; за ред. М. В. Цвіка, В. Д. Ткаченка, О. В. Петришина.. Харків : Право, 2002. 432 с.

85. Загальна теорія держави і права: Підручник. За заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Х.: Право, 2009. 584 с.

86. Загальна теорія права: Підручник. За заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваіте, 2015. 392 с.

87. Зайчук О. В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 22-28.

88. Занфірова Т. А. Джерела принципу свободи праці в Україні. *Право і суспільство.* 2017. № 2. С. 68-72.

89. Ірха Ю. Обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в інтересах національної безпеки України в сучасних умовах. *Вісник Конституційного Суду України.* 2015. № 5. С. 78–87.

90. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. За ред. Л. М. Маймескулова. Х.: Право, 2013. 520 с.

91. Історія держави і права України: Навч. посіб. За ред. А. С. Чайковського. К.: Юрінком Інтер, 2000. 384 с.

92. Історія українського права. Навчальний посібник: Матеріали до курсу лекцій з історії української державності. К.: Олан, 2001. 214 с.

93. Історія українського права: Посібн. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. К.: Грамота, 2010. 336 с.

94. Історія церкви та релігійної думки в Україні : Навч. посібник : У 3 кн. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI ст. / Укладач В. І. Ульяновський. К.: Либідь, 1994. 256 с.
95. Карпачова Н. Генезис прав людини. URL: <https://first-ombudsman.org.ua/ua/genesis-of-human-rights.html>.
96. Каррі Д. П. Конституція Сполучених Штатів Америки: Посібник для всіх. Пер. з англ. О. М. Мокровольського. К.: Веселка, 1993. 192 с.
97. Качур В. О. Співвідношення понять «persona», «status» і «caput» у римському праві. *Часопис Київського університету права*. 2010. Вип. 2. С. 21-25.
98. Кисельов С. О. Проблема свободи у спадщині Платона. *Наукові записки*. Том 82. Політичні науки. 2008. С. 14-18.
99. Кірієнко Т.П., Принципи обмеження прав і свобод крізь призму забезпечення безпеки людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Том 1 № 81 (2024). С. 116-124.
100. Ковалів М. В., Гаврильців М. Т., Бліхар М. М. Конституційне право України: Навчальний посібник. Л.: Ліга-прес, 2014. 402 с.
101. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р., № 2747-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 35-36, 37, ст.446. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
102. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р., № 322-VIII: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
103. Козюбра М. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації. *Право України*. 2017 № 11. С. 142-164.
104. Колодій А. М. Принципи права. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.

105. Конвенція про захист прав і основоположних свобод (Європейська Конвенція з прав людини) 1950 р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

106. Констан Б. Про свободу древніх у її порівнянні зі свободою сучасних людей. Лібералізм: антологія; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К., 2002. С. 412-435.

107. Конституційне право України. За ред. В. Ф. Погорілка. К.: Наукова думка, 2002. 733 с.

108. Конституційне право: підручник. За заг. ред. М. І. Козюбри. К.: Ваіте, 2021. 528 с.

109. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

110. Конституція Української Народної Республіки: вебсайт Українського Інституту національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/29/3488> .

111. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1937 р.: текст. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/constitution_ursr_1937.pdf

112. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 р.: текст. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>.

113. Кормич А. І. Сучасне звучання правової доктрини Ієремія Бентама. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. Вип. 22. С. 20-24.

114. Котюк В. О. Загальна теорія держави і права: Навч. посібник. К.: Атіка, 2005. 592 с.

115. Кривоший О. П. Материзна. Жінка в правовій культурі українського народу IX – перша половина XVII ст. Запоріжжя: Поліграф, 2001. 96 с.

116. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р., № 2341-III. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.

117. Кудін С. В., Старостюк А. В., Мартинюк О. В. Історично-правові умови формування соціальної цінності жінки в середньовічній державі. *ПРАВО.UA (LAW.UA)*. 2023. № 2. С. 11-15.

118. Кузнєцова Н. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С. 9-15.

119. Кузніченко С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*, № 1-2, 2022. С. 32-36.

120. Кухарєв О. С. Диспозитивність як базова категорія приватного права. *Право і суспільство*. 2017. № 6. С. 67-73.

121. Кучук А.М. Теоретичні основи правового поліцентризму: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.

122. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого.. Харків, 2007. 19 с.

123. Лазарева Д. Проблеми дотримання права на свободу та особисту недоторканність під час кримінального провадження. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 242-249.

124. Левендаренко О. О. Сутність особистої недоторканності особи в кримінальному процесі України та рішеннях Європейського суду з прав людини. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011. № 2. С. 105–111.

125. Локк Джон Два трактати про правління. Пер. з англ. Павло Содомора. К.: Наш Формат, 2020. 312 с.

126. Лоскутов Т. Обмеження та порушення права на свободу під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 12. С. 226-230.

127. Лук'янов Д. Релігійні правові системи в сучасному світі. Харків: Право, 2015. 352 с.

128. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи та проблеми інтеграції з ними правової системи України. Київ, 2003, 304 с.
129. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права. Київ : Атіка, 2007. 412 с.
130. Майданик Р. А. Цивільне право: Загальна частина. Т. І. Вступ у цивільне право. К.: Алерта, 2012. 472 с.
131. Малахов В. Категорії етики. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.
132. Маркович Х.М. Права і свободи людини в умовах воєнного стану: фокус пріоритетів. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. С. 95-99. URL: <http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/287204/281124>.
133. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.): дис. ... к.ю.н.: 12.00.01; Київський національний університет внутрішніх справ. К., 2010. 219 с.
134. Мартинюк О. В. Мета та принципи призначення покарання за Литовським Статутом. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 75. С. 77-84. URL: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2020/04/martyniuk_75.pdf.
135. Мартинюк О. В. Порядок та умови взяття шлюбу в Україні (X – перша половина XVII століття). *Держава і право: Зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. 2004. Вип. 23. С. 106-111.
136. Мартинюк О. В. Права жінки як об'єкт злочинних посягань в Україні (X – перша половина XIV ст.). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. Вип. 4 (28). С. 55-61.
137. Мартинюк О. В. Становлення та розвиток торгового права у Київській Русі. *Правничий часопис Донецького університету*. 2017. № 1/2 (34). С. 64-72.
138. Мельник К. Ю. Принцип свободи трудового договору у системі принципів трудового права. *Соціальне право*. 2021. № 4. С. 20-27.

139. Мельничук Н. О. Зміст свободи договору в трудовому праві. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2011. Том 16. № 9. С. 72-77.

140. Мерник А.М., Радченко Я.М. Принцип законності обмеження прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 3/2020. С. 50-53.

141. Михалков Т. Умова дорожча від золота: як конструюються та оскаржуються домовленості сторін у цивільно-правовому обігу? *Закон і бізнес*. 2022. 12-21 січня. URL <https://zib.com.ua/ua/print/150259.html> .

142. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966 р., ратифікація від 19.10.1973. URL; https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

143. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право: Навч посібник. К.: Атіка, 2004. 224 с.

144. Мороз С. В. До питання свободи укладення трудового договору. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. Вип. 1 (36). С. 56-60.

145. Мороз С. П. Ідея прав людини у політико-правовій думці України (ІХ – початок ХХ століття) : дис. ... к.ю.н.: 12.00.01; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. Х., 2001. 237 с.

146. Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. *Актуальні проблеми держави і права*. Зб. наук. праць. Вип. 49. Редкол.: С. В. Ківалов та ін. Одеса: Юридична література, 2009. 536 с. С. 7-14.

147. Наливайко Л. Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах воєнного стану. № 3(31) (2024): *Наукові інновації та передові технології*. С. 622-635.

148. Новікова К. А. Критерії обмеження права на особисту свободу людини в заходах кримінально-правового характеру. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 1 (11). С. 100-106.

149. Новікова К. А. Свобода і воля як цінності, що охороняються кримінальним правом. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 1 (10). С. 43-53.

150. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні: монографія. К.: Алерта, 2008. 472 с.

151. Олійник О. С. Принципи кримінального права: автореф. дис...д. ю. н: 12.00.08. Дніпропетровський національний у-тет внутрішніх справ. Дніпро, 2020. 39 с.

152. Осинська О. В. Обмеження прав і свобод людини: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 20 с.

153. Осядла М. В. Свобода як цінність права: дис...к. ю. н: 12.00.01. Нац. академія наук України; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. К., 2016. 202 с.

154. Павлова Т.С. Сфера права як сфера свободи у філософії Гегеля. *Гілея*. 39. 2010. С. 264-269.

155. Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького від 05.04.1710 р. URL: <http://constituanta.blogspot.com/2011/03/1710.html>.

156. Парасюк М. В. Щодо принципів цивільного права України. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2023. Випуск 37. С. 77-83.

157. Пехник А. В. Політичні права і свободи: актуалізація питання та оцінка рівня забезпечення. *Політичне життя*. 2020. № 4. С. 74-78.

158. Пилипенко Д. О. Принцип свободи та особистої недоторканності в кримінально-виконавчому праві України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. Серія ПРАВО. 2022. Випуск 70. С. 393-398.

159. Пилипишин П. Б. Розкриття сутності людини як стержень індивідуалістичної концепції у філософії права Іммануїла Канта. *Право і суспільство*. 2021. № 1. С. 15-21.

160. Підпригора О. А. Основи римського приватного права: підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. К.: Вентурі, 1997. 336 с.

161. Пікуля Т. О. Методологічні критерії та класифікаційні схеми типологізації держав світу. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії* (економіка, право). 2013. Вип. 2. С. 225-233.

162. Погребняк С. Генезис ідеї свободи як основоположного принципу права. *Вісник Академії правових наук України.*: зб. наук. пр. / редкол. : В. Я. Тацій та ін. Х. : Право, 2010. № 2 (61). С. 7-17. 264 с.

163. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 238 с.

164. Погребняк С. П. Свобода. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Х.: Право, 2017. 952 с.

165. Політична економія: Підручник. За наук. ред. В. Г. Федоренка. К.: Алерта, 2008. 487 с.

166. Політологічний словник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. За ред. М. Ф. Головатого, О. В. Антонюка. К. : МАУП, 2005. 792 с.

167. Політологія: навчальний енциклопедичний довідник для студентів ВНЗ I-IV рівнів акредитації. За наук. ред. Хоми Н. М. Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. 780 с.

168. Посібник зі статті 15 Європейської конвенції з прав людини. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації. Європейський суд з прав людини. 2016. 14 с. https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_15_ukr.

169. Прилипко С. М., Ярошенко О. М. Трудове право України : підручник. Х.: ФІНН, 2012. 800 с.

170. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р., № 1404-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 30, ст. 542. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text>.

171. Про затвердження Порядку заборони торгівлі зброєю, сильнодіючими хімічними і отруйними речовинами, а також алкогольними напоями та речовинами, виробленими на спиртовій основі, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 2021 року № 1457.

172. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 р., № 1403-VIII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016, № 29, ст. 535. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1403-19#Text>.

173. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII. Редакція від 30.06.2024. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.

174. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р., № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.

175. Процевський В. О., Горбань В. І. Принцип свободи волі в праві: що не так у доктринальних тлумаченнях і які від них загрози для юридичної практики. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2020. Вип. 31. С. 7-23.

176. Пузанова Г. Диспозитивність норм як основа договірної регулювання господарських процесуальних відносин. *Krakowskie Studia Malopolskie*. 2021. № 4 (32). С. 25-40.

177. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб.. Вид. 9-те зі змінами. Львів: Край, 2007. 192 с.

178. Ратинська І. В. Моральна відповідальність і свобода: логіка взаємозв'язку. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя*. Психолого-педагогічні науки. 2015. № 3. С. 49-53.

179. Релігієзнавство: Підручник. За ред. В. М. Вовк, Б. Ф. Чміля. К.: Атіка, 2009. 552 с.

180. Різник О. Р. Воля та свобода як об'єкти складів кримінальних правопорушень. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*

України. Збірник наукових статей. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника». 2023. Випуск 62. С. 114–124.

181. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України від 13 червня 2019 року № 4-р/2019.

182. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 р. № 15-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). Офіційний вісник України. 2004. № 45. С. 41.

183. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу Х “Перехідні положення” Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками) від 22 вересня 2005 року № 5-рп/2005.

184. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004.

185. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України "Про психіатричну допомогу" (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016.

186. Романюк Я. М. Застосування цивільно-правових норм у цивільному судочинстві України (питання теорії і практики): монографія. К.: Ін Юре, 2016. 536 с.
187. Романюк Я. М. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України. *Вісник національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 138-151.
188. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: підручник. К.: Алерта, 2009. 594 с.
189. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Підручник. К.: Либідь, 2002. 736 с.
190. Рубель В. А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. К.: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.
191. Руссо, Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / Пер. з фр. та ком. О. Хома. К: Port-Royal, 2001. 349 с
192. Руська Правда (Поширена редакція) / Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі : навч. посіб. Укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Х.: Право, 2014. 344 с.
193. Савченко В. О. Принцип неприпустимості втручання в особисте життя людини як прояв свободи волі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2021. Вип. 32. С. 9-14.
194. Савчин М. В. Конституціоналізм і природа конституції: монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 372 с.
195. Савчин М. В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму: монографія. Ужгород: РІК-У, 2018. 440 с.
196. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. К.: Основи, 1997. 838 с.
197. Семенченко Ф. Г. А. Д. Токвіль про нові загрози свободі у демократичному суспільстві. *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 107. С. 386-389.

198. Серета О. В. Конституція Пилипа орлика. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 1: Історія держави і права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Х.: Право, 2016. 848 с.
199. Сисуєв С. Презумпція диспозитивності норм договірної права в новому ЦК України. *Юридична Газета Online*. 10 грудня 2021. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/prezumpciya-dispozitivnosti-norm-dogovirno-prava-v-novomu-ck-ukrayini.html>.
200. Соболев О. Свобода і громадянин у вченні Аристотеля. *Вісник Львівського університету: Серія філософські науки* Вип. 14.: Видавництво ЛНУ ім. І. Франка, 2011 С. 78-86.
201. Соціологія права: Навч. посіб. За ред. Н. П. Осипової. Х.: Право, 2007. 232 с.
202. Соціологія: словник термінів і понять. За ред. Біленького Є. А., Козловця М. А. К.: Кондор, 2006. 372 с.
203. Справа *The Sunday Times v. the United Kingdom*» від 26.04.1979 р.
204. Стаднік І.В., Тріпак Ю.Р. Верховенство права як принцип забезпечення свободи людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4/2021. С. 69-72.
205. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2002. 464 с.
206. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 книгах. Кн. 2. За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с.
207. Стрекалов А. Є. Обмеження основних прав та свобод людини і громадянина як інститут конституційного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2010. 20 с.
208. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навчальний посібник. Суми: Університетська книга, 2005. 689 с.

209. Сушко О. О. Інститут контрастигації: питання конституційно-правової теорії та практики : дис...доктора філософії за спец. 081 «Право»; Донецький національний університет імені Василя Стуса. Вінниця, 2021. 212 с.

210. Теорія держави і права : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський та ін.; за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2014. 368 с.

211. Тищик Б. Конституція Сполучених Штатів Америки – перша діюча конституція світу (до 230-річчя основного закону США). *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2017. Вип. 65. С. 56-65.

212. Тимофєєва Л. Ю. Образ свободи та безпеки в кримінальному праві України: євроінтеграційний контекст. *Правове життя сучасної України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.). За ред. Г. О. Ульянової. Одеса: Гельветика, 2018. С. 357–361.

213. Ткаченко В. І. Ідеал, ідея, ідеологія в діалектиці права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 419-423. URL: http://lsej.org.ua/6_2018/119.pdf.

214. Трудове право України: підручник. За ред. П. Д. Пилипенка. К.: Ін Юре, 2010. 536 с.

215. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: «Друкарня МАДРИД», 2012. 196 с.

216. Фігель Ю. О. Теоретичні аспекти обмеження прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 837. С. 357–361.

217. Філософія права: підручник. За ред. О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2014. 208 с.

218. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (голова редколегії) та ін. К.: Абрис, 2002. 742 с.

219. Цветкова Ю. В. Східна традиція права. Навчальний посібник. К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2015. 62 с.
220. Цвік М. Про сучасне праворозуміння. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 4. С. 3-13.
221. Церковне (канонічне) право: Підручник / В. І. Лубський, Є. А. Харьковщенко, М. В. Лубська, Т. Г. Горбаченко. К.: Центр учбової літератури, 2014. 640 с.
222. Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К.: Юрінком Інтер, 2005. Кн. 1. 736 с.
223. Цивільне процесуальне право України : Підручник. За заг. ред. С. С. Бичкової. К.: Атіка, 2009. 760 с.
224. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р., № 435-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
225. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р., № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2004, № 40-41, 42, ст.492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>.
226. Цувіна, Т. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*, 4, 2019. С. 373-379.
227. Чернега В. М. Атипові норми цивільного права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 132-142.
228. Чубоха Н. Ф. Принцип диспозитивності у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2013. Випуск 21. Частина II. Том 1. С. 299-302.
229. Шевченко О. О. Історія держави і права зарубіжних країн : Хрестоматія для студентів юрид. вузів та факультетів. К.: Вентурі, 1998. 255 с.
230. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід та перспективи в Україні. Київ: Реферат, 2007. 640 с.

231. Шиман Є. О. Принцип диспозитивності у виконавчому провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023, № 9. С. 150-153. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-9/35>.

232. Штефан А. Принцип диспозитивності у цивільному судочинстві. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 5/2020. С. 72-81.

233. Шульган І. Деякі аспекти забезпечення права на свободу та особисту недоторканність. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». 2021. № 4 (32). С. 43-48.

234. Щадило О. І. Аксиологія феномена свободи у трансформаційних суспільствах: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук: 12.00.12. Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2020. 204 с.

235. Яременко О. Л. Економічна свобода. *Енциклопедія Сучасної України: енциклопедія*. Гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Т. 9. «Е» - «Ж». К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. 711 с.

236. Ярмол Л. В., Вандьо С. Поняття, значення свободи та її взаємозв'язок із правом. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 825. С. 252-257.

237. Ярунів М. І. «Свобода волі» як прояв екзистенції людини в правовій реальності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 2 (11). С. 12-16.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

З А Т В Е Р Ж У Ю
Проректор з наукової роботи
Сергій РАДЮ
« 02 » _____ 2024 р.

АКТ № 19-24/12.0-24

впровадження результатів дисертаційного дослідження

БОНДАРЧУКА Ярослава Петровича

«Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права» (спеціальність 081 Право) у навчальний процес Донецького національного університету імені Василя Стуса

1. Комісія у складі:

Голова: Олена АРТЕМЕНКОВА, в.о. завідувача науковою частиною НДЧ

Члени комісії: Марина ПЕТРОВА, методист вищої категорії навчального відділу, т.в.о. завідувача навчального відділу;

Ганна ПЕТРЕНКО, завідувач відділу аспірантури та докторантури «Докторська школа».

у період з 26.11.2024 р. по 02.12.2024 р. розглянула матеріали впровадження результатів зазначеної дисертаційної роботи у навчальний процес.

2. Комісія встановила:

Результати дисертаційного дослідження БОНДАРЧУКА Ярослава Петровича «Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права» було впроваджено у навчальний процес кафедри теорії, історії держави і права та філософії права Донецького національного університету імені Василя Стуса шляхом використання викладачами кафедри основних положень дисертації (щодо становлення та розвитку свободи як принципу права, особливостей реалізації вказаного принципу в Україні, зокрема, в умовах воєнного стану, критеріїв правомірного обмеження принципу свободи та проблем їх дотримання), що сприяло більш ґрунтовному розумінню значення та ролі загальних принципів права, особливого регулятивного значення принципу свободи, висвітленню міжнародних стандартів реалізації принципу свободи під час викладання наступних освітніх компонентів:

1. «Історія держави і права» (ОС «Бакалавр», 1 курс, 2 години лекцій);
2. «Теорія держави і права» (ОС «Бакалавр», 1 курс, 2 години лекцій);

3. «Права людини» (загальноуніверситетська дисципліна вільного вибору студентів, 2-4 курс, 2 години лекцій).

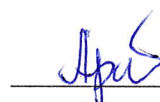
Позитивний вплив упровадження результатів дисертаційного дослідження Ярослава БОНДАРЧУКА «Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права» обговорено на засіданні кафедри теорії, історії держави і права та філософії права юридичного факультету (протокол № 4 від 14.11.2024 р.).

Декан юридичного факультету

Ірина КОВАЛЬ

Голова комісії

Олена
АРТЕМЕНКОВА

Завідувач кафедри теорії, історії держави і права та філософії права

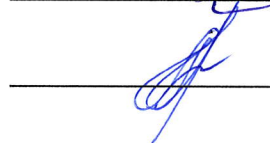

Юрій ГОЦУЛЯК

Члени комісії:

Марина
ПЕТРОВА

Ганна ПЕТРЕНКО

PUBLIC ORGANIZATION «EUROPEAN ALLIANCE OF GREAT POSSIBILITIES»
ГО «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ»
ЄДРПОУ 42818664; МФО 334851.
Р/р: 2600287116 у відділенні ПАТ «ПУМБ».
21009, Вінницька обл., м. Вінниця, вул. Стрілецька, б. 39, кв. 38.
Тел.: +380503683518; +380977297611.
eagp@eagp.site www.eagp.site

«20» листопада 2024 року, № 11/24

АКТ ВПРОВАДЖЕННЯ

Даним підтверджується, що результати дисертаційного дослідження Бондарчука Ярослава Петровича на тему "Становлення та розвиток ідеї свободи як принципу права", представлені у вигляді матеріалів для проведення тренінгу на тему "Реалізація правового принципу свободи в умовах збройного конфлікту" використовуються у тренінгово-просвітницькій та консультаційній діяльності Громадської організації «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ» під час проведення інформаційно-освітніх заходів для населення.

Голова Правління
ГО «ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АЛЬЯНС
ВЕЛИКИХ МОЖЛИВОСТЕЙ»

Тетяна ЯНЧУК